

TÖRTÉNÉS

MŰHELY

Opuscula historica VI.

ELTE Eötvös József Collegium

Történelem műhely

2026

Opuscula historica VI.

Tanulmányok a
Történész műhelyből

Az EC Történész műhely kiadványai 6.

Opuscula historica VI.

Tanulmányok a
Történész műhelyből

Szerkesztette:
Erdélyi Kamilla
Selmeczi Péter
Varga Virág

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2026

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány a „Szakkollégiumok tehetséggondozó programjainak támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-25-0017) valósult meg.

ELTE Eötvös Collegium – Történelem műhely kiadványa

Budapest, 2026

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Erdélyi Kamilla, Selmeczi Péter, Varga Virág

A tanulmányokat lektorálták: Ferenczi Attila (Góczon Tamás), Fóris Ákos (Kirchhof Gréta), Gellért Ádám (Szeibert-Erdős András), Juhász Balázs (Selmeczi Péter), Kató Péter (Matolcsi Péter), Melkovics Tamás (Kréz Gellért), Szokola László (Kováč Szilárd), Tarafás Imre (Ámik Ákos)

Az angol nyelvű absztraktokat fordították, nyelvileg lektorálták: Farkas Márton, Rákóczy Krisztina

Copyright © Ámik Ákos, Góczon Tamás, Kirchhof Gréta, Kováč Szilárd, Kréz Gellért, Matolcsi Péter, Selmeczi Péter, Szeibert-Erdős András, Eötvös Collegium 2026

Minden jog fenntartva!

Nyomdai munkálatok: CC Printing kft.

www.ccprinting.hu

Felelős vezető: Könczey Áron

ISSN 2631-1577

Tartalomjegyzék

MŰHELYVEZETŐI KÖSZÖNTŐ.....	7
GÓCZON TAMÁS	
Vallás és politika metszéspontján: Cato és Caesar konfliktusa Kr. e. 55-ben.....	9
MATOLCSI PÉTER	
Marcus Antonius és az istenek: A Kelet triumvire és propagandája	31
KOVÁČ SZILÁRD	
I. Břetislav emléke a 14. századi cseh elbeszélő forrásokban.....	67
KRÉZ GELLÉRT	
„Nagyon unalmas az nekem, rólam és tetteimről beszélni...” Bátori Schulcz Bódog honvéd ezredes élete és életének elbeszélése.....	91
ÁMIK ÁKOS	
Egy ellenzéki vármegye irányítói: Szabolcs vármegye fő- és alispánjai a dualizmus korában	115
SELMECZI PÉTER	
„Passzív, de nem érzéketlen nézőjeként a katasztrófának” – Internált Eötvös-collegisták sorsa Franciaországban leveleik tükrében	141
SZEIBERT-ERDŐS ANDRÁS	
Boszorkányüldözés vagy méltó büntetés? A kispesti művelődési osztály büntetőpere 1919–1920-ban.....	167
KIRCHHOF GRÉTA	
„Fel asszonyaink becsületéért!” – A nők elleni erőszak ábrázolása a <i>Krasznaja Zvezda</i> cikkeiben (1941–1942).....	185

Műhelyvezetői köszöntő

Az olvasó az ELTE Eötvös József Collegiuma Történész műhelyének 2015-ben útjára indított könyvsorozatának, az *Opuscula* historicának immár hatodik kötetét tartja kezében. A kiadványsorozat célja, hogy lehetőséget biztosítson a műhelymunka, szemináriumok, műhelykonferencia, tudományos diákköri megmérettetés során kiformalódott, arra érdemes dolgozatok nyomtatásban való megjelenéséhez.

Jelen kötet nyolc tanulmányt tartalmaz. A tanulmányok tematikája hűen adja vissza a műhelytagok széles érdeklődési területét, bár a kötetnek ezúttal egy erős újkori súlypontja van: két ókortörténeti (Góczon Tamás, Matolcsi Péter) és egy középkori tanulmány (Kováč Szilárd) mellett öt olyan olvasható, amely a 19. és 20. század történetéből választotta témáját (Kréz Gellért, Ámik Ákos, Selmeczi Péter, Szeibert-Erdős András, Kirchhof Gréta). A dolgozatok nagyobb része műhelyünk szokásos, évente megrendezett konferenciáján elhangzott előadás tudományos igényű, írott változata, más dolgozatok OTDK-pályázat vagy éppen egy ÚNKP-vállalás keretében születtek. A tanulmányokat, ahogy az már egy korábbi előszóban is papírra került, a műhely által biztosított keret kapcsolja össze, amely az együttgondolkodás révén is segíti a műhelytagok fejlődését.

Köszönet illeti az Eötvös Collegium vezetését, Horváth László igazgató urat a kötet támogatásáért. Ahogy köszönet illeti a kötet szerkesztőit is a fáradságos, számos kihívást megtestesítő szerkesztői munka elvégzéséért.

Fazekas István és Rudolf Veronika
műhelyvezetők

Góczon Tamás

Vallás és politika metszéspontján: Cato és Caesar konfliktusa Kr. e. 55-ben*

1. Bevezetés

A római köztársaság utolsó évszázadában gyakran konfliktusok középpontjában álló kérdéskör volt a vallás politikai célú alkalmazhatósága, a két érintett fogalom kapcsolata.¹ Caesar galliai hadjáratával kapcsolatban sem volt ez másként, 55-ös győzelmeinek kapcsán Plutarchos és Appianos is megörökítette Cato radikálisnak tűnő támadását, aki a *senatus*ban a hadvezér kiszolgáltatását (*deditio*) és engesztelő áldozatok megtartását követelte a germán követek jogainak (*ius gentium*) megsértésére hivatkozva. Caesar ugyanis nagy győzelmet aratott a germán törzsek felett, a rómaiak támadása után menekülésbe és vérontásba torkollott a csata.² Caesar szerint ennek előzménye a germán lovasság váratlan támadása volt, akik megszegve az aznapi fegyverszünetet egy jóval nagyobb római lovas egységet futamítottak meg. Másnap a germán vezetők a fegyverszünet meghosszabbításáért esedeztek, de Caesar lefogatta a követeiket, és haladéktalanul csatát kezdett. Így megkezdődött a vezetők nélkül maradt germánok lemészárlása.³

* A dolgozatban minden évszám Krisztus születése előtti időpontot jelöl. A dolgozat a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Itt például Cicero műveit említhetjük (*De Divinatione*, *De Natura Deorum*, *De Haruspicum Responsis*), utóbbi mindenképpen összefüggött a mindennapi politikával, Cicero és Clodius politikai ellentétével is. További példát szolgáltat Clodius: a *lex Aelia et Fufia* eltörlésével ekkoriban tette lehetetlenné, hogy a népgyűlés működését égi jelekre hivatkozva akadályozzák meg.

² *Iulius Caesar: A gall háborúról*. I–VIII. Ford. Szepessy Tibor. Bp. 1964. (A továbbiakban: BG) IV. 15.

³ BG IV. 12–14.

A Cato által javasolt kiszolgáltatás bizonyos szakrális szférában is gyökerező alapelvek megsértése esetén merülhetett fel megoldásként, ezáltal Róma az isteni büntetés negatív következményeit kerülhette el. Ilyen jogsértés lehetett például egy államközi szerződés megszegése vagy a sérthetetlennek számító követek ellen elkövetett erőszak. Ahogy Caesar sem hagyta ki a kínálkozó lehetőséget a germánok legyőzésére, úgy a követek elfogásának ürügyén Cato sem szalaszthatta el az alkalmat, hogy a vallási szokások radikális képviselőjeként szálljon szembe politikai ellenfelével. A kiszolgáltatás okai ugyanis – legalábbis formálisan – mindig vallási jellegűek voltak, a követek jogainak negligálása pedig az istenek megsértésével volt egyenértékű. A gyakorlatban a kiszolgáltatás végrehajtása azt jelentette volna, hogy a jogsértőt megkötözve és meztelenül átadják az ellenfélnek az istenek kiengesztelésére, ezáltal a jogsértés negatív következményeit is elhárítják a városról.

Az utolsó megvalósult *deditio* 136-ból ismert,⁴ ekkor C. Hostilius Mancinusnak kellett felelősséget vállalnia a numantiai háborúban elszenvedett vereségért és az elvonulás fejében kötött előnytelen megegyezésért.⁵ Az eljárás többek között arra volt alkalmas, hogy Róma elhatárolódjon az eseménytől, és a felelős kiszolgáltatásával a számára kedvezőtlen békekötést vallási következmények nélkül figyelmen kívül hagyhassa. 101-ben L. Appuleius Saturninus esetében a követek megsértése jelent meg központi vádként, példája azonban már átmenetinek tekinthető, abban az értelemben, hogy a kiszolgáltatás csak felvetés szintjén maradt, és a nép támogatásának köszönhetően Saturniust végül felmentették.

Hitelesnek tekinthető kiszolgáltatásokra a távolabbi múltban is csupán néhány példa akad, így a gyakorlati megvalósítás nehézségeinek tükrében talán nem lehet meglepő, hogy legtöbbször Cato egyik sikertelen, valóságától elrugaszkodott, eleve kudarcra ítélt politikai akciójaként jellemezték az 55-ös esetet.⁶ A korszak kutatásában általában nem kapott figyelmet ez az epizód, sokszor a modern történetírás is a források hagyományos képéhez

⁴ John Rich: The Fetiales and Roman International Relations. In: Priests and State in the Roman World. Eds. James H. Richardson – Federico Santangelo. (PAwB 33.) Stuttgart 2011. 198.

⁵ Egy másik tanulmányomban az 55-ös eset háttéréként a kiszolgáltatás korábbi példáit is vizsgáltam, lásd: Góczon Tamás: Két kiszolgáltatási eset (*deditio*) kölcsönhatása a római köztársaság történetében. In: Opuscula Historica V. Tanulmányok a Történezműhelyből. Szerk. Kirchhof Gréta – Rácz Balázs Viktor. (Az EC Történezműhely kiadványai 5.) Bp. 2023. 59–79.

⁶ Morrell tanulmánya kivételnek tekinthető: Kit Morrell: Cato, Caesar, and the Germani. Antichthon 49. (2015) 73. Lee a támadás alapját jelentő 55-ös hadjáratot vizsgálja cikkében, de Cato követelését nem elemzi: „[...] the reaction of Cato is too well-known to need recounting.” K. H. Lee: Caesar’s Encounter with the Usipetes and the Tencteri. G&R 16. (1969) 1. sz. 100. – A folyóiratok rövidítésénél a *L’Année Philologique* rendszerét használtam.

igazodó értelmezéseket vett át: konzervatív, obstrukciót folytató személyként ábrázolták Catót, aki utópisztikus ideálokat kergetett, és akinek a politikája a makacs és múltba tekintő ellenzékiességben merült ki.⁷ Az 55-ös eset kapcsán is találhatunk hasonló utalásokat, Balsdon például „*idiotic speech*”-nek nevezte Cato támadó beszédét, amit a *senatus* nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyott.⁸ Canfora szintúgy szélsőségesnek találta a javaslatot,⁹ illetve Goldsworthy szerint is elképzelhetetlen lett volna a kiszolgáltatás megvalósítása az adott évben. Egyrészt Pompeius és Crassus személyében Caesar szövetségesei ültek a consuli székben, a hadvezér felelősségre vonására pedig aligha nyílhatott esély a Galliában elért győzelmek után.¹⁰

Ugyanakkor ez a fellépés Cato politikájára nézve paradigmátikus lehet, annak fontos elemére, imázsépítésének tudatosságára világíthat rá; a Catoról élő hagyományos kép pedig mindenképpen árnyalható.¹¹ Morrell például már a rugalmas reformer alakját mutatta be, aki Pompeiusszal is együttműködött céljai elérése érdekében.¹² Drogula célja hasonlóképp a két évezreden át idealizált Cato-legendával szemben az igazi történelmi személyiség bemutatása volt, aki a *mos maiorum*-ról alkotott sajátos elképzeléséhez ragaszkodva alakította ki politikai imázsát.¹³ Ezek a felfogások eltérnek a megszokott képtől, hiszen rávilágítanak arra, hogy Cato hatékony politikai eszközként, tudatosan használt fel a múltból kiemelt (sokszor már nem is létező) régi szokásokat, hogy magát a legkonzervatívabb, leghitelesebb, hajlíthatatlan *senator*ként tüntesse fel, ezzel is erősítve politikai pozícióját.¹⁴ Tanulmányomban az 55-ös eset vizsgálatával Cato tudatos imázsépítésének egy példáját mutatom be, ahol a vallási hagyományokra történő hivatkozás is kulcsszerepet kapott. Az elemzés így arra is rávilágíthat, hogy a reménytelennek tűnő kiszolgáltatási követelés háttere jóval komplexebb, Cato fellépésének aligha lehetett közvetlen célja a kiszolgáltatás tényleges kikényszerítése.

⁷ Erre jó példa Mommsen Cato-portréja, lásd: *Theodor Mommsen: A rómaiak története I–VIII.* Ford. Toldy István. Bp. 1877. VII. 201–203.

⁸ J. P. V. D. Balsdon: *The Veracity of Caesar.* G&R 4. (1957) 1. sz. 22.

⁹ Luciano Canfora: *Julius Caesar. The People's Dictator.* Edinburgh 2007. 104.: „Cato [...] went so far...”

¹⁰ Adrian Goldsworthy: *Caesar: Life of a Colossus.* London 2006. 276., 361.

¹¹ Erich S. Gruen: *The Last Generation of the Roman Republic.* Berkeley–Los Angeles–London 1995. 57.

¹² Kit Morrell: *Pompey, Cato, and the Governance of the Roman Empire.* New York 2017.

¹³ Fred K. Drogula: *Cato the Younger: Life and Death at the End of the Roman Republic.* New York 2019. 6.

¹⁴ Drogula, F. K.: Cato i. m. 3.

2. Cato 55-ös támadása a történetírói forrásokban

Az eset kapcsán a források a probléma vallási természetét emelték ki, valószínűleg Cato eredeti beszédében is erre helyezhette a hangsúlyt. A vallás politikai célú felhasználása egyébként sem állt távol Cato körétől és a korszak politikai kultúrájától.¹⁵ Mint említettem, a kiszolgáltatás a követek megsértését követően is felmerülhetett megoldásként, a *pax deorum*¹⁶ helyreállításának érdekében,¹⁷ Cato pedig a gall háborúban elkövetett jogtalanságokra hivatkozva vádolta meg Caesart, valószínűleg 55 végén.¹⁸ Az istenek haragját a hadvezér kiszolgáltatásával javasolta elhárítani:

„Tanusius szerint, amikor a senatus a győzelem tiszteletére áldozati szertartások bemutatását és ünnepségek tartását rendelte el, Cato kijelentette, hogy véleménye szerint Caesart ki kellene adni a barbároknak. Így legalább – mondotta – Róma megmenekülne az átoktól, mely mindig lesújt az ilyen hitszegőkre.”¹⁹

Cato itt a követek jogainak megsértésére utalt az említett 55-ös hadjárat kapcsán: Caesar letartóztatta a követségbe érkezett germán vezetőket, majd véres győzelmet aratott a Rajna mellett.²⁰ Valószínűleg Caesar *supplicatio*-

¹⁵ Bibulus, Caesar consultársa a campaniai földek elosztásának törvényjavaslatát akadályozta volna meg a rossz ómenekre hivatkozva, de ez szintén eredmény nélkül maradt. Cato is hasonló eszközökhöz nyúlt, amikor viharra és villámlásra hivatkozott a lex Trebonia kapcsán. Clodius így egy fontos eszköztől foszthatta meg Catót, amikor a lex Aelia et Fufia eltörlésével lehetetlenné tette, hogy a népgyűlés működését égi jelekre hivatkozva akadályozzák meg. Ugyanakkor az ómenek politikai célú alkalmazására nem csupán Cato szövetségi körében találhatunk példát, Pompeius például mennydörgésre hivatkozva akadályozta meg Cato praetorrá választását. *Drogula, F. K.*: Cato i. m. 183–186.

¹⁶ „A rómaiak a világ megszokott rendjét, nyugalmi állapotát *pax deorum*nak nevezték, amely az isteneknek az emberek felé való békés viszonyulását jelentette, s ha ezen rend felborult, az mindig az istenek e nyugalmi állapotból való kilépésére volt visszavezethető.” *Nótári Tamás*: Hansk Beck – Antonio Duplá – Martin Jehne – Francisco Pina Polo (szerk.): A consuli hivatal az ókori Rómában. *Klió* 23. (2014) 2. sz. 53.

¹⁷ *Pelling, C.*: Plutarch: Caesar. Translated with an Introduction and Commentary. (Clarendon Ancient History Series) Oxford 2012. 252.

¹⁸ Uo. 40., 252.; Goldsworthy szerint a mézslárlás híre csupán egy idő után juthatott el Rómába, így az év végén tartja valószínűnek a vitát. *Goldsworthy, A.*: Caesar i. m. 277. Cato támadása pedig a *supplicatio* megszavazása után merült fel, ami a hadjáratok lezárulta után lehetett esedékes, az év vége felé. Lásd: BG IV. 38.

¹⁹ *Plutarkhosz*: Párhuzamos életrajzok. Ford. Máthé Elek. I–II. [Bp.] 1978. (A továbbiakban: *Plut.*) *Caes.* 22.

²⁰ BG IV. 13–15.

jának²¹ kapcsán merülhetett fel a kérdés 55 végén,²² de nincs bizonyíték arra, hogy a beszéd után valóban szavaztak volna Cato kiszolgáltatási javaslatáról.²³ Azt viszont megörökítették a források, hogy a *supplicatio*t megszavazták Caesarnak, erről maga is beszámolt a gall háborúról írt művében: „Caesar levélben számolt be hadjáratairól; ennek eredményeképp a senatus húsz napig tartó hálaadó könyörgést rendelt el.”²⁴ Ez a kivételesen hosszú *supplicatio* (1. melléklet) is vitákat válthatott ki, talán ennek elgáncsolása lehetett Cato egyik reális célja. A Caesar-életrajzban Plutarchos alapvetően Caesar saját leírásának megfelelően adta elő a történeteket, hivatkozott is a *Commentariis*ra, ahol a germánok váratlan támadása és szöszegése állt a középpontban.²⁵ A Cato-életrajzban bővebben is említette ezt az esetet, itt az engesztelő áldozattal is kiegészült a támadó jellegű javaslat:

„[...] sokan azt javasolták a népnek, hogy a jó híreket ünnepeljék meg hálaadó áldozatokkal. Cato viszont azt követelte, hogy szolgáltassák ki [ἐκδιδοῦσαι] Caesart azoknak, akikkel igazságtalanságot követett el, hogy bűnének átkos következményét ne vegyék magukra, hanem hárítsák el a városról. »Áldozatot mindenképpen mutassunk be az isteneknek – tette hozzá –, hogy a hadvezérek örültségéért és eszevesztett cselekedeteiért ne sújtsák a katonákat, sőt kíméljék meg a várost is.«²⁶

Néhány sorral később a támadás esetleges okairól is hallunk, hiszen Caesar zsarnokságát és egyeduralmát jósolta meg Cato, ami a városra is veszélyt jelentett. Alapvetően Appianos közlése sem különbözött sokban Plutarchosétól,²⁷ ugyanúgy a Caesar-féle logika és érvrendszer jelent meg nála is: a germánok szerződészegését és váratlan támadását említette, ami alapján jogos lehetett Caesar gyanakvása és a germán követek lefogatása:

„Egy történetíró állítása szerint Cato olyan javaslatot terjesztett be Rómában, hogy Caesart szolgáltassák ki a barbároknek, mivel vérbűnt [ἐναιεῖς] követett

²¹ A *supplicatio* a senatus által megszavazott hálaadás volt az isteneknek a katonai győzelmek után. Egy hasonló ünnep azonban a hadvezér dicsőségét is növelte, nem véletlen került Cato támadásának középpontjába Caesar *supplicatio*jának kérdése sem.

²² Lásd: 17. jegyzet.

²³ Morrell, K.: Cato i. m. 80. 52. jegyzet

²⁴ BG IV. 38.

²⁵ Plut. Caes. 22.

²⁶ Plut. Cat. Min. 51. (Máthé Elek fordítása)

²⁷ Pelling, C.: Plutarch: Caesar i. m. 249–250.

*el, hiszen támadásakor még nem értek véget a tárgyalások. Caesar azonban saját feljegyzéseiben, amiket naponta vezetett, azt írja, hogy felszólította az usipetusokat és tencterusokat, térjenek vissza korábbi hazájukba. Azok azt felelték, hogy elküldték követeket a suebusokhoz, akik kiszorították őket hazájukból, és most válaszukra várnak. Ennek a követségnek a tárgyalása során támadta és futamította meg a nyolcszáz lovas az ötezer római. Ezután indították hozzá [Caesarhoz – G. T.] második követségüket, hogy kimagyarázzák a szerződéshez. Arra gyanakodott, hogy ez is csak újabb csapda lesz, ezért támadt rájuk, mielőtt választ adott volna.*²⁸

Cato véleményét szintén közvetett formában említette „egy” történetíró állítására hivatkozva. Itt valószínűleg Tanusius Geminusról²⁹ lehet szó, műve Plutarchos és Appianos számára is forrásként szolgálhatott. Caesar-ellenességét feltételezve Balsdon pontatlannak és részrehajlónak tartja,³⁰ ugyanakkor Caesar-ellenes álláspontjára is csupán ebből a példából következtethetünk, valamint egy Suetonius-hely alapján, ahol Caesart is belekeverte a Catilina féle összeesküvésbe.³¹ A kortársak közül Catullusnak hasonlóan lesújtó véleménye volt róla, művét nyersen leszólta két versében is.³² Így valóban lehetnek kétségeink Tanusius pártatlanságát illetően, mégis hasznos forrásnak tekinthetjük, hiszen a Caesarral szemben álló oldal véleményét tükrözheti. Talán *senator*ként személyesen is jelen lehetett, amikor elhangzott az említett catói beszéd.³³

²⁸ Appianos: Róma története. Ford. Hahn István et al. Bp. 2008. (A továbbiakban: Appianos) Celt. 18. (Németh György fordítása)

²⁹ Személyéről nem lehet sokat tudni, ritkán említik a források. Valószínűleg egy hosszú, verses formájú *Annales* szerzője lehetett. Strabón is megemlíti a 17. könyvben Tanusius, a magyar fordításban azonban Gabinius olvasat szerepel. Lásd: Tim J. Cornell: The Fragments of the Roman Historians. I–III. Oxford 2013. II. 792., III. 492.; Strabón: Geographika. Ford. Dr. Földy József. Bp. 1997. XVII. C 829. Tanusius személyéhez lásd: Cornell, T. J.: The Fragments i. m. II. 792–797., III. 492–496.; Suetonius: Divus Julius. Eds. H. E. Butler – M. Cary. London 1982. 52.

³⁰ Balsdon, J. P. V. D.: The Veracity i. m. 22.

³¹ Gaius Suetonius Tranquillus: Julius Caesar. In: *Uő: A caesarok élete*. Ford. Kis Ferencné. [Bp.] 1975. (A továbbiakban: Suet. Caes.) IX. 2.

³² „Annales Volusi, cacata carta [...]” The Poems of Catullus: A Bilingual Edition. Transl. Peter Green. Berkeley–Los Angeles–London 2005. (A továbbiakban: Catullus) XXXVI. A 95. versben is hasonló véleményt fogalmaz meg, ebből következtethetünk arra, hogy a Pó környékén élt: „Volusi annales Paduum morientur ad ipsam et laxas scombris saepe dabunt tunicas.” (Catullus XCV.) Ugyanakkor a Catullusnál szereplő Volusius név megfeleltetése Tanusius Geminusszal vitatható. Mindenesetre Seneca is rossz példaként hivatkozik Tanusius terjedelmes művére, szembeállítva a rövid, de tartalmas és hasznos munkákkal. Seneca: Letters on Ethics: To Lucilius. Transl. Margaret Graver – A. A. Long. (The Complete Works of Lucius Annaeus Seneca) Chicago–London 2015. XCIII. 11.

³³ Canfora, L.: Julius i. m. 44., 123. 2. jegyzet

Plutarchos és Appianos is bizonytalan lehetett a részleteket illetően, hiszen másokra, Caesarra és Tanusius Geminusra hivatkoztak a támadás leírásánál. Egyikük sem fogadta el Cato érveit, csupán közölték mindkét álláspontot.³⁴ Valójában itt Asinius Pollio polgárháborúról írt munkájára (vagy egy Polliót felhasználó műre) is támaszkodhattak,³⁵ amely szintén tartalmazhatott Caesarral szemben álló véleményt. Sőt, Pollio a *Commentarii* javítására is vállalkozhatott, hiszen Suetonius máshol megőrizte Pollio kritikus véleményét Caesar művével kapcsolatban.³⁶ Szintúgy lehetséges, hogy már Asinius Pollio idézte Caesar sorait a támadás leírásánál, és ezt vette át Plutarchos is.³⁷

Cato vádjaihoz hasonló mondat Suetoniusnál is megtalálható: „Végül a senatus elhatározta, hogy bizottságot küld ki a galliai helyzet megvizsgálására. Volt, aki úgy vélte, Caesart ki kell szolgáltatni az ellenségnek.”³⁸ Itt a második mondattal a Cato-féle támadásra utalt Suetonius, de konkrétan nem említette őt és a *senatusi* beszédet sem. Érdekes, hogy egy bizottság kiküldését is megörökítette, ezt a támadás elé helyezte a szövegben. Itt nem zárható ki Suetonius tévedése sem, hiszen egyedül nála jelent meg ez az állítás.³⁹ Ramsey szerint ezt nyilvánvalóan összetévesztette azzal az esettel, amikor Caesar jogot kapott tíz *legatus* kinevezésére, így nem feltétlen adhatunk hitelt egy *senatusi* ellenőrző bizottság kiküldésének.⁴⁰ Cassius Dio is megemlítette a germánok lemészárlását,⁴¹ de műve nagyobb eltérések nélkül Caesart követte, az eset római visszhangjáról nem is tett említést.⁴²

³⁴ *Baldson, J. P. V. D.*: The Veracity i. m. 22.

³⁵ *James Thorne*: Narrating the Gallic and Civil Wars with and beyond Caesar. In: The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar. Ed. Luca Grillo. Cambridge 2018. 480–481.; *Pelling, C.*: Plutarch: Caesar i. m. 44–45.; Asinius Pollio polgárháborúról írt – csupán töredékekből ismert – művét (*Historiae*) a 60-as évnél kezdhetette, így a gall háború eseményeiről is beszámolt. Munkája fontos forrás lehetett más, későbbi történetírók számára, hiszen Caesar mellett számos esemény szemtanúja lehetett, illetve elsődleges forrásokhoz is hozzáférhetett. *Thorne, J.*: Narrating i. m. 481.; *Hoffmann Zsuzsanna*: Asinius Pollio politikai pályafutása. *Aetas* 30. (2015) 3. sz. 129–130.

³⁶ *Suet. Caes.* 56.; *Thorne, J.*: Narrating i. m. 481.

³⁷ *Pelling, C.*: Plutarch: Caesar i. m. 47.

³⁸ *Suet. Caes.* 24. (Kis Ferencné fordítása)

³⁹ *Butler, H. E. – Cary, M.*: Suetonius i. m. 74.

⁴⁰ *John T. Ramsey*: The Proconsular Years: Politics at a Distance. In: A Companion to Julius Caesar. Ed. Miriam Griffin. Malden (MA)–Oxford 2009. 42., 55. 5. jegyzet

⁴¹ *Cassius Dio*: Roman History I–IX. Transl. Earnest Cary. (Loeb Classical Library 53.) London–New York 1914. (A továbbiakban: *Dio*) III. XXXIX. 48.

⁴² *Thorne, J.*: Narrating i. m. 481.; *Pelling, C.*: Plutarch: Caesar i. m. 249.

3. Caesar közvetett „válasza”

Caesar a *Commentariib*ban nem számolt be Cato támadásáról, bár többször is utalt politikai ellenfeleire a gall háborúról írott művében.⁴³ Erre a legjobb példa, amit a germán vezérrel, Ariovistusszal történő tárgyalása kapcsán említett Caesar: „Mellesleg ha sikerülne megölnie őt [Ariovistusnak Caesart – G. T.], számos római nemesnek és államférfinak tenne jó szolgálatot (az illetők követek útján biztosították efelől); halála árán megszerezhetné valamennyiük jóindulatát és barátságát.”⁴⁴ Ez alapján feltételezhető, hogy római ellenfelei nem csak a belpolitika színterén próbáltak ártani Caesarnak. Az ellenféllel való kapcsolattartás nem lehetett lehetetlen, a Catilina-összeesküvés kapcsán is súlyos vádpontként jelent meg a gallokkal történő tárgyalás.⁴⁵ A gallok pedig valamilyen szinten tisztában lehettek a római erőviszonyokkal, ennek hatása pedig olykor a hadszíntéren is megjelenhetett, például az 52-es lázadás idején figyelhették a római politika alakulását, ami a felkelés kitörésében és a taktika kialakításában is szerepet játszhatott. Elterjedt P. Clodius megölésének híre, így azt remélték, hogy a zavaros pártharcok lekötik Caesart, és nem tud visszatérni a seregéhez.⁴⁶ Éppen ezért törekedett Caesar a veszteségek gyors pótlására, hogy a római hadigépezet hatékonyságát mutatta elejét vegye egy esetleges gall lázadásnak.⁴⁷

Nem mindig találhatunk azonban utalásokat ilyen közvetlen formában, így olykor olyan részeket is fel kell ismernünk, amelyeken közvetett módon érhető tetten a támadások, vádak hatása. Rómából érkező kritikák híján Caesar aligha írt volna ilyen részletességgel az 55-ös germániai támadásról, mely eset előzményeit és a mellette szóló érveket szokatlanul hosszan taglalta.⁴⁸ Az adott évről szóló IV. könyvet pedig a húsznapos *supplicatio* említésével zárta, ami pontot tehetett az érkező vádak végére is.⁴⁹ A galliai hadjáratok során a sikerek kulcsát jelenthette a kezdeményezés közben tartása, így a belpolitikában

⁴³ Caesar reakciójára még Plutarchos leírásából következtethetünk, véleménye szerint Caesar egy levélben reagált Cato vádjaira, amit a senatusban fel is olvastak. Lásd: *Plut. Cat. Min.* 51.

⁴⁴ BG I. 44. (Szepessy Tibor fordítása)

⁴⁵ *Ronald Syme: Sallust. Berkeley–Los Angeles–London 2002.* 110.

⁴⁶ BG VII. 1.

⁴⁷ BG VI. 1.

⁴⁸ Caesar valószínűleg Cato vádjaira is válaszolt művében, lásd: *Lily Ross Taylor: Party Politics in the Age of Caesar. Berkeley–Los Angeles 1949.* 142., 157–158.

⁴⁹ BG IV. 38.; Ugyanakkor lehetséges, hogy Cato továbbra is fenntartotta a vádjait, például Plutarchos az 51-es eseményeknél helyezte el ezt a támadást. *Morrell, K.: Cato i. m.* 84. 75. jegyzet

is hasonló taktika jellemezte Caesart: 55-ben is felvette a kesztyűt, a saját leírását és értelmezését tárta nyilvánosság elé.⁵⁰ Egyrészt csúsztatásokkal, elhallgatásokkal, valamint a hangsúlyok áthelyezésével „válaszolt” a Cato által szőtt vádakra művének IV. könyvében. A felelősséget a germánokra helyezte, a fegyverszünet megszegésére, a germán lovasság váratlan támadására hivatkozva.⁵¹ Ennek igazolására követeiket képmutatónak, fondorlatos tervekkel érkezőnek nevezte.⁵² Ezt közvetett módon is érzékeltette: míg kezdetben *legatiként* hivatkozott rájuk, a szerződészegés után már megtagadta tőlük a követ státuszt, a nevüket sem említette többé, csupán *Germani frequentes*nek (‘számos germán’) nevezte őket, ezzel is a lefogatásuk jogosságát alátámasztva.⁵³ Mindez különösen beszédes annak fényében, hogy korábban az Ariovistusszal történő tárgyalások megszakitását követően is a *legati* szót használta Caesar az ellenfél követeire, annak ellenére, hogy ők megtámadták a római követséget.⁵⁴ A IV. könyvben a megállapodás pontos részleteit pedig szándékosan nem közölte Caesar, szemben a *Commentarii* más részeivel.⁵⁵ Továbbá annak hangsúlyozása is érdekes, hogy a germánok támadtak először, hiszen ha mindez nem lett volna kétséges, egyszerűen beérhette volna annak említésével, hogy a germánok megszegték a fegyverszünetet.⁵⁶ A követek lefogatásának jogosságát a germánok jellemzésével és a római lovasság veszteségeinek hosszas tárgyalásával is alátámasztotta: hetvennégy halottat említett, valamint a hősi halált halt Pisót.⁵⁷ A valóságban inkább az történhetett, hogy a germán lovasscsapat engedély nélkül megtámadta a rómaiak lovasságát, ami gyakori volt, hiszen a nagy létszámú, portyázó seregeket nem mindig tudták kordában tartani. Ezután az összes vezető a vénekkel együtt⁵⁸ (a teljes létszám is a valós szándékukat jelezheti) elnézést kért a történetekért, és a fegyverszünet meghosszabbítását kérték. Nem volt érdekük a fegyverszünet szándékos megszegése, hiszen

⁵⁰ A kérdéshez lásd: *Eckart Mensching*: Zu den Auseinandersetzungen um den Gallischen Krieg und der Censidius-Episode (BG I. 21–22). *Hermes* 112. (1984) 1. sz. 54.

⁵¹ *Lee, K. H.*: Caesar’s Encounter i. m. 102–103.

⁵² BG IV. 13.

⁵³ Uo.

⁵⁴ BG I. 47.; *Morrell, K.*: Cato i. m. 86.

⁵⁵ *Morrell, K.*: Cato i. m. 85–86.

⁵⁶ Uo. 86.

⁵⁷ BG IV. 12.; *Góczon Tamás*: A gall háború ára: Julius Caesar pusztítása és megítélése. In: *Opuscula Historica III. Tanulmányok a Történelem műhelyéből*. Szerk. Rudolf Veronika – Veres Kristóf György. (Az EC Történelem műhely kiadványai 3.) Bp. 2019. 56.; *Ruth Michael Gais*: Caesar’s Techniques of Persuasion in De Bello Gallico. CO 56. (1979) 5. sz. 105.

⁵⁸ Cassius Diónál csak a vének szerepelnek, a vezetők nem. *Dio XXXIX*. 48.

a lovasságuk másik része még nem érkezett meg, így halogatták volna a csatát. Ugyanakkor Caesar ezt az ürügyet nem szalaszthatta el, azonnali támadás mellett döntött, és győzött is. Tudatában lehetett, hogy a követek jogait megsértette, ezért is taglalta hosszan a rómaiak sérelmeit, emelte ki Piso alakját, és állította be szószegőnek és időhúzóknak a germánokat.⁵⁹ Az öngazolásához a múltbéli példák is alkalmasak voltak, a kimberek és teutonok emlékét is felidézte,⁶⁰ de más helyeken is utalt a múltbeli sérelmekre, például a helvét hadjáratot is egy korábbi esemény megbosszulásának állította be.

Ugyanakkor kérdéses, hogy a római szokások szerint a fegyverszünet megszegése feljogosíthatta-e Caesart az ellentámadásra és a követek lefogására. Már az ő leírásából is következtethetünk arra, hogy léteztek normák az ellenséges követekkel való bánásmódot illetően. A legjobb példa a III. könyvben található, ahol Caesar konkrétan megemlíttette a követek jogait, majd később erre hivatkozva végeztette ki⁶¹ a venetusok vezetőit: „[A venetusok – G. T.] mindjárt azt is megértették, hogy égbekiáltó gazztettet követtek el, mikor lefogták és bilincsbe verték a követeket, akiknek tiszte mindig, minden népnél szent és sérthetetlen [sanctum inviolatumque].”⁶² Tehát bizonyára léteztek kötelezettségek, még barbár–római viszonylatban is, hiszen Caesar a helvétektől és a venetusoktól is elvárta bizonyos szabályok betartását. Emellett a Catilina-összeesküvést követő *senatusi* vitán elmondott véleménye is ellentétben lehetett az 55-ös cselekedetével, hiszen határozottan állította, hogy az ellenfél jogsértése sem jogosíthatja fel Rómát a jogszerűtlen viselkedésre.⁶³ Ugyanakkor 55-ben már a germán jogsértésre hivatkozva igazolta volna Caesar a követek elfogását és a germánok lemészárlását. Cato támadásakor talán ezeket az ellentmondó caesari részleteket is kihasználhatta,⁶⁴ amikor a fegyverszünet megszegését, a követek lefogását és a váratlan támadást, ezáltal az istenek megsértését is felróta a hadvezérnek.

További kérdés lehet viszont a köztársaság végi viszonyulás az elvek esetleges megszegéséhez. Az ismert példák alapján valószínűbb, hogy az ellenfél

⁵⁹ A kérdés részletes leírásához: *Gais, R. M.: Caesar's Techniques* i. m.

⁶⁰ *David Potter: Caesar and the Helvetians*. In: *New Perspectives on Ancient Warfare*. Eds. Garrett G. Fagan – Matthew Trundle. Leiden–Boston. 2010. 306.

⁶¹ BG III. 16.

⁶² BG II. 9. (Szepessy Tibor fordítása)

⁶³ *C. Sallustius Crispus: Catilina összeesküvése*. In: *C. Sallustius Crispus összes művei*. Ford. Kurcz Ágnes. Bp. 1978. (A továbbiakban: *Sall. Cat.*) 51.

⁶⁴ Ez a könyvek folyamatos kiadása mellett is érv lehet, hiszen a venetusok megbüntetése 56-ra tehető, így 55-ben a támadás előtt Cato már olvashatta a követek megbüntetéséről szóló részletet, amit később Caesar ellen fordíthatott. Lásd még: *Rich, J.: The Fetiales* i. m. 199.; *Morrell, K.: Cato* i. m. 87. 109. jegyzet

viselkedésétől függetlenül a rómaiaknak figyelembe kellett venniük bizonyos szabályokat, a barbárok megbízhatatlansága nem jogosíthatta fel őket hasonló viselkedésre.⁶⁵ A rómaiak különösen nagy hangsúlyt fektettek a *fides*⁶⁶ betartására (hangsúlyozva mindezt a barbárok kétszínű viselkedésével szemben), hiszen elméletben a háborús sikerek is az istenek jóindulatán és az efféle szent kötelezettségek betartásán alapultak.⁶⁷ A karthágóiak egyszer megszegtek egy érvényben lévő fegyverszünetet, de Scipio mégis így reagált: „Scipio, miután a követekkel közölte, hogy noha a carthagóiak nemcsak fegyverszüneti kötelezettségüket szegték meg, de követeivel szemben a népek jogát [ius gentium] is, ő semmi olyan megtorlást nem alkalmaz velük szemben, ami ne volna méltó a római nép hagyományaihoz vagy az ő jelleméhez, elbocsátotta őket, s folytatta a háborús készülődést.”⁶⁸ Valerius Maximus ugyanezt a véleményt fogalmazta meg egy 188-as kiszolgáltatási eset kapcsán.⁶⁹ Sőt, Caesar a Sallustiusnál megőrzött beszédében maga is hasonlóan nyilatkozott, még ha a gyakorlatban (55-ben) szembe is ment ezzel az elvvel: „Ugyanígy a pun háborúban is, noha a karthágóiak békében is, fegyverszünet idején is számos gonosztettet követtek el, őseink sohasem fizettek érte vissza. Fontosabb volt számukra, mi méltó hozzájuk, mint az, hogy mire lehet jogcímük az ellenséggel szemben.”⁷⁰ Egy 150-ben történt esetről Appianos pedig egyenesen barbár, római emberhez méltatlan cselekedetnek nevezte az ellenfelek hitszegésének hasonló megtorlását.⁷¹ Tehát még ha a fegyverszünet megszegése felmentést is adott annak betartása alól, az nem jelentette azt, hogy a *ius gentium*⁷² is figyelmen kívül hagyható.⁷³ A *Commentarii* nagy részében Caesar is alkalmazkodott a jó

⁶⁵ Morrell, K.: Cato i. m. 89.

⁶⁶ A *fides* (hűség, becsületesség) összetett jelentéstartalmú fogalom, számtalan vonatkozásban értelmezhető: társadalmi, politikai, jogi, szakrális szférában, államközi viszonylatban is felbukkanó alapelvről, kötelezettségről van szó. A *fides* szakrális megalapozottságát a fogalom isteni megszemélyesítése is jelzi, *Fides* istennő képében.

⁶⁷ Goldsworthy, A.: Caesar i. m. 276.

⁶⁸ Livius XXX. 25. (Muraközy Gyula fordítása)

⁶⁹ Valeri Maximi: Facta et dicta memorabilia I–II. Ed. John Briscoe. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) Stuttgart–Lipcse 1998. VI. 6. 3. További példákat is említ a rómaiak ilyen jellegű viselkedésére: VI. 6. 2.

⁷⁰ Sall. Cat. 51. (Kurcz Ágnes fordítása)

⁷¹ Appianos Ib. 60.

⁷² A legtöbbször népek jogaként fordított kifejezés a nemzetközi joggal rokonítható, mely a Rómán kívüli népek viszonylatában is kötelezettséget jelentett, például a követek sérthetlenségének kérdésében.

⁷³ Morrell, K.: Cato i. m. 89.

hadvezér és a *bellum iustum*⁷⁴ szokványos elveihez, az 55-ös eseményekkel kapcsolatban azonban a szemet szemért elv és a *fides* fogalmának újraértelmezése volt látható; valószínű, hogy Cato támadásának tudható be ez a fajta érvelés.⁷⁵ Caesar azonban saját céljainak megfelelően nem tartotta magát a korábban említett elvekhez, az adott szituációban itt egészen más mércét alkalmazott a barbárokkal szemben.⁷⁶

Az 55-ös támadásra adott reakció mellett további részleteket is kiemelhetünk, amelyekben érezhető lehet a catói vádaskodás hatása. Az alábbi szöveghely kapcsán például felvethető, hogy Caesar a Rómából érkező támadásokra is reflektálhatott, amikor 52-ben Avaricum ostromát megelőzően hasonló szavakkal fogta vissza heves katonáit:

„Caesar azonban megmagyarázta nekik, szükségképpen mekkora veszteséggel járna, hány derék harcos életébe kerülne a győzelem: látja jól, hogy ég bennük a harci vágy, és semmi veszélytől nem riadnak vissza az ő hírneve érdekében; csakhogy méltán sújtanak a galád önzés vádjával, ha nem bec sülné többre katonái életét a sajátjánál is.”⁷⁷

Caesar ebben a szövegrészletben valójában nem a saját életének értékét hasonlította össze a katonákéval, inkább arra utalhatott, hogy ellenfelei azonnal kihasználnák, ha indokolatlanul indítana támadást, a saját érdekeit előtérbe helyezve. Ilyen vádak valóban elhangozhattak, miszerint jogtalanul, csupán a dicsőség kedvéért indított hadjáratokat Caesar. Az idézetben felfedezhető caesari gondolkodásmód – miszerint az erkölcsi meggyőződés helyett a tettek várható megítélése és hatása előbbre való – szintén utalhat arra, hogy a Rómából érkező vádakkal tisztában lehetett Caesar, még ha ki is hagyta leírásából Cato támadását.⁷⁸ Ezen kívül talán még egy részletet ide sorolhatunk, ami magán viselheti a Rómából érkező kritika nyomát:

„A lakosok tömegestül tódultak eléje gyermekeikkel együtt, itt is, ott is hálaáldozatokat mutattak be, a tereken és a templomokban egymást érték

⁷⁴ A rómaiak minden esetben ügyeltek arra, hogy formálisan jogos, igazságos és az isteneknek tetsző (*bellum iustum et pium*) háborúkat vívjanak, ezzel biztosítva az égiek támogatását, valamint a sikert.

⁷⁵ Morrell, K.: Cato i. m. 90.; Andrew M. Riggsby: Caesar in Gaul and Rome: War in Words. Austin 2006. 189.

⁷⁶ Michael von Albrecht: A római irodalom története. Ford. Tar Ibolya. I–II. Bp. 2003. I. 319.

⁷⁷ BG VII. 19.

⁷⁸ Albrecht, M.: A római irodalom i. m. 419–420.

*a lakomaasztalok: szinte a hõn várt diadalmenet boldog hangulatát lehetett érezni, olyan pazar pompát fejtettek ki a gazdagok, olyan izzó lelkesedés lobogott a szegényekben.*⁷⁹

Ez akár Catónak szánt közvetett válaszként is felfogható,⁸⁰ hiszen az általa említett engesztelő áldozat helyett itt pompás hálaáldozatokról, ünnepi lakomákról hallunk, majd Caesar támogatottságának fitogtatása következik, ami egykor Cato támadását is megghiúsította. Egészen valószínű tehát, hogy Caesar a *Commentarii* megírásakor reagált az 55-ös eset kapcsán felmerült vádakra, és az sem kizárt, hogy más szöveghelyekre szintúgy hatással lehetett ugyan-ezen támadás. Az is lehetséges, hogy Caesar galliai megbízatásának végéhez közeledve Cato 51-ben újra felvetette vádjait, talán ezért illesztette Plutarchos is ebbe a környezetbe Cato 55-ös beszédét.⁸¹ Szintén ezen értelmezés mellett szólhat, hogy a vallásos elemek különösen ritkán jelennek meg Caesar művében, inkább a vallástól való távolságtartás jellemző.⁸² Ebben az esetben, az 51-es évet tárgyaló VIII. könyvben tehát jelzésértékű lehet a hálaáldozatok említése, hiszen Caesar ezzel hangsúlyozhatta, hogy a hadjárat hatalmas politikai sikerrel, népszerűséggel és vallási ünnepélyel zárult, szemben a Cato által említett isteni büntetéssel, engesztelő áldozattal és kiszolgáltatással.

4. Caesar kiszolgáltatásának kérdése, Cato támadásának lehetséges okai

A korábbi megállapítások tükrében érdemes átgondolni, hogy mi lehetett Cato valódi célja ezzel a támadással, hiszen kiszolgáltatási eljárásra valószínűleg

⁷⁹ BG VIII. 51.

⁸⁰ A VIII. könyv szerzője már Caesar tisztje, Hirtius volt, ugyanakkor itt is számolhatunk Caesar befolyásával. Később például Hirtiust bízta meg egy Cato-ellenes mű megírásával is. *Ferencki Attila*: „Cato nemes halála”. Egy republikánus idol az augustusi Rómában. Ókor 14. (2015) 1. sz. 20.

⁸¹ *Morrell, K.*: Cato i. m. 74., 84. 75. jegyzet. Az is lehetséges, hogy Plutarchos sajátos szerkesztési módszeréről van szó. *Christopher Pelling*: Plutarch and History. Eighteen Studies. London 2002. 91–116.

⁸² *David Wardle*: Caesar and Religion. In: A Companion to Julius Caesar. Ed. Miriam Griffin. Malden (MA)–Oxford 2009. 108.; *Jörg Rüpke*: Priesthoods, gods and stars. In: The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar. Ed. Luca Grillo. Cambridge 2018. 106–107.; *Louis Rawlings*: Caesar’s Portrayal of Gauls as Warriors. In: Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instruments. Eds. Kathryn Welch – Anton Powell. London 1998. 181.

sosem kerülhetett volna sor Caesarral szemben.⁸³ A támadó beszéd realitását illetően a történelmi vélemények között jelentős eltérések vannak. Mommsen például elismerte Cato vádjainak jogosságát, néhányan pedig a valóságtól teljesen elrugaszkodónak mutatták be a támadást. Azonban Cato radikalizmusán kívül más lehetőségeket is említhetünk, amelyek a támadás tényére magyarázatot adhatnak.

4.1 A közélet tematizálása, Caesar felelősségre vonásának lehetősége

A Gallia és Róma közötti információáramlást vizsgáló Mensching szerint a gall háborúval kapcsolatban akár Caesar számára kedvezőtlen beszámolók is érkezhettek Rómába, hiszen a hírek terjedését ő sem tudta teljesen befolyásolni.⁸⁴ Ez az 55-ös évet megörökítő IV. könyvben is megfigyelhető, hiszen nem tagadhatta le a germán követek lefogatásának tényét,⁸⁵ ezért inkább részletesen beszámolt az esetről, tette jogosságát hangoztatva. Így Cato vádak mögötti céljait is reálisabbnak és indokoltabbnak láthatjuk, hiszen Caesart is reakcióra készítette.⁸⁶ Ezt megelőzően is érte Caesart hasonló támadás, 56-ban L. Antistius *tribunus* próbált meg eljárást indítani ellene, a felhatalmazás nélkül indított hadjárat vádja pedig folyamatosan felmerülhetett.⁸⁷ Cato sem feltétlenül a siker reményében cselekedett, hanem a közélet „tematizálásának” és Caesar nyomás alá helyezésének szándékával. Ezzel a fellépéssel azt is előkészíthette, hogy a megfelelő időben a hadvezérnek majd törvény elé kelljen állnia.⁸⁸ Rómában nem állt példa nélkül a bírósági eljárás politikai célú felhasználása, a perek is a politikusok eszköztárába tartoztak. Egy ilyen akciónak inkább a későbbi felelősségre vonás szempontjából lehetett jelentősége, mivel kritikus figyelmet irányíthatott Caesar sikereire, megkérdőjelezve módszereit, cselekedeteit.⁸⁹ Valószínű, hogy Cato beszédét is ezek közé a hangulatkeltő támadások közé

⁸³ Robert Morstein-Marx: Caesar's Alleged Fear of Prosecution and His „Ratio Absentis” in the Approach to the Civil War. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 56. (2007) 161.

⁸⁴ Mensching, E.: Zu den Auseinandersetzungen i. m. 53–55., *Goldsworthy, A.*: Caesar i. m. 275–276.

⁸⁵ Pelling, C.: Plutarch: Caesar i. m. 252.

⁸⁶ Az eset kapcsán Plutarchos egy szidalmakkal teli lejárató válaszlevelet is említ, amit Cato támadásaira reagálva olvastatott fel Caesar a senatusban. Ez azonban balul sült el a forrás szerint, hiszen Cato pont a levelet felhasználva tudta Caesar ellen hangolni a hallgatóságát. *Plut. Cat. Min.* 51.

⁸⁷ *Suet. Caes.* 23.; *Morrell, K.*: Cato i. m. 76. 21. jegyzet

⁸⁸ *Ramsey, J. T.*: The Proconsular i. m. 41.

⁸⁹ *Morrell, K.*: Cato i. m. 80.

kell sorolnunk, hiszen sejthette, hogy az adott helyzetben nem feltétlenül sikerülne véghezvinni egy kiszolgáltatást. Ahogy Caesar sem hagyta ki a kínálkozó lehetőséget a germánok legyőzésére, úgy Cato sem szalaszthatott el egyetlen alkalmat sem a támadásra, hiszen a saját pozíciói elég gyengének bizonyultak az adott évben, főleg Caesarral szemben.⁹⁰ Caesar galliai győzelmeivel, hadseregével, szövetségeseivel viszont olyan rendkívüli hatalom birtokába jutott, amely már túlnőhetett a *senatus* és Cato befolyásán, veszélyeztetve a köztársasági államformát is. A kedvezőtlen erőviszonyokhoz alkalmazkodva, a vallási szabályok megsértésének felvetésével Cato pedig potenciális későbbi támadások számára teremthetett alapot, a felelősségre vonás lehetőségét is a levegőben tartva. Hasonló taktika már korábban, az 59-es évben is megfigyelhető volt, amikor Cato pozíciói ugyancsak gyengék voltak, így nem tudott hatékonyan fellépni Caesar befolyásával szemben. Ekkor kedvezőtlen ómenek bejelentésével próbálták Caesar intézkedéseit ellehetetleníteni, illetve vallási alapot kívántak teremteni egy esetleges későbbi, már kedvezőbb politikai erőviszonyok között indított támadás számára.

Emellett egy ilyen eset nagy publicitást kapott, tehát valójában inkább lehetett a cél Caesar pozíciójának nyílt megkérdőjelezése és a közvélemény befolyásolása, hiszen az ellenfelek is tisztában lehettek a *proconsul* sérthetlenségével.⁹¹ Cato kivitelezhetetlen vagy realitásokat figyelmen kívül hagyó támadása azonban nem lehetett szokatlan a korban, ezek a széllel szembemenő támadások a római politikában egyfajta belépőt jelenthettek a fiatal, feltörekvő politikusoknak. Ez alól Caesar sem volt kivétel, pályája kezdetén nála is megfigyelhetünk hasonló módszert. Valószínűleg ő is figyelmet akart magára irányítani a *triumphus* is elnyerő Dolabella megvádolásával. Catohoz hasonlóan egy *proconsuli* méltóságot viselő személy ellen lépett fel, a sértett makedóniaiak képviselőjében akarta bíróság elé állítani Dolabellát zsarolási ügyletei ürügyén.⁹² Cato első *senatusi* megszólalása is ebbe a kategóriába sorolható, hiszen a keletről hazatérő, nagy befolyással rendelkező Pompeius kitüntetését ellenezte.⁹³ Cicero hírnevét is egy kockázatosnak tűnő ügy alapozta meg: Sulla szabadosával szemben, Roscius védelmében mondott beszédet.⁹⁴ Mindhárom példa bizonyítja, hogy ez hatásosnak bizonyulhatott, nem csak Cato esetében. Ugyanakkor ő nem

⁹⁰ Goldsworthy, A.: Caesar i. m. 277.

⁹¹ Gruen, E. S.: The Last Generation i. m. 291–292.

⁹² Suet. Caes. 4.; Canfora, L.: Julius i. m. 6.; Goldsworthy, A.: Caesar i. m. 71.

⁹³ Drogula, F. K.: Cato i. m. 58.

⁹⁴ Adamik Tamás: Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig. Pozsony 2009. 188.

hagyott fel a hasonló támadásokkal a későbbiekben sem, gyakran alkalmazta ezt a radikális szembenállást karrierje során, akár Pompeiusszal vagy Caesarral szemben is.

4.2 A sztoikus ideál követése és az elhalasztott isteni büntetés veszélye

A támadás hátterében Cato sztoicizmusát is érdemes megemlítenünk, hiszen elvei politikai tevékenységére is egyértelműen hatottak. A sztoikus etika központi fogalma az erény és az erényes cselekedet volt. Mindez az ellenfelek és szövetségesek irányába is kötelezettségeket jelentett, hiszen a természetjog alatt mindenki egyenlőnek számított.⁹⁵ A sztoikus eszmények Pompeius tevékenységében is szerepet játszottak, számára egyfajta „etikus imperializmus” lehetett az ideál, a vértelen győzelem, a humánus bánásmód az ellenfelekkel szemben.⁹⁶ Caesar hozzáállása ettől eltérő volt, számára Gallia meghódítása volt a fő cél, akár kegyetlen eszközök alkalmazásával. Tehát az „ideológiai különbség”⁹⁷ is kitűnhet az 55-ös eset kapcsán, akár Cato sztoicizmusát is láthatjuk a szélsőséges vádak mögött. Ugyanakkor inkább Caesar gyakorlata állhatott közelebb az általános római szemlélethez,⁹⁸ miszerint a hódítás érdekében a barbár életek is feláldozhatók. Caesar utalásai is építhettek a barbárokkal szembeni veszélyérzetre, megvetésre, művében nem véletlen hivatkozott a kimberek korábbi támadására az 55-ös mészárlás indoklásánál.⁹⁹ A többség pedig egy római győzelem hallatán kevéssé érdeklődhetett a siker jogosságát illetően, a győzelmet már önmagában az isteni támogatás jelének tekinthették.¹⁰⁰

Cato az engesztelő áldozat követelésével azonban arra a félelemre is építhetett, miszerint az istenek haragja akár elhalasztva, jóval később is lesújthat. Így Caesar győzelmei sem jelenthettek ellenérvet ezzel szemben, Cato rendszerén

⁹⁵ Morrell, K.: Pompey i. m. 19., 98–99.

⁹⁶ Uo. 19., 57–60.

⁹⁷ Bryan-Paul Frost: An Interpretation of Plutarch's „Cato the Younger”. *HPTH* 18. (1997) 1. sz. 11.

⁹⁸ Morrell, K.: Pompey i. m. 57.; Drogula, F. K.: Cato i. m. 199.; Arthur M. Eckstein: *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*. London 2006. 3.; Gais, R. M.: *Caesar's Techniques* i. m. 106. Canfora is ezt a véleményt fogadja el, miszerint a barbárokkal kapcsolatban nem számíthattak a becsület és a hűség fogalmai. *Canfora, L.*: Julius i. m. 122.

⁹⁹ BG I. 33.

¹⁰⁰ Jörg Rüpke: *Communicating with the Gods*. In: *A Companion to the Roman Republic*. Eds. Nathan Rosenstein – Robert Morstein-Marx. Oxford 2006. 216.; Morrell, K.: Cato i. m. 90. Cato ezzel is szembement, az elhalasztott isteni büntetés elvére hivatkozva.

belül a büntetés bármikor bekövetkezhetett.¹⁰¹ Ez a felfogás Caesarnál is megjelent, azon kevés helyek egyikén, ahol írása a valláshoz kapcsolódott, igaz, Róma ellenfeire vonatkozóan: „De hát a halhatatlan istenek általában nem sietnek a büntetéssel, hagyják, hogy azok, akikre vétkeikért le akarnak sújtani, ideig-óráig büntetlenül, jólétben éljenek, aztán sorsuk hirtelen megváltoztatásával még keményebben sújtanak le rájuk.”¹⁰² Itt Caesar 58-ban a helyvétekekkel való tárgyalásnál L. Cassius Longinus korábbi, 107-es vereségére utalt,¹⁰³ tehát az isteni beavatkozást akár évtizedekkel később is lehetségesnek tarthatta. Mindez szintén az ellen szólhat, hogy Cato támadásában csupán egy ellehetetlenült konzervatív politikus kétségbeesett és egyoldalú kísérletét lássuk, amely egy irreleváns vallási aggály felemlgetésével kívánt eredményt elérni, hiszen hasonló gondolatmenet Caesar művében ugyanúgy felfedezhető.

4.3 Cato mint első számú tekintély

A kiszolgáltatás felvetését felfoghatjuk a (vallási) hagyományok értelmezéséért folyó harcként is. Cato igyekezett kisajátítani a konzervatív *senator* szerepét, ezáltal a réginek és követendőnek ítélt szokások képviselője felett is megkísérelt kivételes befolyást szerezni a *populares* irányzatával szemben.¹⁰⁴ Így amikor a forrásokban olyan támadásokkal találkozunk, mint például Caesar kiszolgáltatásának és az engesztelő áldozatnak a követelése, akkor valószínűbb, hogy Cato elsősorban politikai megfontolásból lépett fel a vallási szokások radikális képviselőjeként, imázsával összhangban.¹⁰⁵ A *supplicatio* szertartásának megtagadása a támadás fontos – szintén vallási jellegű – eleme volt, Cato beszédében hevesen ellenezte ennek megszavazását, hiszen a hálaadás helyett követelt engesztelő áldozatot. Ezáltal Caesar győzelmét olyan szabályszegés következményének mutatta be, amely bűnként az ünneplés helyett inkább az istenek kiengesztelését követelheti meg. Ebben az esetben is a vallás képviselőjeként léphetett fel, szembemelve azzal a tendenciával, hogy az istenek helyett a hadvezérek kerültek ezeknek az ünnepeknek a középpontjába.¹⁰⁶ Emellett a *supplicatio* hosszúságának növekedését is kedvezőtlen körülményként értékelhette Cato, ami a hadvezérek befolyását növelhette inkább (1. melléklet).

¹⁰¹ Morrell, K.: Cato i. m. 77.

¹⁰² BG I. 14. (Szepessy Tibor fordítása)

¹⁰³ Morrell, K.: Cato i. m. 78. 32. jegyzet

¹⁰⁴ Drogula, F. K.: Cato i. m. 3–4.

¹⁰⁵ A személyes ellentét lehetséges okaihoz lásd: Uo. 79–80.

¹⁰⁶ Lásd: Morrell, K.: Pompey i. m. 198–199.; 1. melléklet

Catónak ezt a fajta politizálását sokszor már a kortársak is radikálisnak és rigorózusnak tekintették, 55-ös fellépése viszont tudatos imázsépítésébe illeszkedett: az ősi vallási hagyományok feletti értelmezés letéteményeseként, egyetlen hiteles képviselőjeként kívánt fellépni. Korábbi példákon keresztül is látható, hogy Cato egy, az ősi értékeket végtelenen védelmező, konzervatív karakter tudatos kialakításával (majd kisajátításával) kívánt előnyhöz jutni, a Cato-képből fakadó többletbefolyást és tekintélyt pedig a politikai szintéren is kamatoztathatta a későbbiekben.¹⁰⁷

5. Összegzés

Az 55-ös eset körülményeinek áttekintését követően új megvilágításban szemlélhetjük Cato sokszor irracionálisnak tűnő politizálását, amely talán a kortársak számára sem tűnt mindig követhetőnek. A felszínen észszerűtlennek tűnő támadás mögött az imázsépítés igenis tudatos szándéka volt megfigyelhető, hiszen így Cato a vallási értékek egyik legradikálisabb képviselőjeként tűnhetett fel. Természetesen azt sem szeretném állítani, hogy a források teljesen tévedtek, amikor ezeket a tényezőket hangsúlyozták, Cato tevékenységében is szerepet játszhattak nem kontrollált vagy irracionális elemek, ugyanakkor ezek jóval kevesebb esetben lehettek döntő tényezők, mint ahogy azt a források sugallták, sokszor akár Caesar hideg pragmatizmusával szembeállítva. Cato 55-ben az általa tudatosan alakított, szélsőségesen konzervatív képhez igazodva cselekedett, melynek központi eleme volt a törvényesség, az ősi szokások¹⁰⁸ radikális képviselője. Mindemellett minden olyan megbízatást akadályozott, amely a hagyományos köztársasági intézményrendszer keretein túlmutatott, például jogkör, időtartam vagy a tisztségek halmozásának tekintetében. Így Pompeius és Crassus megbízatásainak akadályozása mellett a Galliában sikert sikerre halmozó Caesar pozíciójának gyengítése is céljai között szerepelt. Ennek érdekében Cato minden lehetőséget kihasználta, nem meglepő módon a vallás eszközeihez nyúlt a támadásnál, ahogy sokan mások is tették a korszakban.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Az 54-es év sikereket is hozott, hiszen Catót praetorrá, szövetségesét L. Domitius Ahenobarbus pedig consullá választották. Tekintélyét jól mutatja, hogy ugyanebben az évben a választás tisztaságának ad hoc felügyelőjévé vált, szinte erkölcsi mérceként tekintettek rá ekkoriban. A néptribunusjelöltek ugyanis nagyobb összegeket helyeztek el Catónál biztosítékként, vállalva a választás szabályainak betartását.

¹⁰⁸ A mos maiorum fogalmának áttekintéséhez lásd: *Hegyvi W. György: Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában.* Bp. 2018.

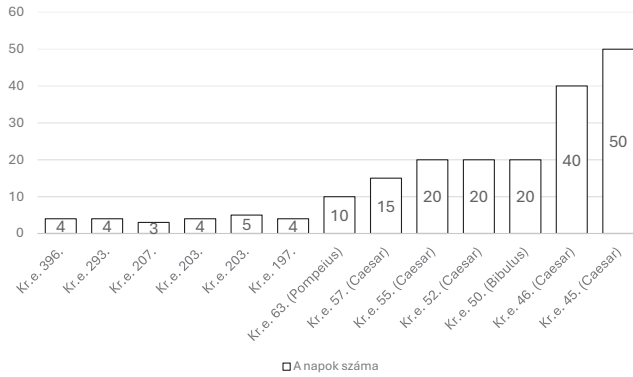
¹⁰⁹ Lásd: 2. jegyzet.

A *fides* lehetséges megsértéséről érkező galliai hír ezt a szélsőségesnek tűnő, ősi vallási értékeket védő politikusi reakciót követelhetette meg, imázsának megfelelően. Az önreprezentáció és a közvélemény alakításának fontosságára pedig Caesar közvetett „válaszának” elemzése is rámutatott: a *Commentarii* megírásával saját verzióját tárhatta a nyilvánosság elé, valószínűleg Cato támadásának hatása is megjelent a germániai események leírásán.

Végezetül egy részben már említett párhuzamos példát emelnék ki, ami hozzájárulhat Cato támadásának pontosabb megértéséhez. Ha a két politikus ellentétét áttekintjük, több esetben is megfigyelhetünk vallási elemeket. Az 59-es és 55-ös évre is jellemző, hogy Cato pozíciói viszonylag gyengék voltak, így nem tudott hatékonyan fellépni Caesar intézkedéseivel, befolyásával szemben. 59 valószínűleg¹¹⁰ a triumvirátus létrejöttének és Caesar *consulságának* éve volt, Cato pedig szinte egyedül maradt Caesar földtörvényjavaslatával (*lex agraria*) szemben. Így a reménytelennek tűnő helyzetben szövetségesével, Bibulusszal ómenekre kezdtek hivatkozni, majd 58-ban ez alapján próbálták eltörölni Caesar törvényeit.¹¹¹ Cato helyzete az 55-ös támadás idején is kedvezőtlen volt, sógora helyett Crassus és Pompeius lettek *consulok*, Caesar galliai megbízatását meghosszabbították, míg ő maga a *praetor* választást elvesztette. Ezért Cato ekkor is vallási eszközöz nyúlt, de 59-es taktikájától eltérően engesztelő áldozatot és kiszolgáltatást követelt. Ezzel ugyanúgy hivatkozási alapot teremthetett, úgymond elhalasztotta a cselekvés időpontját és egy támadási felületet hozott létre, hogy később a *fides* és a *ius gentium* megsértését felidézve, egy számára kedvezőbb politikai helyzetben tudja Caesar pozícióit gyengíteni. Tehát szó sincs Cato széllel szembemenő, realitásokat figyelmen kívül hagyó támadásáról, esetleg makacs és alkalmazkodni képtelen viselkedésről. Sőt, pont a Cato számára kedvezőtlen erőviszonyok magyarázzák ezeket a reménytelennek tűnő támadásokat, hiszen ezek a vallási alapú érvek az időn átívelve is érvényesek maradhattak, és egy későbbi, esélyesebb támadás alapjává válhattak.

¹¹⁰Több időpont is felmerülhet, lásd: G. R. Stanton – B. A. Marshall: The Coalition between Pompeius and Crassus 60–59 B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 24. (1975) 2. sz. 205–206.

¹¹¹*Drogula, F. K.*: Cato i. m. 134., 153.; A támadást Domitius és Memmius praetorok intézték. *Taylor, L. R.*: Party Politics i. m. 137.

*Melléklet**1. melléklet**A supplicatio időtartamának növekedése*

Tamás Góczon

Where Religion and Politics Meet – The Conflict Between Cato and Caesar in 55 BC

Cato's seemingly radical rebuke against Caesar's victories in Gaul at 55 BC has been recorded by Plutarch as well as Appian: Cato demanded the general to be surrendered to the enemy (*deditio*) and to offer expiatory sacrifices on the grounds that, according to him, Caesar had been mistreating ambassadors.

Research is varied in regard to the significance of the speech. Based on his traditional perception in sources, Cato has occasionally been portrayed as a conservative, backward-looking and stubborn opposition politician espousing utopian ideals. It is also according to this portrayal that Balsdon refers to Cato's attack as *idiotic speech*. Similarly to the aim of this paper, Morrell or Drogula aspired to refine the aforementioned image of Cato: impartially evaluating and interpreting his character and rebuke, offering the context of the speech, as well as showcasing the interrelation of religious traditions and political conflicts.

Examining sources that document the conflict helps to shed light on Cato's motivation. His actions were in accordance with the radical conservative image he consciously constructed, embodying religious traditions and the *mos maiorum*, simultaneously bearing in mind the aim to weaken Caesar's position and strengthen his own. Thus, instead of criticising Cato for an attack doomed to failure, there is a tactic to be identified that has also been used previously, adopted by Cato due to his weakened position in 55 BC. The arguments based on religion in his apparently hopeless demand of *deditio* remained to be valid means of attack, forming the foundation of a subsequent rebuke with more potential.

Matolcsi Péter

Marcus Antonius és az istenek: A Kelet triumvire és propagandája

1. Bevezető

Tanulmányom¹ középpontjában Marcus Antonius személye áll, akinek alakja elsősorban azért izgalmas, mert nehézséget jelent a valós történelmi karakterének feltárása. Ez annak köszönhető, hogy róla és cselekedeteiről fennmaradt narratív forrásaink személyének pusztán a karikatúráját tükrözik, ráadásul miután Augustus *damnatio memoriae*-val sújtotta, a róla fennmaradt tárgyi forrásaink is igencsak megritkultak. Személye az új római rendszerben, Augustus *principatus*ában az árulás és a megromlott, korrumpálódott rómaiság megtestesítőjévé vált az augustusi ideákat szolgáló, intenzív propagandának köszönhetően. Antonius tehát egyfajta „fátyol” veszi körül, amely rendkívüli nehézségeket okoz vizsgálata során, ugyanis szinte kizárólag csak az egykori ellenfelének ideológiailag dominált közegében fogant műveken keresztül van rálátásunk személyére.

A tanulmány célja nem Antonius teljes életútjának vizsgálata, sokkal inkább az istennel való viszonyának, keleti² politikájának és annak diskurzusának elemzése. Figyelmet szentelek emellett triumviri pályafutása alatti

¹ Szeretném megköszönni dr. Hegyi W. György tanár úrnak (egyetemi adjunktus, ELTE BTK) a nélkülözhetetlen szakmai segítséget, amelyet a kutatás folyamán nyújtott számomra, továbbá Kató Péter tanár úrnak (egyetemi adjunktus, ELTE BTK) a lektorálást és felvetett javaslatait. A tanulmány alapját képező pályamunka a 2023-ban megrendezett 36. OTDK Humán Tudományi Szekció Okortudomány – Klasszika-filológia II. tagozatában III. helyezést ért el.

² A dolgozat során két okból hívom a Mediterráneum keleti felét „Keletnek”: elsősorban praktikus, ha ezeket a hatalmas területeket – melyek a korszakban szoros kulturális és politikai kapcsolatokkal rendelkeztek – egy szóval lefedjük; másodsorban Vergilius *Aeneis*ének VIII. 687. sorában szintén ezzel a kifejezéssel (*Orientis*) illeti az Antonius által irányított territóriumot.

propagandájára, továbbá az ez alatt az idő alatt propagandisztikus célokból „felhasznál” istenségekkel való kapcsolatára. Ehhez elsősorban elbeszélő forrásokat (Plutarchos, Suetonius, Cassius Dio, Appianus, Plinius) és az Antoniushoz köthető érmeleleteket használtam fel. Az érmék két okból kifolyólag elengedhetetlenek egy ilyen elemzés során: egyrészt az ókori propaganda képes tükröződni az érméken és az azok által használt szimbolikán keresztül; másrészt a triumvirt sújtó *damnatio memoriae* a még Antonius által veretett érméket – mennyiségüket tekintve – kevésbé érintette, mint például szobrait.

A tanulmány felépítése a következő: először az adott istenséget önmagában vizsgálom, majd pedig az istentől kiindulva keresek közös érintkezési pontokat Antoniuszal. Az adott istenhez köthető narratív forrásrészletek elemzését követően pedig – a numizmatikát segítségül hívva – érmeleletekkel támasztom alá az elemzést (szintén csak akkor, amennyiben ilyenekkel rendelkezünk). A vázolt felépítéstől a jelen bevezetés, a második és a hetedik fejezet eltér. A második fejezet kontextusba helyezi a többi, míg a hetedik az Antonius–Octavianus-ellentétet és a bukott triumvir kelet-politikáját, illetve az arról kialakult diskurzusi szintet tárgyalja.

2. Istenek utánzása – avagy az istenek mint politikai eszközök

„*Hominem te memento!*”³ – suttogetta a rabszolga a *triumphator* fülébe a diadalmenet során. A mondat az ember-isten kapcsolat egy hűsbavágó kérdésére hívja fel a figyelmünket: mit is jelent pontosan az ember és isten közti átmenet? Milyen formái vannak ennek a különös jelenségnek? Először e problémát fogom bemutatni röviden, hiszen a következő fejezetekben tárgyalandó istenekkel való „játék” ebbe a nagyobb kérdésbe ágyazódik be. A „játék” kifejezését Hendrik S. Versnel használta először, jellemezve az ókori görögök narratív értelmezési, észlelési logikáját, amely – a modern felfogással ellenkezőleg – teret ad az egymásnak ellentmondó történeteknek és interpretációknak, mivel a történetet elbeszélő és az azt befogadó személy együttesen interpretálta a narratívát az addigi világról alkotott ismereteinek a keretei között.⁴

Az ember és istenek közti meghúzódó határ átlépésének számos formáját el tudjuk különíteni az ókori hitvilágban, amelyre Thomas Köves-Zulauf is

³ „Emlékezz, hogy ember vagy!” *Quintus Septimius Florens Tertullianus*: *Apologeticum*. Transl. Terrot Reaveley Glover. London 1931. XXXIII. 3.

⁴ *Hendrik Simon Versnel*: *Coping with the Gods: Wayward Readings in Greek Theology*. (Religions in the Graeco-Roman World 173.) Leiden–Boston 2011. 148–149.

rámutatott. Elsőként említendő a genealógiai kapcsolat mint egy bizonyos istentől való vérségi származás. Erre látunk példát Iulius Caesar (mint Venus) és Marcus Antonius (mint Héraklés) esetében. Másodszor beszélhetünk az *epiphaniáról*, amikor az isten megjelenik az emberek között. Harmadikként szerepel az *apotheosis*, azaz egy ember – halála utáni – istenné válása, és ezáltal egy új isten létrejötte. Az *epiphaniával* és *apotheosisszal* a dolgozatban nem kívánok foglalkozni, mivel előbbivel nem találkozunk a tanulmány tárgyát illetően, utóbbira pedig csak Caesar *divusszá* válásánál látunk példát, aki az első *apotheosis*ban részesült ember volt.⁵ Negyedikként egy élő ember istenként való tisztelését említhetjük. Erre a lehetőségre első példa Titus Flamininus, aki Kr. e. 196-ban részesült a görögök e nagy mértékű tiszteletében, miután „felszabadította” őket a makedón uralom alól.⁶ Az isteni magasztalást nem a római nép adta, hanem a görög, ám a rá következő évszázad során két *consul* (Manius Aquilius, Mucius Scaevola) mellett Pompeius és Caesar is részesült ilyesfajta tiszteletben Keleten, így a szakirodalomban gyakran látjuk, hogy az istenekkel való játék – továbbá a halandók istenekként való tisztelete – a görögöktől átvett vallási elem, amely végül Caesar és Antonius közvetítésével Augustustól kezdve gyökerезik meg a római uralkodók ideológiájában.⁷ Végül az ötödik az a röviden már érintett forma, mikor az embert már egy létező istennel azonosítják kortársai.⁸ Köves-Zulauf e lehetőségre példaként szintén Caesart és Augustust említi, azonban Antoniusszal – sajnálatos és meglepő módon – részleteiben nem foglalkozik.⁹

Kérdéses azonban, hogy az emberek mennyire hittek ebben a „játékban”. Mivel a római nép isteneinek utánzásával részletesen foglalkozó önálló monográfia még nem született, így Hendrik S. Versnelnek az erről a témáról írt, csak a görög perspektívát tárgyaló monográfiájára támaszkodom. Alapvetően már akkor problémába ütközünk, amennyiben a görög *theos* szó értelmét vizsgáljuk, hisz azt nemcsak a szoros értelemben vett istenekre, hanem különböző természetfeletti lényekre vagy akár az uralkodókra is használták, akikben eltérő módon hittek.¹⁰ További ellentéteket szül az is, hogy az – uralkodói istenlét propagálására is felhasznált – irodalomban sokszor mutatkozik meg egyfajta gúnyolódás a monarchán; továbbá nemcsak az adott uralkodó, hanem sokszor a nép az, aki

⁵ Versnel, H. S.: Coping with the Gods i. m. 99–100.

⁶ Plutarchos: Titus Flamininus. In: *Üő: Párhuzamos életrajzok II.* Ford. Máthé Elek. Bp. 1978. 16.

⁷ Eric Orlin: Urban Religion in the Middle and Late Republic. In: *A Companion to Roman Religion.* Ed. Jörg Rüpke. Oxford 2007. 69.

⁸ Thomas Köves-Zulauf: Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Bp. 1995. 98–99.

⁹ Köves-Zulauf, Th.: Bevezetés i. m. 102–103.

¹⁰ Versnel, H. S.: Coping with the Gods i. m. 465–470.

isteni tiszteletben részesít egy politikust¹¹ – ahogy azt például Flamininusnál is láthattuk. Itt talán érdemes bevezetni Versnel egy másik fogalmát. Az „őszinte álszentség” („*honest hypocrisy*”) révén nemcsak maga a színész, hanem – mint már említettem – maga a néző is részesévé vált a „játéknak”, amely együtt járt azzal, hogy „megadja» magát a valótlán »valóságának.«”¹²

Ehhez a témakörhöz tartozik a római uralkodókultusz (*Herrscherkult*) kialakulása is, amelynek értelmében az uralkodót istenként tisztelik. Ennek értelmezése azonban nem lehetséges a hellénisztikus uralkodókultusz tárgyalása nélkül. A hellénisztikus királyok isteni tisztelete nem foglalta magába azt, hogy az uralkodók istenek lettek volna, még akkor sem, ha ugyanazon tisztelet járt nekik, mint egy istennek, ugyanis az istenekkel ellentétben ők halandók voltak. Az isteniségük forrása a hatalomból eredő cselekvőképességükből fakadt, amely megadta nekik a lehetőséget, hogy saját népeiknek – az imáknak megfelelően – védelmet nyújtsanak, megtorolják azok sérelmeit – tehát korlátlan hatalmukat a gyakorlatba átültessék.¹³ A rómaiakkal kapcsolatban említendőnek találok Ittai Gradel egyik monográfiáját.¹⁴ Gradel különös módon szembemegy azzal a gyakran hangoztatott narratívával, mely szerint a római uralkodó istensége összeegyeztethetetlen a köztársasági tradíciókkal. Szerinte nincs valódi értelemben vett különbség a vallás és a politika között: az imádat nem más, mint egy olyan tiszteletadás, amely pusztán mértékben különbözik a „szekuláris tiszteletadástól” (például szoboremelés), nem pedig természetében.¹⁵ Így az az állítás, miszerint a római mentalitástól idegen lenne az ember istenként való tisztelete, és pusztán görög „import (sic!)” lenne – hamisnak bizonyul. Nincs módbeli különbség abban, ahogy Iuppitert vagy az uralkodót imádták; nincs köztük sem vallási, sem politikai eltérés. Ilyen értelemben véve jogosan kijelenthető: „a köztársasági Róma »királya« Jupiter volt”¹⁶

E vallástörténeti, elméleti alapok ismertetését követően – immár a tanulmány központi témája felé fordulva – azokat az isteneket szeretném sorra venni, akiknek komoly politikai jelentőséggel bíró, propagandisztikus kapcsolata

¹¹ Versnel, H. S.: Coping with the Gods i. m. 467.

¹² Uo. 471–472.

¹³ *Angelos Chaniotis: The Divinity of Hellenistic Rulers.* In: *A Companion to the Hellenistic World.* Ed. Andrew Erskine. Oxford 2003. 431–433. A hellénisztikus uralkodókultuszhoz lásd még: *Simon R. F. Price: Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor.* Cambridge 1984.

¹⁴ *Ittai Gradel: Emperor Worship and Roman Religion.* (Oxford Classical Monographs) Oxford–New York 2002.

¹⁵ Uo. 27–29.

¹⁶ Uo. 30. Vö. *David S. Levene: Defining the Divine in Rome.* *Transactions of the American Philological Association* 141. (2012) 1. sz. 41–81. – Levene Gradelrel több ponton vitába száll.

mutatható ki Marcus Antoniuszal. Az első isten, akivel foglalkozom, Héraklés, akitől az egész *Antonia gens* is származtatta magát.

3. A „győzedelmes ostoba” – Héraklés és Marcus Antonius kapcsolata

Héraklés a görög istenvilág egyik legfontosabb istenének tekinthető. A hős-istenről kialakult kép és a hozzá fűzött funkciók nagyban változtak a Kr. e. 1. évezred során. Héraklés eredeti arca a háborús, harcias jellemében mutatkozik meg. Ezt Héraklés számos harcra utaló *epithetonja* is bizonyítja, mint többek között: „Καλλίνικος” („Szépgyőzelmű”), „Ανίκητος” („Legyőzhetetlen”), „Σωτήρ” („Megmentő”). E kezdeti harciassága példamutató erényekkel is párosult. Azonban Héraklés szerepe a 3. századra megváltozott: nem a hadakozók támogatója, hanem az élet szinte minden területén az embert megsegítő „Παραστάτης” („Jó Bajtárs”) lett. Erényei ezután már nem háborúskodással, hanem az ártó szellemek és rontások leküzdésével kerültek kifejezésre.¹⁷

Fontos azt az aspektusát is kiemelni, ami a versenyjátékokhoz köti őt: ideális fizikuma tökéletesen alkalmassá tette arra, hogy a társadalom felső rétegeinek oly fontos sportban (például birkózásban) is jeleskedjen. Ezért találhatjuk őt néhol olyan jelzővel, mint a „Παλαίμωρ” („Birkózó”).¹⁸

Röviden említendő még Héraklésnek az ókori irodalomban és filozófiában betöltött szerepe is. A Héraklés-kép színességét erősíti, ha megnézzük a különböző műfajokban való reprezentációját. Az eposzi Héraklés egy olyan hőst testesít meg, akinek a tökéletes személye és emberfeletti képességei meggátolják a közönségben való működését, továbbá a vadság és civilizáltság közötti ingadozásával mást is veszélybe sodor.¹⁹ A tragédiák Héraklésa viszonylag keveset szerepel a színpadon, mert természetfeletti alakja nehezen egyeztethető össze bármilyen tragikummal.²⁰ A filozófia terén is gyakori témaként jelent meg, kiemelendő például a „Héraklés a válaszüton” néven ismert jelenet.²¹ A Xenophón által Prodikosnak tulajdonított történet szerint a fiatal Héraklés

¹⁷ Lewis Richard Farnell: *The Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*. Oxford 1920. 146–148.

¹⁸ Uo. 153–154.

¹⁹ Elton Barker – Joel Christensen: *Epic*. In: *The Oxford Handbook of Heracles*. Ed. Daniel Ogden. Oxford 2021. 297–298.

²⁰ Michael Lloyd: *Tragedy*. In: *The Oxford Handbook of Heracles*. Ed. Daniel Ogden. Oxford 2021. 313.

²¹ Xenophon: *Memorabilia*. Transl. Amy L. Bonnette. Ithaca–London. 1994. A magyar fordításban lásd: Xenophon: *Filozófiai és egyéb írásai*. (Sapientia humana) Szerk. Németh György. Bp. 2003. II. 1. 21–34.

előtt egy kereszteződéshez érven két nőalak jelenik meg: *Kakia* (Erkölcstelenség) és *Αρετή* (Erény). Míg az előbbi egy könnyű és örömmel teli életet, addig utóbbi egy nehéz, de dicsőséggel és hősi tettekkel övezett életet ajánl neki. A történetben Héraklés saját sorsának kovácsává vált azzal, hogy az ő döntésén múlt élete.²² Nem idegen azonban Hérakléstől az ostobaság és őrzöngés motívuma sem, ami ugyancsak kapcsolatos az eposzi attribútumaival.²³

Az egyik legjelentősebb ismert államférfi, aki tudatosan használta fel uralkodói propagandájában Héraklést, III. Alexandros volt, mivel a megistenült hérosz alakja a Kr. e. 3. századra rendkívül erős pánhellén tartalommal bírt. Ezt bizonyítják a Héraklés tiszteletére bemutatott áldozatok is a perzsák elleni hadjárata során.²⁴ Alexandros már születésétől fogva kapcsolatba hozható a *hérosz*ból lett istennel, hisz az Argoszi-dinasztia is a görög²⁵ istentől származtatta magát. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy Alexandros elsőszülött gyermekét Héraklésnek nevezte el.²⁶

Azonban egyre keletebbre nyúló hadjáratai más szempontokat erősítettek az utókorban. A későbbi történeti narratívákban Alexandros hellén monarchából „orientális despotává” vált, amit az isteni síkon legjobban Héraklés Dionysosra való lecserélésének ténye erősít.²⁷ Azonban Alexandros orientális despotizmusa nem történeti tény, sokkal inkább a korabeli orientalizmus jelenségének ékes lenyomata, amit a szintén görög istennek minősülő Dionysos – pejoratív értelemben vett – keleties jellemvonásai erősítettek.²⁸

Héraklés hellén jellegének tényét erősíti az a történet is, melyet később két történetíró, Diodóros Siculus és Quintus Curtius Rufus írásai őriztek meg.²⁹

²² *Philip Bosman*: The Philosophical Tradition. In: The Oxford Handbook of Heracles. Ed. Daniel Ogden. Oxford 2021. 335–336.

²³ Lásd: *Sophoklés*: Thrakhiszi nők. Ford. Karsai György – Térey János. Színház 15. (2007) 4. Melléklet; *Euripidés*: Az őrzöngő Héraklész. Ford. Jánosy István. In: Euripidész összes drámái. (A világirodalom klasszikusai) Bp. 1984. 387–436.

²⁴ *Christian Thru Djurslev*: Heracles, Macedon, and Alexander the Great. In: The Oxford Handbook of Heracles. Ed. Daniel Ogden. Oxford 2021. 437.

²⁵ Fontos kiemelni, hogy a makedón dinasztia egy görög istentől származtatta magát, ami mögött bizonyosan a görögök megnyerésére hajló politika húzódnak meg.

²⁶ *Djurslev, Ch. Th.*: Heracles, Macedon, and Alexander the Great i. m. 435–436.

²⁷ Uo. 437.

²⁸ Az említett, tudományos körökben igencsak ismert jelenség alapműveként lásd: *Edward Said*: Orientalizmus. Ford. Péri Benedek. Bp. 2000.

²⁹ *[Quintus] Curtius Rufus*: Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt 2. Red. Theodore Vogel. fordító? Leipzig 1880. 9. 7. 12–26. Vö. *Diodorus Siculus*: Library of History Volume VIII. Books 16.66–17. Transl. C. Bradford Welles. (Loeb Classical Library 422.) Cambridge 1963. 17. 100–101.

A *theomachia*, azaz „az istenek csatája” egy görögök és makedónok között zajló „ütközet” – már szinte sportesemény – volt Kr. e. 325-ben, ahol a két fél heves összetűzését egy párbajjal igyekezett egymás között megoldani. Az egyik résztvevő a görög, héraklési ideákat megtestesítő Dioxippus, ellenfele pedig a „makedón Arés”; Corrhagus. A történet különlegessége, hogy a héraklési Dioxippus legyőzi Corrhagust, és miután a makedón arisztokraták bűncselekmény elkövetésével gyanúsították, szégyenét nem tudta elviselni, így öngyilkosságot követett el.³⁰ A diodorosi és curtiusi narratíva érdekessége, hogy Alexandrostól elválík a hellén Héraklés alakja, és egyszer csak a forrófejű Arés (Corrhagus) pártfogójaként tűnik fel, ami összeegyeztethetetlen az alexandrosi Héraklés-képpel. A curtiusi elbeszélés további érdekessége, hogy azzal magyarázza Dioxippus Alexandrosnál „héraklésibb” alakját, hogy utóbbi hódításai révén elkorcsosult, és Kelet despotájává vált.³¹ Curtius kulturális antitézist képező elbeszélésének – vélhetően az augustusi propagandából eredően – lehet köze Antonius alakjához is, hisz szembetűnően párhuzamos a kreált antitézis Antonius és Alexandros között: a nyugatról érkező, civilizált államférfi, aki a Kelet despotájává „süllyed” annak birtokbavétele közben.

Itáliában rendkívül régre vezethető vissza Héraklés kultusza. Behozva a győzelem istenségeként, kultuszának központjává Cumae vált.³² Az egész Itáliában tisztelt Héraklés elsősorban az üzlet és a kereskedők védelmezője volt. Ezzel az agrárius, a nyáját terelő-védelmző szereppel hozható összefüggésbe a marhákat ellopó Cacus legyőzésének története is.³³ Nem véletlen, hogy a Tiberis egyik legnagyobb marhaátkelő helyén jött létre már rendkívül korán Héraklés egyik legfontosabb római kultuszhelye is, a Forum Boariumon található Hercules Invictus legfőbb oltára, az Ara Maxima.³⁴ Bár a Rómában található legrégebbi Héraklés-szobrok a Kr. e. 6. századra datálhatóak, az Ara Maxima a Kr. e. 4. században épült.³⁵ Az itt tartott szerződésalkötések, tizedáldozatok és „görögös” módon – fedetlen fejjel – tartott szertartások alapján állítja – túlzóan – egy

³⁰ *Djurslev, Ch. Th.*: Heracles, Macedon, and Alexander the Great i. m. 432–433.

³¹ Uo. 434–435.

³² *Köves-Zulauf, Th.*: Bevezetés i. m. 123.

³³ *Christopher Siwicki*: The Roman Cult of Heracles. In: *The Oxford Handbook of Heracles*. Ed. Daniel Ogden. Oxford 2021. 489–490. Vö. *Livius*: A római nép története a város alapításától. Ford. Muraközy Gyula – Kis Ferencné. (Bibliotheca Classica) 1982. I. 7. Heracles ostobasága egy visszatérő motívum, erre láthatunk példát az említett történetben. Ez a motívum Plutarchosnál is észrevehető.

³⁴ Az Ara Maximához lásd: *Fabio Barry*: The Temple of Hercules Victor in Foro Boario (Aedes Aemiliana). *Memoirs of the American Academy in Rome* 66. (2021) 19–91.

³⁵ *Siwicki, C.*: The Roman Cult of Heracles i. m. 490–493.

Kr. e. 2. századi római történetíró, Coelius Antipater, hogy Rómát maguk a görögök alapították.³⁶ Hasonló funkciót tulajdonítottak Héraklésnak keletebbre is. A görögöknél körülbelül az 5. századra győzedelmessége és a rontások elleni potenciálja egyfajta agrárvédelmezővé és pásztorias istenné tette, erről tanúszkodnak a *cornucopiával* (bőszegszaru) való ábrázolásai. Mellesleg tudjuk, hogy nyájakat, gyümölcsfákat helyeztek oltalma alá, továbbá a borhoz való vonzalmából Farnell arra következtet, hogy a szőlőültetvényeket is ő védelmezhetette.³⁷

Azonban Héraklés tovább élő harcias vonásai is jól megragadhatók, ha az ő kultuszhelyeit felépítettő és karbantartató személyeket vesszük szemügyre, a *triumphatorokat*. A köztársaság terjeszkedése során számos *triumphator* tett gesztusokat Héraklés felé. Erre példa a Pompeius által Rómában épített templom vagy Iulius Caesar Gadesben (ma: Cádiz) tett látogatása a város Héraklés-templomában, ahol egy Alexandros-szobor előtt elsírtta magát addigi tetteinek Alexandroséhoz viszonyított kicsiny mivolta miatt.³⁸

Marcus Antonius esetét vizsgálva, elsőként Plutarchos jegyzi meg Antonius-életrajzának negyedik *caputjában* héraklési jellemvonásait, és említést tesz a Héraklésszel való vérségi kapcsolatáról is – ugyanis az Antoniusok magukat Antótól, az istenség fiától származtatták.³⁹ Appianos elbeszélésében szintén találunk utalást Antonius héraklési származására: Octavianus azzal provokálta őt, hogy Caesar pusztán azért nem adoptálta, mivel nem volt benne biztos, hogy megfelelné neki az Aeneastól való származás a héraklésivel szemben.⁴⁰ A Héraklésra mind megjelenésben, mind életstílusban hasonlítani akaró Antoniusnak ez a hasonulás előnyös és népszerűséget hozó reprezentációt jelentett, valamint – ahogy C. B. R. Pelling is megállapítja – elősegítette később Dionysosnak az imitálását is.⁴¹ Héraklés kettőssége valóban rendkívül hasonló Dionysos karakterének kettőségéhez, mint ahogy az a következő fejezetben is kifejtésre kerül.

Antonius botrányos szerelmi kapcsolatai is megemlíthetők héraklési vonatkozásban. Egyik legjobb barátjával folytatott viszonya is említésre kerül Plutarchos életrajzának elején.⁴² A nőekkel való kapcsolatának problematikája

³⁶ Siwicki, C.: The Roman Cult of Heracles i. m. 490.

³⁷ Farnell, L. R.: The Greek Hero Cults i. m. 153.

³⁸ Siwicki, C.: The Roman Cult of Heracles i. m. 489–499. Vö. Plutarchos: Iulius Caesar. Ford. Máthé Elek. In: *Uő: Párhuzamos életrajzok II.* Bp. 1978. 11.; Caius Suetonius Tranquillus: Iulius Caesar. A Caesarok élete. Ford. Kis Ferencné – Terényi István. Bp. 1961. 7.

³⁹ Plutarchos: Antonius. Ford. Máthé Elek. In: *Uő: Párhuzamos életrajzok II.* Bp. 1978. 4.

⁴⁰ Appianos: Róma története. Szerk. Németh György. (Sapientia Humana) Bp. 2008. 15. 16. 60.

⁴¹ Christopher B. R. Pelling: Life of Antony. (Cambridge Greek and Latin Classics) Oxford 1988. 123.

⁴² Plutarchos: Antonius i. m. 2.

már Clodius volt feleségével, Fulviával kezdődött, ahol Plutarchos találóan így ír: „Kleopatra hálás lehetett Fulviának azért, hogy megtanította Antonium, miként kell eltérni egy asszony uralmát, és így Antonium, aki eleve engedelmeskedett a nőknek, ő már megnevelve s megszelídítve kapta meg.”⁴³ Pelling is felhívja a figyelmet kommentárjában egy érdekes jelenségre a Fulvia és Cleopatra közötti különbséget illetően: míg az első Antonium feletti hatalmaskodásával politikai előnyhöz juttatja Antoniumot és karriert épít neki, addig a második később csak lerombolta azt.⁴⁴ Octavianus a propagandájában szándékosan próbálta Antonium Cleopatrával folytatott viszonyát a gyengeség jeleként bemutatni. Ennek egyik megnyilvánulása az Octavianus korai propagandájában megjelenő Antonium–Cleopatra és Héraklés–Omphalé közti párhuzamok,⁴⁵ melyek egyébként Plutarchos elbeszélésében szinte végig ott vannak a háttérben, de csak a két párhuzamos életrajz végén, Antonium és Demetriosz összehasonlításakor kerülnek előtérbe.⁴⁶

Plutarchos beszámol az Antonium bukása előtti számos csodás jelről. Erre egyik példa, amikor Kr. e. 32-ben, „Patraiban Antonium ottani tartózkodásakor a Hercules-szentélyt villámcsapás gyújtotta fel [...]”⁴⁷ Az ilyesfajta csodás jelek megszokottak a római történetírásban, számos példát találunk rá akár Liviusnál is, de jellemző, hogy életének ezen a pontján is szorosan összekapcsolta a hagyomány a triumvirt és Héraklést.⁴⁸

Véleményem szerint Antonium horgászata az egyik legbeszédesebb történet, ahol toposzszerűen megmutatkozik a héraklési ostobaság.⁴⁹ A történet úgy szól, hogy Antonium dicsekedni próbál Cleopatra előtt horgász képességeivel, de Cleopatra átlát a triumviren, és mindenki előtt megalázó helyzetbe hozza. Majd e szavakat fűzi hozzá: „Hagyd a horgászbótot, imperator, nekünk, pharoszi és kanóboszi halászkoknak [...]. Te csak vadássz városokra, birodalmakra és földrészekre.”⁵⁰ Fabulajellege miatt úgy gondolom, hogy ez a történet

⁴³ *Plutarchos*: Antonium i. m. 10.

⁴⁴ *Pelling, C. B. R.*: *Life of Antony* i. m. 141–142.

⁴⁵ Ehhez lásd: *Olivier Hekster*: Hercules, Omphale and Octavian's 'Counter-propaganda'. *Babesch* 79. (2004) 171–178.

⁴⁶ *Plutarchos*: Démétriosz és Antonium összehasonlítása. Ford. Máthé Elek. In: *Uő*: Párhuzamos életrajzok II. Bp. 1978. 3.

⁴⁷ *Plutarchos*: Antonium i. m. 60.

⁴⁸ *Pelling, C. B. R.*: *Life of Antony* i. m. 265–266.

⁴⁹ Nem szabad azonban elfelejteni azt az esetet sem, amikor egy kereskedő hamis ikerrabszolgák eladásával verte át őt. Erről részletesebben lásd: *Caius Plinius Secundus*: Természetrész VII–VIII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről. Ford. Darab Ágnes. Bp. 2014. VII. XII. 56.

⁵⁰ *Plutarchos*: Antonium i. m. 29.

inkább fikciónak tekinthető, amellyel Plutarchos tudatosan erősíteni kívánja az olvasóban az Antonius–Héraklés hasonlóságot. Pelling kommentárja azonban történeti ténynek fogadja el, és pusztán az ókorban is jól ismert alexandriai tréfásságot véli felfedezni a *caputban*.⁵¹

Octavianusnak Antonius legyőzése, majd halála után is fontos volt Héraklés személye. A probléma kétszintű: egyrészt Octavianus szerette volna szétválasztani a „Győztes” Héraklés és Antonius alakját, ugyanis az *actiumi* győzelmének keretében ez a kép nem volt értelmezhető; másrészt szerette volna összekötni Héraklés személyét a sajátjával – az egykori köztársasági *triumphatorok* mintájára –, fenntartva ezzel a köztársasági múlttal való kontinuitás látszatát.⁵² További bizonyíték ez utóbbi célra, hogy Vergilius *Aeneis*ében Aeneas ugyanazon a napon (augusztus 12-én) találkozik a Héraklésnek áldozó görögökkel, amikor Octavianus megkezdte háromnapos *triumphusát* Rómában.⁵³

Cassius Dio *Historia Romana* című műve szintén fontos forrás.⁵⁴ Abból a tényből kifolyólag, hogy Dio Rómának a történetét, nem pedig Antonius-életrajzot írt, érthető, hogy kevés információt szolgáltat Antonius életéről, emiatt azonban mégis érdemes a vizsgálatba való bevonásra. A Plutarchosnál olvasottaknál eltérő szemszögből láthatjuk a triumvirt – már csak a mű későbbi születése miatt is. Kutatásom során ugyan nem találtam Dio narratívájában közvetlen említést Antonius és Héraklés kapcsolatáról, héraklési vonásokat sem tulajdonít neki, sőt, ügyetlen hadvezetői képességgel rendelkező személynek állítja be őt, ami egyáltalán nem vall héraklési alkatra. Ez alapján a plutarchosi Antonius-képpel szemben Dio narratívájában Antonius inkább anti-Héraklésként tűnik fel.⁵⁵

Antonius érméin szintén kifejezésre kerülnek a héraklési jegyek és annak üzenete, hogy ő Héraklés „leszármazottja”. Az Antonius egyik legkorábbi érméi közé tartozó, Lucius Livineius Regulus által veretett *aureusa*⁵⁶ talán a legismeretebb, ha Héraklésszal közös ábrázolást keresünk (1. ábra). A veret előlapján

⁵¹ Pelling, C. B. R.: *Life of Antony* i. m. 197.

⁵² Matthew P. Loar: *Hercules, Mummius, and the Roman Triumph in Aeneid 8*. *Classical Philology* 112. (2017) 1. sz. 48.

⁵³ Uo. 45–46.

⁵⁴ Cassius Dio: *Roman History Volume I–IX*. Transl. Earnest Cary – Herbert B. Foster. (Loeb Classical Library) Cambridge 1914–1927.

⁵⁵ Uo. 45. 12–13.

⁵⁶ Michael H. Crawford: *Roman Republican Coinage Vol. I*. London–New York 1974. (A továbbiakban: RRC.) 494/2a (Hogy jól megkülönböztethető legyen a hivatkozásaim során az oldalszámra való hivatkozás és az adott érmék katalógusszáma, az oldalszámokat kivételesen egy „o.” jelöléssel jelzem.)

Antonius feje látható a nevével és egy triumvirségét jelző felirattal együtt, a veret hátlapján pedig egy sziklán ülő Héraklést látunk, jobbában lándzsával, baljában karddal, derekán oroszlánbőrt,⁵⁷ mellette pedig pajzsot találunk. Az érmén látható, hogy Antonius szakállal van ábrázolva, ami szintén a Héraklésszel való hasonlóságot hivatott fokozni.⁵⁸ Az érme Kr. e. 42-re datálható, amikor a triumvirek közösen egy *aureus*-sorozatot verettek szövetségük jeléül.

Összegezve elmondható, hogy Antonius életének egyik legmeghatározóbb isteni figurája kétségkívül Héraklés. Felhasználása nem pusztán a családi örökség ápolását jelentette, hanem egyben a katonai kompetenciáját kifejező, győzelmes isteni szövetséget is, akit minden római jól ismert. Héraklés elsősorban az elit számára volt jelentősebb, hisz az erények és megpróbáltatások útján való istenné válás – értelemszerűen – kevéssé jelenthet követhető példát az átlagember számára. Miután Antonius birtokba vette a Mediterráneum keleti medencéjét, a Héraklésszal való azonosság enyhén háttérbe szorult, és – ahogy azt Alexandrosnál láttuk korábban – sokkal inkább egy másik, szintén a görög világ számára jól értelmezhető alakkal igyekezett azonosságot kiépíteni: Dionyosszal.

4. A „határ istene” – Dionysos és Marcus Antonius kapcsolata

Dionysost joggal illelhetjük a „határ istene” jelzővel.⁵⁹ A köztudatban a bor és mámor isteneként terjedt el, azonban ez messze nem fedi le valódi, ókori jelentését. Ugyan teljes kép alább nem rajzolódhat ki Dionysosról, hiszen az nagyban meghaladná jelen dolgozat kereteit, mégis megpróbálom Dionysos eredetét és természetét az Antoniusszal való kapcsolatának fényében elemezni.

Többek között Versnel szerint Dionysos nem őshonos görög isten. A mítosz szerint Thráciából vagy Lydiából származik – tehát sem *autochton*, sem olimposi jelzővel nem illelhető.⁶⁰ Jól összefoglalhatjuk Dionysos természetét az

⁵⁷ Az oroszlán mint szimbólum szorosan kötődik Hérakléshez, így Antonius tudatos játéka állhat amögött, hogy ő volt az első, aki Rómában oroszlánokat vonultatott végig. Erről bővebben lásd: *Plinius*: Természetrész i. m. VIII. XXI. 55.

⁵⁸ Vö. a Dionysos-alféjezetben található *cistophorival*.

⁵⁹ A megnevezés Cornelia Isler-Kerényitől származik. Lásd: *Acél Zsolt*: Dionysos, az érkező isten? Előzetes megfontolások az Augustus-kori elégiaköltészet Bacchus-alakjainak értelmezéséhez. *Ókor* 19. (2020) 2. sz. 3–25.

⁶⁰ *Hendrik Simon Versnel*: Inconsistencies in Greek and Roman Religion Vol. I. (Studies in Greek and Roman Religion 6/1.) Leiden–New York 1990. 132. Vö. *Karl Kerényi*: Dionysos: Urbild des unzerstörbaren Lebens (His Werke in Einzelausgaben 8.) München 1976. – Kerényi Versnellel

ellentmondások isteni megtestesítőjeként: megjárta a halált, majd újra világra jött; a bort feltalálva hozzájárult a görög kultúra alapjaihoz, de nyersevőként mégis szembe ment a legalapvetőbb emberi normákkal; állatias, mégis kapcsolódott hozzá számos drámai mű, tragédiák és komédiák sokasága egyaránt.⁶¹ Dionysos kaotikus, felforgató természete Euripidés *Bakkhánsnők* című drámájában is jól megmutatkozik.

Az ókori köznyelvben sokszor előfordult, hogy összekeveredett „Dionysos”, „Bacchus” és „Liber/Liber Pater” megnevezése. Liber eredetileg egy őshonos itáliai isten volt, akinek a neve a *liber* (latin ‘szabad’) szóval hozható kapcsolatba. Feladata elsősorban a szabadság és az akadályozatlan fejlődés védelmezése, nem véletlen vált a római *plebs* egyik kedvenc istenévé.⁶² Dionysos Rómába kerülése vélhetően több hullámban zajlott a Kr. e. 476. évi cumaei győzelem után.⁶³ A „Bacchus” elnevezés szintén görög területről származik, a rómaiak ezen a néven vették át az istent.⁶⁴

Dionysos természete szemléltethető egy Ovidiustól vett példával. Ovidius *Fasti* című művében többször is említésre kerül Dionysos mint Bacchus vagy Liber. Erre példa a Korona csillagkép létrejöttének története: a keleti zsákmányokkal visszatérő Dionysost az elkeseredett Ariadné csalónak kiáltja ki, de kiengesztelése után Dionysos égbe emeli őt, és Libera néven szólítja.⁶⁵ A március idusa után két nappal (március 17.) következő *Liberalia* ünnepekortartott férfivé avatásra Ovidius is igyekszik magyarázatot adni, miért is Liber ünnepnapján öltenek férfítógát az ifjak.⁶⁶ Említésre kerül az isten szülőhelye is, amely a mítosz szerint Nysa. Újabb ellentéteket tudunk meg Dionysosról: egyszerre fiatal és idős; atyaként szerepel, annak ellenére, hogy semmi atyai jelleme nincsen.

Acél Zsolt azon gondolatát, mely szerint a „Dionysos-szerepjáték veszélyes, kétértelmű”, kifejezetten helytállónak találom.⁶⁷ Az antoniusi Keletpolitikában fajsúlyos görögység számára egy jól ismert, természetes és Antonius

szemben sokkal inkább azt az álláspontot képviseli, hogy Dionysos valójában az egyik legősibbnek mondható görög istenek közé tartozik, és egészen a minosi kultúráig vezet vissza.

⁶¹ Versnel, H. S.: *Inconsistencies* i. m. 131–133.

⁶² Köves-Zulauf, Th.: *Bevezetés* i. m. 132.

⁶³ Acél Zsolt: Dionysos, az érkező isten? i. m. 12–13. Vö. Köves-Zulauf, Th.: *Bevezetés* i. m. 131.

⁶⁴ Otto Kern: Dionysos 2. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft A–Q* Vol. 5., 1. Demogenes-Donatianus. Red. Georg Wissowa. H. n. 1903. (https://de.wikisource.org/wiki/RE:Dionysos_2, letöltés: 2022. dec. 25.)

⁶⁵ *P. Ovidius Naso: Fasti*. Ford. Gaál László. (Görög és latin írók 1.) Bp. 1954. 3. 459–517.

⁶⁶ *Ovidius: Fasti* i. m. 3. 713–792.

⁶⁷ Acél Zsolt: Dionysos, az érkező isten? i. m. 5.

népszerűségét is növelő tényező volt Dionysos és a vele vállalt azonosulás.⁶⁸ A Dionysossal való kapcsolattartás veszélyessége nem csak Antoniusnál mutatkozott meg. A Római Köztársaság fennállása során két kritikus pontot tudunk találni az állam és Dionysos kapcsolatában: egyrészt a Kr. e. 186. évi *senatus consultum de Bacchanalibus*,⁶⁹ másrészt Octavianus és Antonius konfliktusa, mely utóbbi egy későbbi fejezetben kerül tárgyalásra. Antonius és Octavianus küzdelmét Dionysos és Apollo küzdelmeként szokták elképzelni, amennyiben viszont szembenállásukat vizsgáljuk, akkor az Acél által megfogalmazott két síkot javasolt legalább elkülöníteni: a politikait és a műfajelméletit. Problémát jelent az is, hogy olykor rendkívül nehéz megkülönböztetni a korabeli költők munkáiban Dionysos és Apollo pontos szerepét.⁷⁰ Hasonlóan furcsa jelenségre hívja fel a figyelmet Rung Ádám is doktori disszertációjában, amelyben kifejti, hogy Vergilius *Aeneis*ében Aeneas könnyen értelmezhető egy bacchikus karakterként is – ezenfelül pedig számos bacchikus áthallás fedezhető fel a szövegben.⁷¹

Plutarchos Antonius-életrajzában számos helyen ráerősít Antonius Dionysos-utánzására. A triumvir elsőként Ephesosban kapcsolta össze magát nyilvánvalóan az istennel, amikor a bakkhánsnők, továbbá a Pánnak és szatíroknak öltözött férfiak Dionysosként fogadták őt.⁷² A konkrét asszociációt viszont számos előzetes, egymásra épülő tényező előzi meg. Egyik ilyen a kicsapongó, orgiákkal tarkított élet.⁷³ Caesar temetésekor elmondott beszédének drámaisága, majd a népet felforgató ereje.⁷⁴ A megjegyzés, miszerint az egykor Pompeius Magnus tulajdonában álló, majd Antonius által birtokolt ház „telve van mímusjátékosokkal, artistákkal és részeg hízelgőkkel”.⁷⁵ Továbbá közvetlenül az ephesosi érkezését megelőzően is arról számol be Plutarchos, hogy „Antonius a békét és nyugalmat élvezte, s szenvedélyeinek megszokott életmódjába vetette magát. Anaxénór, a lantjátékos, Xanthosz, a fuvolajátékos, Métrodórosz,

⁶⁸ Hogy a görögség számára mit jelentett pontosan az idők során, és milyen szokások társíthatóak hozzá, arról Kerényi Károly monográfiájában olvashatunk mindennemű részletességében. Lásd: *Karl Kerényi: Dionysos i. m.*

⁶⁹ A kérdéses botrányhoz lásd: *Sarolta A. Takács: Politics and Religion in the Bacchanalian Affair of 186 B.C.E.* Harvard Studies in Classical Philology 100. (2000) 301–310.

⁷⁰ *Acél Zsolt: Dionysos, az érkező isten? i. m.* 14.

⁷¹ *Rung Ádám: Az archaikus Itália fikciója: Az Augustus-kori mitológia rétegei.* PhD-értekezés. Kézirat. (ELTE) Bp. 2020. 56.

⁷² *Plutarchos: Antonius i. m.* 24.

⁷³ Uo. 2., 9.

⁷⁴ Uo. 14.

⁷⁵ Uo. 21.

a balett-táncos, és az effajta szórakoztatásoknak más ázsiai söpredéke lepte el és népesítette be udvarát [...].⁷⁶ Az ephesosi jelenetet egyedül Plutarchos teszi időben ilyen koránra, Kr. e. 42-re, a többi forrás alapján inkább a Kr. e. 39. évre datálható.⁷⁷ Alapvetően azért sem tűnik valószínűnek Antonius Dionysos-játékának Kr. e. 42. évi kezdete, mert ekkor nem volt semmiféle garancia arra nézve, hogy hosszú távon kellene berendezkednie a birodalom keleti felében, ennek bebetonozására ugyanis csak Kr. e. 40-ben kerül sor, Brundisiumban.⁷⁸ Datálásunk szerint Kr. e. 41-ben történik meg az a jelenet, amikor a Cydnos folyón felhajózva Cleopatra Aphroditéként találkozik Tarsusban a Dionysosként megjelenő Antoniuussal, még hozzá „Ázsia üdvére”.⁷⁹ Az Ephesosban történt dionysosi fogadtatás és a tarsusi találkozó jelenete közti párhuzam rendkívül erős: mindkettőnél megjelenik a zene (síp, fuvola), és mindkettőnél illatok (tömjén) árasztják el a cselekmény helyszínét. Antonius héraklési és bacchikus „gyengeségét” tovább erősíti Plutarchos narratívájában az a szerelem, melyben Antonius sokszor Cleopatra alárendeltjeként van feltüntetve. Pelling frappánsan úgy írja, hogy Antonius és Cleopatra egymás komplementerei.⁸⁰

Plutarchos művének 75. *caput*-jában a narratíva egyik legérdekesebb elbeszélésével találkozunk: az egyre nehezebb helyzetben levő Antoniuust elhagyta „az az isten, akihez egész életében hasonlította magát, és akihez leginkább ragaszkodott”.⁸¹ Az éjszaka csendjét hangszerek, táncosok robajával és léptelével megtörő bacchikus menet lassú vonulása a városon keresztül az *evocatio* (tudniillik a várost védő isten kihívása) szokását idézi az olvasó elé.⁸² A tény, hogy a menet Octavianus ellenséges seregének irányában hagyja el a várost, tovább erősíti a narratíva hatását: Dionysos végleg elpártolt Antonius mellől.

Cassius Dio és Plutarchos között némi eltérést jelent, hogy Dio nem említi Ephesost, ugyanis az ő elbeszélésében Antonius Görögországban – a későbbi *caputok* alapján Athénban – tartózkodott, amikor „Fiatall Dionysosnak” kezdte hívni magát.⁸³ Dio leírása az Alexandriában tartott *triumphus*ról mindenképp nélkülözhetetlen, ugyanis Plutarchos nem tesz róla említést. Dio óvatos megfogalmazásban ír az alexandriai *actát* (erről bővebben később írok) megelőző

⁷⁶ *Plutarchos*: Antonius i. m. 24.

⁷⁷ *Pelling, C. B. R.*: Life of Antony i. m. 179.

⁷⁸ Uo. 180.

⁷⁹ *Plutarchos*: Antonius i. m. 26.

⁸⁰ *Pelling, C. B. R.*: Life of Antony i. m. 179.

⁸¹ *Plutarchos*: Antonius i. m. 75.

⁸² *Pelling, C. B. R.*: Life of Antony i. m. 303–304.

⁸³ *Dio*: Roman History i. m. 48. 39. 2.

ünnepségről, ugyanis elsőként „triumphusszerű” („ἐπινικίος τισίν”)⁸⁴ felvonulásnak hívja, majd pedig a megszokott „ἐπινικία” helyett „νικητήρια”-ra⁸⁵ alacsonyítja az eseményt. Az esemény „rómaiatlanságának” kihangsúlyozására való tendencia vélhetően az octavianusi propaganda hatása.⁸⁶ Ezt erősíti meg Velleius Paterculus leírása is, aki szintén csak Dionysos végigvonulásaként írja le Antonius *triumphusát*.⁸⁷ A *triumphus* Dionysos-felvonulással degradálása már csak azért is ironikus, mert a *triumphus* (az uralkodói jelképeknek számító diadémmal együtt) Dionysos találmányaként volt számontartva – például Plinius *Naturalis historiájában* is.⁸⁸ Ugyanakkor megalapozott volt a felháborodás Antonius tette ellen, hisz a *triumphus* megtartása alapvetően Róma városának kizárólagos privilégiuma volt.⁸⁹

Joggal merül fel a kérdés: miért érte meg Antonius számára Dionysost játszani? Miért érte meg *Neos Dionysos*nak lenni? Ebben a kérdésben sem szabad elfelejtenünk III. Alexandros személyét. A Keletet meghódító, Indiáig eljutó Alexandros tökéletes megtestesülése volt Dionysosnak. Mint az előző alfejezetben érintettem, Héraklés Dionysosra cserélésének ténye jól kimutatható Alexandrosnál, azonban az ő propagandájáról és a róla kialakult képről való értekezés szétfeszítené e tanulmány kereteit.⁹⁰ Dionysos egy rendkívül jól ismert istenségnek számított Keleten, ugyanis az alexandrosi ideológiát átvéve a Ptolemaida-dinasztia is szoros kapcsolatot ápolt vele. Cleopatra apja, XII. Ptolemaios „Auletés” („sípon játszó”) volt az, aki a korban elsőként „Új Dionysosnak” hívta magát.⁹¹ A kor római hadvezéreiben szintén megvolt az érdekltség – Alexandrosnak köszönhetően – Dionysos imitálása iránt. Egyrészt Pompeius Magnus Kr. e. 81. évi afrikai győzelmével egy az egyben

⁸⁴ Dio: Roman History i. m. 49. 40. 3.

⁸⁵ Dio: Roman History i. m. 49. 41. 5. Ugyan mindkettő győzelmi ünnepet jelent, utóbbi mégis egy degradáltabb kifejezés.

⁸⁶ Meyer Reinhold: From Republic to Principate: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 49–52 (36–29 B. C.) (An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History 6.) Atlanta 1988. 76.

⁸⁷ C. Velleius Paterculus: Róma története II. C. Velleius Paterculus Róma történetéről írt két könyve. Ford. Szölgény Ferenc. Bp. 1896. 82.

⁸⁸ Plinius: Természetráaj i. m. VII. 56. 191.

⁸⁹ A *triumphus* eredetéhez lásd részletesen Beard monográfiájának első fejezetét: *Mary Beard: The Roman Triumph*. Cambridge 2009. 7–41.

⁹⁰ Ehhez lásd: Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great. Ed. K. R. Moore. Brill Companions to Classical Receptions 14.) Leiden–Boston 2018. – A kötet első részének számos fejezete reflektál az általam mélységben nem érintett témára.

⁹¹ Hozzá és a rómaiakkal való viszonyához lásd: *Mary Siani-Davies: Ptolemy XII Auletes and the Romans*. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte 46. (1997) 3. sz. 306–340.

Dionysos mitologikus keleti hódításait igyekezett imitálni. Másrészt Caesar volt az, aki a Campus Martius mellett Isis-szentélyt és a Horti Caesarisban Dionysos-szentélyt is építtetett.⁹²

Antonius főként Keleten elterjedt érmeveretein szintén megtaláljuk Dionysost. Legismertebb ilyen veretei a *cistophorus*-érmék voltak, melyeknek főként két típusát tudjuk megkülönböztetni. Az egyik esetben Octavia Antoniuussal együtt – borostyánkoszorút hordva – az érme előlapján található, hátlapján Dionysos szerepel (2. ábra). Ez a körülbelül Kr. e. 39-re datálható, vélhetően Ephesosban vert érme jól érthető dionysosi szimbolikával dolgozik: az érme hátlapján – az érme nevét is adó – *cistát* látunk, felette pedig Dionysos alakját. Baljában *thyrsost*, jobbában kétfülű borospoharat és két oldalán egy-egy kígyót találunk.⁹³ A másik típus esetében az érme előlapján Antonius egyedül láthatjuk borostyánkoszorúval a fején. Az érme peremét szintén borostyánkoszorú övezi, továbbá megjelenik Antonius *auguri* jelképe, a *lituus*. Az érme hátlapján ugyanazt a kompozíciót láthatjuk, mint a már előbb említett típusnál, pusztán annyi változással, hogy Dionysos alakja helyett Octavia arcképét találjuk a *cista* felett (3. ábra). Mindkét típus Antonius és Octavia házasságának emlékére készülhetett.⁹⁴ Fontos tényező, hogy Antonius szakkál nélkül ábrázolták, ami előtte egy bevett héraklési ábrázolása volt a politikusnak.

Végezetül érdemes feltennünk a kérdést újra: miért érte meg Antoniusnak a kétarcú Dionysosként fellépni? Úgy gondolom, hogy amennyiben továbbra is kompetens karakter kívánt maradni a római politikában, akkor Antoniusnak kevés választási lehetősége volt, hogy Dionysosként lépjen-e fel vagy sem.⁹⁵ Az Antoniusra ható tényezőkből hármat különíthetünk el. Első ilyen hatásnak Iulius Caesart tartom. Caesar beleilleszkedett Róma köztársaságbeli hadvezéreinek sorába, ahol Alexandros jelentette a követendő példát. Hirtelen halálával egy olyan hatalmi vákuum keletkezett, mely betöltésre várt, és az általa megkezdett politikai program folytatására Antonius tökéletes választás volt, hisz tapasztalt katona és politikus volt, aki Caesar feltétlen szövetségeseként pontosan tisztában lehetett terveivel. Ezen tervek között szerepelhetett mind a parthusok elleni hadjárat, mind az egyeduralom kialakítása, továbbá

⁹² Duane W. Roller: *Cleopatra: A Biography. (Woman in Antiquity)* Oxford–New York 2010. 115–116.

⁹³ Herbert A. Grueber: *Coins of the Roman Republic in the British Museum. Vol II. Coinages of Rome (continued), Roman Campania, Italy, the Social War, and the Provinces.* London 1910. (A továbbiakban: CRR.) 503. 135. sz.

⁹⁴ CRR. II. 502. 133. 1. jegyzet. – A nő ábrázolásához Antonius érméin lásd: Lucia F. Carbone: *Mark Antony: Rogue with Monetary Insight.* ANS Magazine 16. (2017) 3. sz. 10–11.

⁹⁵ A jelenséget hívhatjuk egyszerűen „Dionysos-kényszernek”.

a Cleopatrával – ezáltal Egyiptommal – való szoros viszony fenntartása. Ezzel át is térünk a második tényezőre, Cleopatrára és a Ptolemaidákra. A Ptolemaidák – utolsó *diadochos*okként – szintén alexandrosi ideológiát folytatva voltak megkerülhetetlen tényezői Keletnek.⁹⁶ Cleopatra mint *gyné* lehetőséget teremtett arra, hogy egy római *virt*, egy hadvezért bevegyen a Kelet – Ptolemaidák által örökített – alexandrosi ideológiájának örökségébe, amelynek pedig integráns részét képezte Dionysos. A harmadik, háttérben meghúzódó, legfontosabb tényező pedig Alexandros és az ő római emlékezete. Azért gondolom önálló tényezőnek is, hisz logikátlan lenne azt feltételezni, hogy egy ilyen hatalommal és ambíciókkal rendelkező római hadvezér, politikus ne akarna azokra a babérokra törni önszántából is, mint amelyeket egykor Alexandros is elért – Marcus Antonius ugyanabban a miliőben tevékenykedett, mint Caesar. A szemléletesség kedvéért egy általam készített ábrán vázolom a fentebb említetteket (4. ábra).

5. Osiris–Antonius az egyiptomi hitvilágban

Az Antonius–Osiris kapcsolat általában az Antonius–Dionysos „játék” részeként értelmezendő. Én azonban azért taglalom egy rövidebb, külön fejezetben, mert a Dionysos és Osiris közti hasonlóságok – például az élet és halál közti átjárásuk – ellenére mégis két eltérő vallásról és azok eltérő istenségéről van szó, így feltételezésem szerint Antonius–Osiris vizsgálatok akadhatnak olyan tényezők, melyek felett könnyű lenne átsiklani.

Az egyiptomi vallás kései időszakáról egészen hiteles képet alkot Plutarchos. Nemcsak az egyiptomi vallás korabeli hagyományainak lenyomatát, de a szinkretizmus útján a görögöktől meghonosodott új vallási elemeket is megismerhetjük tőle.⁹⁷ A szinkretizáció természetes, magától értetődő folyamat volt a hellénisztikus kori Egyiptom nagyszámú görög lakosságának köszönhetően, akik magukkal hozták kultuszaikat, szokásaikat. Ennek a szinkretizációnak a produktuma Osiris azonosítása Dionysosszal vagy Hórusz azonosítása Apollóval, továbbá maga Serapis istenség létrejötte is.⁹⁸ Plutarchos Isisről és

⁹⁶ A Ptolemaidák politikai rendszeréhez lásd: *Günther Hölbl: Geschichte des Ptolemäerreiches: Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*. Darmstadt 1994.

⁹⁷ *Kákosy László: Plutarkhosz és az egyiptomi vallás*. In: *Uő: Az alexandriai időisten: válogatott tanulmányok (1957–1998)*. (Osiris Könyvtár: Történelem) Bp. 2001. 223.

⁹⁸ *Kákosy László: Kereszténység és pogánység Egyiptomban*. In: *Uő: Az alexandriai időisten: válogatott tanulmányok (1957–1998)*. (Osiris Könyvtár: Történelem) Bp. 2001. 314.

Osirisről alkotott munkája nemcsak azért egyedülálló, mert a régi hagyományok szerint igyekszik átadni a mítosz mondanivalóját, hanem mert ez az egyetlen egybefüggő elbeszélésünk Osiris mítoszáról.⁹⁹ Osiris az alvilágban uralkodó isten, aki egyszerre felel egyfajta férfias nemzőképességért, Egyiptom jólétéért, továbbá földjeinek termékenységéért.¹⁰⁰

A művet tartalmi szempontból Kákósy László már röviden elemezte,¹⁰¹ ezért én nem kívánok arról szólni, hogy Plutarchos milyen vallási és filozófiai változatokról ír Osiris alakjával, tiszteletével kapcsolatban; azonban egy részletet kiemelnék a műből. Az Apis-bika (Osiris halandók között megjelenő, élő formája) temetését Plutarchos valóságos Bacchus-ünnepként írja le: „szarvasborjúbőrbe öltöznek, thürszoszt hordoznak, ugyanúgy kiabálnak és mozognak, mint azok, akik Dionüszosz orgiáin őrzöngenek”.¹⁰² Más hasonlóságot is leír Plutarchos, mégsem téveszthetjük szem elől Dionysos és Osiris különbségeit. Ilyen például az alapvető természetük: Osiris karakteréből hiányzik az a kettőség, ami Dionysos karakterében alapvetés. Osiris sokkal inkább egy tökéletes uralkodó archetípusa, aki a rend és – akár a halál utáni – termékenység védelmezője.¹⁰³

Osiris és Antonius kapcsolatában megkerülhetetlen tényező az „Új Isisként”¹⁰⁴ fellépő Cleopatra személye. Isis párja a mitológiában testvére, Osiris, a fiuk Hórusz. Isis rendkívüli népszerűségnek örvendett, kultusza a Kr. e. 1. századra meghaladta Egyiptom határait, és – mint azt az előző fejezetben említettem – Caesar révén Rómában is jelen volt.¹⁰⁵ Antonius és Cleopatra együttesen egy olyan uralkodópárost jelentettek, akik közösen, istenekként uralkodtak birodalmuk felett. Mégis ellentmondásos az Antonius–Osiris-kép: Osiris – mint a tökéletes uralkodó archetípusa – nehezen értelmezhető Antonius mellett, akire nem lehetett Egyiptom uralkodójaként tekinteni.

Antoniusról ugyan Osiris-ábrázolás nem maradt fenn, azonban azt biztosan tudjuk, hogy voltak közös szobrai Cleopatrával, és minden bizonnyal Osirisként is ábrázták Egyiptomban. A szobrok létét Dio, illetve Plutarchos is

⁹⁹ Kákósy L.: Plutarkhosz és az egyiptomi vallás i. m. 217.

¹⁰⁰ Lásd részletesebben: J. G. Griffiths: Osiris. In: The Oxford Essential Guide to Egyptian Mythology. Ed. Donald B. Redford. New York 2003. 302–307.

¹⁰¹ Kákósy L.: Plutarkhosz és az egyiptomi vallás i. m. 218–228.

¹⁰² Plutarchos: Iszisz és Oszirisz. Ford. W. Salgó Ágnes. (Az ókori irodalom kiskönyvtára) Bp. 1986. 35.

¹⁰³ Ehhez lásd példának: Uo. 51.

¹⁰⁴ Plutarchos: Antonius i. m. 54.

¹⁰⁵ Roller, D. W.: Cleopatra i. m. 115.

megerősíti.¹⁰⁶ Plutarchos elbeszéléséből tudjuk, hogy a *damnatio memoriae*-val sújtott Antonius szobrait birodalomszerte lerombolták, azonban Cleopatra szobrait meghagyta Octavianus, ugyanis az egyiptomiak körében erősen meggyökerezett Cleopatra–Isis-kultusz megsértésével nem kívánta elidegeníteni a helyieket. Ilyesfélét feltételezhetnénk az Antonius–Osiris-ábrázolás esetén is, de erről konkrét információink sajnos nincsen.¹⁰⁷

6. Egy különös kapcsolat – Sol és Antonius

Sol a római pantheon napistene. Származásának kérdése és eredeti funkciója alapvetően egy nagyobb kérdéskörbe tagozódik be, amit egyszerűen *Di indigetes* problémakörnek lehet nevezni. A Georg Wissowa által felállított koncepció szerint a *Di indigetes* (‘őshonos istenek’) és *Di novensides* (‘újonnan érkezett istenek’) két olyan kategóriát jelöl, ahol az első az eredeti, helyi, itáliai istenek, míg a második a idegen kultúrák révén átvett istenek csoportja.¹⁰⁸ Wissowa elméletét mind Carl Koch, mind Kurt Latte cáfolta, és más magyarázattal álltak elő a kialakult diskurzusban: Latte az *indigitare* (‘névén szólítani’) igére vezeti vissza a kifejezés etimológiáját.¹⁰⁹ Támogatja Koch azon elképzelését, miszerint ezek a római vallás természetéről alkotott képének három legalapvetőbb tényezőjén, a napon, a holdon és a vízen alapszanak. Az *indiges epithetonnal* elsősorban két istent találunk: az egyik – az Aeneasszal összekapcsolt – Pater Indiges, akiről Latte bevallja, nem tudjuk, hogy az augustusi időkben lett-e Iuppiter Indiges, vagy korábbi előzménye van-e; a másik Sol Indiges. Sol Indigesről konkrétabb információink vannak, hisz tudjuk, hogy a Quirinalison állt temploma, és egyik ünnepe a december 11-én tartott *Agonium Indigeti*, amely – mivel a dátum a nap pályájával semmilyen kapcsolattal nem rendelkezik – vélhetően a betakarítás utolsó napja lehetett.¹¹⁰ Varro munkájából¹¹¹ úgy tudjuk, hogy Titus Tatius szabin király, Romulus kortársának köszönhető Sol

¹⁰⁶ Dio: Roman History i. m. 50. 5. 3. vö. *Plutarchos*: Antonius i. m. 86.

¹⁰⁷ Pelling, C. B. R.: *Life of Antony* i. m. 323.

¹⁰⁸ Ernst Marbach: Sol 1. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* R–Z Vol. 3. A, 1. Silacenis–Sparsus. Red. August Friedrich Pauly et al. Stuttgart 1927. (https://de.wikisource.org/wiki/RE:Sol_1, letöltés 2025. jún. 26.)

¹⁰⁹ Kurt Latte: *Römische Religionsgeschichte*. (Handbuch der Altertumswissenschaft 5/4.) München 1960. 43–44.

¹¹⁰ Uo. 44.

¹¹¹ Marcus Terentius Varro: *On the Latin Language* I. Book V–VII. Transl. Ronald Grubb Kent. (Loeb Classical Library 333.) Cambridge 1938. 5., 74.

meghonosodása Rómában. Az ő leírása alapján képzelhető el az is, hogy Sol kultuszát a *gens Aurelia* irányította az idők során.¹¹² Azonban se az Augustus-kori költők, se Varro idejében már nem értették az *indiges* jelző eredeti jelentését, pusztán archaizmusnak, az isten ősi, római jellegét kifejező *epithetonnak* gondolták.¹¹³

Sol történetében azonban még a köztársaság válsága előtt változás következett be, ami összefüggésben áll a keletebbre kialakuló hellénisztikus uralkodókultuszok (*Herrscherkult*) megjelenésével. A görög hatás egyrészt kifejeződik – eltekintve egy Kr. e. 3. századbéli verettől – Sol első római, Kr. e. 132-ben megjelent érméjén, ahol jól észrevehetően a rhodosi Helios-ábrázolás került átvételre. Másrészt új jelzője révén is kifejezésre kerül a görögöktől való behozatal: Sol Alter (‘második’).¹¹⁴ Rómában a Kr. e. 2. századtól kezdve találunk tömegesen érmeket Sol ábrázolásával.¹¹⁵ Helios istenségének előtérbe kerülése III. Alexandrosnak köszönhető, és a Nap-kultusz elterjedése is egy hellénisztikus produktum. Heliost egy keleti istennek tartották a rómaiak, és ezt a keletiséget erősíti az a tény is, hogy a Ptolemaidák Egyiptomában Helios–Serapis szinkretizált alakja egy univerzális (tehát az egyiptomi és görög vallást is átfogó) istent jelentett.¹¹⁶ Helios képi ábrázolása a hellén világban egybeforrt Alexandroséval, csak úgy, mint Rhodoson, ahonnan a rómaiak is importálták az általuk évszázadokig használt Helios-ábrázolást. Azt azonban nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy Helios alakját mintázták-e Alexandrosról, vagy Alexandros alakja vált-e Heliosszá.¹¹⁷

Marcus Antonius Sollaival való kapcsolatáról nem igazán foglalkozott a történetírás, hisz tény, semmilyen narratív forrásunk nem erősít meg kapcsolatot az isten és Antonius között. Viszont a korabeli propaganda egyik első számú csatornáján, az érméken keresztül mégis kimutatható egyfajta lenyomata annak, hogy Antonius felhasználta Solt politikai karrierje során.

Első érméit, melyeken Sol szerepel, egy Kr. e 42/41-ben veretett sorozatban találjuk meg.¹¹⁸ Az első *denarius* (5. ábra) Grueber szerint a Brutus és Cassius

¹¹² Richard L. Gordon: Sol. In: Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike 11. Sam–Tal. Stuttgart–Weimar 2001. (<https://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/sol-e1116380#e1116400>, letöltés: 2022. dec. 31.)

¹¹³ Latte, K.: Römische Religionsgeschichte i. m. 44–45.

¹¹⁴ Gordon, R. L.: Sol i. m.

¹¹⁵ Az érmékhez lásd részletesen: Steven E. Hijmans: Sol: The Sun in the Art and Religions of Rome. Groningen 2009. 411–466.

¹¹⁶ Herbert Hoffman: Helios. Journal of the American Research Center in Egypt 2. (1963) 117.

¹¹⁷ Uo. 121.

¹¹⁸ RRC. 496/1. sz., 496/2. sz., 496/3. sz.

elleni hadjárat propagálása céljából készülhetett, Sol pedig – keleti kapcsolata miatt – a Keletet szimbolizáló tényező.¹¹⁹ Amíg Grueber szerint Galliában verték a *denariust*, addig Crawford egy logikusabb magyarázattal szolgál: az érme egy Buthrotum nevű epirusi városban készülhetett, ugyanis a hátlapján található Sol- és templomábrázolás Buthrotum pénzverésében már régebb óta kimutatható – vélhetően egy lokális templomot ábrázol.¹²⁰ Antonius jól láthatóan szakállat hord, aminek kialakítása tovább erősíti azt a tényt, hogy ugyanaz a vésnök készíthette az érmén található Antonius-portrét, mint a Crawfordi katalógus 496/2-es veretén (6. ábra). A 496/3-as számú érmén (7. ábra) Antonius jól láthatóan már szakáll nélkül van ábrázolva, továbbá a 496/2-es számú érméről hagyott *imperator* titulus is újra felbukkan a köriratban.¹²¹ Közös azonban bennük, hogy mindkét változat esetében Antonius arcképétől balra található egy *lituus*, amely az Antonius által korábban viselt *auguri* tisztséget hivatott jelezni.¹²² A két változatban azonban tagadhatatlanul hasonló Sol megjelenése: arcával jobbra néz, göndör fürtjei között pedig a napsugarakból álló koronáját láthatjuk.

A negyedik érmetípus¹²³ (8. ábra) valamelyest eltérő kompozícióval rendelkezik. A körülbelül Kr. e. 38-ra datálható érme előlapján Antonius teljes alakjában, *auguri* ruhába öltözve jelenik meg, miközben *lituust* tart a kezében. Az érme hátlapján szintén a göndör hajú, napkoronával rendelkező Solt láthatjuk, akit Grueber a Kelet megtestesülésének tart.¹²⁴ Sol Kelettel való azonosítását erősíti meg Crawford megállapítása is egy Kr. e. 51-es sorozat leírásában, ahol két érmetípuson Sol makedón pajzzsal látható, a Kelet feletti győzelem allegorikus ábrázolásaként.¹²⁵ Antonius keleti pénzpolitikája forradalminak nevezhető.¹²⁶ Ennek a sikeres érmepolitikának termékei a „flottaérmék” is, amelyek célja nemcsak a rézpénz meghonosítása a keleti Mediterráneumban, hanem ábrázolásaik útján Antonius hatalmának legitimálása is – melyre legjobban

¹¹⁹ CRR. II. 339. 60. sz.

¹²⁰ RRC. I. 100. sz.

¹²¹ CRR. II. 486. 87. sz., 487. 89. sz.

¹²² RRC. II. 740.

¹²³ RRC. 533/2. sz.

¹²⁴ CRR. 506. 141. sz.

¹²⁵ RRC. 437/1a sz., 437/1b sz.

¹²⁶ A témáról lásd részletesebben: Lucia F. Carbone: Mark Antony and the Bronze Revolution in the East. In: Coins of the Roman Revolution, 49 BC–AD 14. Eds. Anton Powell – Andrew Burnett. Swansea 2020. 43–77.

a titulaturájának rendkívüli pontossága ad bizonyítékot.¹²⁷ Ezen flottaérmék közt találunk olyat is, amelyen nem Sol mint isten, hanem Sol mint a Nap látható. Antonius az érme felső oldalán található, tőle balra *lituus*, az érme alsó oldalán pedig egy hadihajó orra látható, felette a Nappal. Ezt a kompozíciót figyelhetjük meg a Kr. e. 40-ben veretett ezüst *denarius*sokon és egy szintén ugyanakkor veretett *aureus*on is (9. ábra).¹²⁸ Ugyan Grueber megpróbál választ adni a kérdésre, hogy Sol pontosan milyen jelentéssel bír az érmén (esetleg Ahenobarbus zászlóshajójának szimbóluma, vagy Rhodos szigetén verték, vagy a *Sidus Iulium*ra utalhat), de elismeri, hogy egyik magyarázat sem elég kielégítő.¹²⁹ Ez vélhetően szintén egy allegorikus utalás lehet a Kelet feletti hatalomra, méghozzá azért, mert az érmén látható Nap-ábrázolás egy az egyben megegyezik a makedón Argoszi-dinasztia ismert szimbólumával, a tizenhat ágú Vergina-csillag ábrázolásával.¹³⁰

Sol istenségével kapcsolatban megkerülhetetlen az isten Octavianusszal való viszonyának vizsgálata. Octavianus kedvenc istene Apollo volt, aki a Kr. e. 17-ben megrendezett *Ludi saeculares* alkalmával került kivételesen kitüntetett pozícióba a többi isten között, – áruklodó módon – „trónfosztva” még magát Iuppitert is, a köztársaság legfőbb istenét.¹³¹ Erre az alkalomra íródott állami megrendelésre Horatiustól a *Carmen saeculare* is, melyben megjelenik Apollo–Diana és Sol–Luna párosának párhuzama – utóbbiak együttesen az idő múlását is kifejezik.¹³² A szakirodalom mára kétségbe vonta a Horatius művében megjelenő Apollo–Sol-azonosságot,¹³³ de alapvetően itt is azzal a jelenséggel szembesülünk, hogy a korabeli irodalom által megalkotott kép eltér a mindennapokban gyakorolt vallási öszsképtől. A Prima Porta-i Augustus szintén ad egy bizonyítékot arra, hogy Sol és Apollo között nem vonható egyenlőségjel – mivel Sol és Apollo elkülönülve vannak ábrázolva.¹³⁴

Mint láthatjuk, Antonius Solla való kapcsolata rendkívül nehezen átlátható. Amellett, hogy a szakirodalom figyelmét korábban elkerülte, az Antonius–Sol kapcsolatot azért is nagyon nehéz megfogni, mert semmiféle narratív

¹²⁷ Carbone, L. F.: Monetary Insight i. m. 13–14.

¹²⁸ RRC. 521/1 sz., 521/2 sz.

¹²⁹ CRR. 494. 111. sz.

¹³⁰ A témához lásd részletesebben: A Companion to Ancient Macedonia. Ed. Joseph Roisman – Jan Worthington. Malden 2010.

¹³¹ Köves-Zulauf, Th.: Bevezetés i. m. 132.

¹³² Hijmans, S. E.: Sol i. m. 549–566.

¹³³ G. Karl Galinsky: Sol and the „Carmen Saeculare”. Latomus 26. (1967) 3. sz. 619–633.

¹³⁴ Bollók János: A Carmen saeculare és a Ludi saeculares. Antik Tanulmányok 45. (2001) 1–2. sz. 69.

forrásunk nem tesz utalást rá, pusztán numizmatikai, tehát tárgyi bizonyítékaink vannak létezésére. A kép értelmezésének nehézségét tovább súlyosbítja Augustus későbbi irodalmi Apollo–Sol egyeztetése. Amennyiben Antonius számára Sol tényleg csak a Kelet allegóriáját jelentette – ahogy azt Gruebernél és Crawfordnál találjuk –, akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem használta fel ugyanarra a célra, mint Octavianus – a római történelem új korszakának kihirdetésére. Véleményem szerint Antoniusnak többet jelentett Sol a Kelet felletti uralmának jelképén: a keleti monarchák *Herrscherkult*jának szerves részét képező Helios egy új, monarchikus uralmi formát készített elő ideológiailag: azt a hatalomtechnikai tranzíciót, amely végül csak Augustus alatt történt meg.

7. Triumvir Kelet trónján – korrumpálódott római vagy Neos Alexandros?

„...Majd Antónius, ő tör elő barbár erejével,
Tarka hadával, a győztes, hozva Kelet katonáit,
Aegyptust, a vörös partot, napkelti hatalmát
S Bactrát és vele tart, im, a bűn: az egyiptomi némben.
Majd egymásra szakadnak mind, és habzik a hármas
Élő hajóorr- és evezők-szántotta egész víz...”¹³⁵

Vergilius *Aeneis*ének e sorai jól bemutatják, hogy a győztes Augustus Rómájában milyen képet alkottak Antoniusról: a kelet felől érkező hadvezér, aki „tarka” és barbár seregével tör Rómára. Mielőtt elemzem az *Aeneis*-részletet, röviden áttekintem az Octavianus és Antonius között zajló, már a nyílt hadviselést is megelőző konfliktust és a vele járó propagandaháborút.

Az ellenségeskedés – hogy miért is nem Antonius lett adoptálva –, már rögtön Caesar halála után megjelenik a két politikus között, ahogy az már kifejtésre került Appianostól.¹³⁶ Suetonius Augustus-életrajzában többször is kitér Antoniusnak az Octavianus személyét támadó megjegyzéseire.¹³⁷ Antonius

¹³⁵ *Publius Vergilius Maro: Aeneis*. In: Vergilius összes művei. Ford. Lakatos István. Bp. 1973. 8. 685–691.: „[...] Hinc ope barbarica variisque Antonius armis, victor ab Aurorae populis et litore rubro, Aegyptum viresque Orientis et ultima secum Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx. Una omnes ruere, ac totum spumare reductis convolsum remis rostrisque tridentibus aequor [...]”

¹³⁶ *Appianos: Róma története* i. m. XV. 16. 60.

¹³⁷ *Caius Suetonius Tranquillus: Augustus Octavianus*. In: *A Caesarok élete*. Ford. Kis Ferencné – Terényi István. Bp. 1961. 2., 4., 7., 10., 16., 63., 68., 69., 70.

több alkalommal is kritizálta Octavianust mind apai, mind anyai ágon való származása miatt, és gúnyolódva a Thurinus becenévvel illetve a nála sokkal fiatalabb politikust.¹³⁸ Arra is láthatunk példát, hogy gyávának, ügyetlen hadvezérnek állítja be (amiért nem volt jelen Philippinél), ami viszont érzékeny pontnak számított Caesar veteránjainak szemében.¹³⁹ Octavianus erkölcsi pozíciójának meggyengítése sem állt távol Antoniustól, ugyanis azzal gyanúsította, hogy több férjes asszonnyal, köztük egy *consul* feleségével hált együtt.¹⁴⁰ Suetonius ad egy rövid leírást a *dodekatheos*-történet körüli szóbeszédről, melynek igazát egy Antoniustól származó levéllel és egy „névtelen költő” versével támasztja alá. Octavianust azzal vádolták, hogy egy titkos asztaltársaság előtt Apollo színében csoportos fajtalanzkodásban vett részt, aminek az üzenetét tovább súlyosbította az akkor Rómát érintő éhínség is.¹⁴¹ Antonius odáig merészkedett, hogy azt állítsa, Octavianus az ő fiának ígerte Julia kezét, és ezt megszegve hozzá akarta adni Cotisóhoz, a géták királyához, „[...] maga pedig ugyanakkor feleségül kérte a király leányát”.¹⁴² Minden bizonnyal Antonius igyekezett ellensúlyozni azokat a vádakot, hogy ő az „egyiptomi” Cleopatrával, egy görög nővel házasodott, és szerette volna az egyenesen „frigybontó” Octavianust – még ennél is rágalmozóbban – egy barbár jegyeseként körbeírni.¹⁴³

Octavianus propagandáját talán könnyebb azonosítani, hisz főként a győztes narratíváját elbeszélő forrásokból ismerjük Antonius életét is – tudjuk, hogy győzelme után igyekezett minden Antoniust támogató irodalmat megsemmisíteni.¹⁴⁴ Az Antonius elleni retorikának sok eleme még Ciceróra és az általa Kr. e. 44-ben elmondott első *Philippicára* vezethető vissza, melyet a másodikkal szemben moderált hangvételűnek tartunk, valójában azonban egy politikailag offenzív szöveg volt Antoniusszal szemben, hisz ebben Cicero

¹³⁸ *Martin Percival Charlesworth*: Some Fragments of the Propaganda of Mark Antony. *The Classical Quarterly* 27. (1933) 3–4. sz. 173–174. Vö. *Suetonius*: Augustus Octavianus i. m. 2., 4., 7. – Suetonius magyarázata szerint a thurinus jelentése „Thuri vidékéről származó”, ugyanis Antonius azt terjesztette, hogy egy thurii felszabadított rabszolgá volt dédapja.

¹³⁹ *Charlesworth, M. P.*: Some Fragments i. m. 174–175. Vö. *Suetonius*: Augustus Octavianus i. m. 10., 16.

¹⁴⁰ *Charlesworth, M. P.*: Some Fragments i. m. 175. Vö. *Suetonius*: Augustus Octavianus i. m. 69.

¹⁴¹ A *dodekatheos*-jelenetéhez lásd részletesebben: *Marton Máté*: A tizenkét isten lakomája. *Ókor* 17. (2018) 3. sz. 67–78. Vö. *Suetonius*: Augustus Octavianus i. m. 70.

¹⁴² *Suetonius*: Augustus Octavianus i. m. 63.

¹⁴³ *Charlesworth, M. P.*: Some Fragments i. m. 175–176.

¹⁴⁴ *Marie-Laure Freyburger-Galland*: Political and Religious Propaganda between 44 and 27 BC. *Vergilius* 55. (2009) 28. Vö. *Suetonius*: Augustus Octavianus i. m. 31.; *Dio*: Roman History i. m. 52. 42. 8.

zsarnokként jellemezte Antoniuszt.¹⁴⁵ Octavianusnak elég volt a Cicero által megkezdett munkát folytatni, azaz minden területen aláadni riválisának tekintélyét Rómában, például azzal, hogy a Dionysossal való kapcsolatát Rómától idegennek, ellenségesnek, magát Antoniuszt pedig egy részegeskedő figurának mutatja be.¹⁴⁶ Octavianus narratívájában a részegeskedő, testi vágyait fékezni képtelen Antonius a Kelet kényelmében Cleopatra szolgájává vált, kiszolgáltatottá téve az ellenségnek a birodalom keleti provinciáit. Ennek a propagandának lehet a terméke az a történet is, amikor egy egyiptomi jós felfedi Antonius előtt, hogy az ő *daimónja* gyengébb, mint Octavianusé.¹⁴⁷ Plinius *De Naturalis Historia* XIV. könyvének 147–148. *caputjaiból* tudjuk, hogy Antonius közvetlenül Actium előtt írt egy pamfletet a borivási szokásainak védelme érdekében (*De sua ebrietate*), válaszul Octavianus pamfletjére (*De ebrietate Antonii*). Ebben a témában Octavianus saját mértékletességét hangsúlyozva igyekezett védekezni – ebédkor szigorúan csak három pohár bort ivott.¹⁴⁸

A kettejük között zajló propagandaháború alatt az egyik leginkább figyelemre méltó tényező, hogy mennyire hasonló eszközökkel dolgozott a két fél. Szinte szimmetrikusnak is mondható az egymás elleni taktikájuk: mindketten gúnyt űztek a másik származásából, támadták a másikat katonai inkompetenciája miatt, ostromozták egymás szerelmi életét, próbálták a másik favorizált istenével való kapcsolatát a római kultúrától idegennek beállítani. Legutóbbira bizonyíték a *dodekatheos* története, ahol Octavianus–Apollót a versben előbb *Phoebusként* ('Napos'), majd a Városban *Tortorként* ('a Kínzó') szólítják, ami párhuzamos Antonius–Dionysos *epithetonjaival*: Ephesosban „örömosztó”, „kegyes”; míg másoknak „vad” és „kegyetlen”. Ez a – mindkét oldalon megjelenő – kettőség az egymás ellen folytatott „lejárató kampány” kifinomult irodalmi eszköztárára vezethető vissza. További párhuzamot jelenthet a *dodekatheos* jelenetével a Velleius Paterculus által leírt lakoma Antonius szervezésében.¹⁴⁹

A két triumvir istenének harcát felfoghatjuk a hagyományos módon, tehát úgy, hogy két egymással ütköző ideológia csapott össze: rend és rendellenesség,

¹⁴⁵ Lásd: Tom Stevenson: Antony as 'Tyrant' in Cicero's First Philippic. Ramus 38. (2009) 2. sz. 174–186. Vö. Marcus Tullius Cicero: The Fourteen Orations (Philippics) of Cicero against Marcus Antonius. Ed. Charles Duke Yonge. Stilwell 2010.

¹⁴⁶ Kenneth Scott: Octavian's Propaganda and Antony's De Sua Ebrietate. Classical Philology 24. (1929) 2. sz. 137.

¹⁴⁷ Scott, K.: Propaganda i. m. 135. Vö. Plutarchos: Antonius i. m. 33.

¹⁴⁸ Freyburger-Galland, M.-L.: Political and Religious Propaganda i. m. 25–26. Vö. Suetonius: Augustus Octavianus i. m. 77.

¹⁴⁹ Scott, K.: Propaganda i. m. 141. Vö. Suetonius: Augustus Octavianus i. m. 70.; Plutarchos: Antonius i. m. 24.; Paterculus: II. 82–83.

Nyugat és Kelet, hagyományok és új szokások, megszorítás és élvezet.¹⁵⁰ Azonban fontos kiemelni a küzdelem emberi oldalát: a két ambiciózus férfi a római egyeduralomért harcolt egymás ellen, ezért pontosan tudható volt, hogy aki a másikat legyőzi, az vezeti Rómát az „új aranykorba”, az határozza meg Róma jövőjét. Actium – ez az a mindent eldöntő *theomachia*, ahogy Vergilius is lefesti azt az *Aeneis*ben.¹⁵¹ A Vulcanus pajzsán megjelenő actiumi csata kezdetén elsőként Octavianust vonultatja fel Vergilius.¹⁵² Serege itáliai, mögötte áll a római nép, a római istenek, és Caesar áldásával rendelkezik.¹⁵³ Megjelenik a koronás Agrippa is, aki saját isteneivel és katonáival szintén kedvező pozíciót felvéve áll készen az ütközetre.¹⁵⁴ Velük szemben áll fel Antonius. Nem római sereget vezet, „barbár” segítség áll rendelkezésére, és seregének sokfélesége kihangsúlyozott (*variisque [...] armis*), gyakorlatilag el is vész benne.¹⁵⁵ Seregének színességét Plutarchos is alátámasztja, beszámol ugyanis több jelen lévő keleti királyról, és további segédcsapatokat is említ, melyeket Antonius egyéb keleti szövetségeseitől kapott.¹⁵⁶ Vergilius – vagy gúnyosan vagy tudatosan, Octaviusszal szemben álló méltó ellenfélként fellépő – győztesnek (*victor*) nevezi Antoniust annak seregének felsorakozása során. A keleti triumvir Napkelet és a „vörös partok” (*litore rubro*) – a rómaiak számára Vörös-tengernek nevezett Indiai-óceán – „népeit” (*populis*) hozza, továbbá vele tart Egyiptom és a távolabbi Bactra is: mintha Antonius hatalma a világ e távoli szegletéig is elérne.¹⁵⁷ Cleopatra nincs megnevezve név szerint – ahogy egyik augustusi költőnél sem –, pusztán Antonius „egyiptomi feleségéként” (*Aegyptia coniunx*) van megjelenítve, amely előtt ugyan Vergilius megjegyzi, hogy „mily bűnös” (*nefas*), mégis érezhető a párhuzam Dido és Aeneas

¹⁵⁰ Freyburger-Galland, M.-L.: Political and Religious Propaganda i. m. 25.

¹⁵¹ Vergiliusnál nem Actium jelenete az egyetlen istenek között zajló, egy világ pusztulását és születését bemutató epizód – ugyanezt láthatjuk a XII. könyvben Turnus és Aeneas harcánál is, lásd részletesebben: Ferenczi Attila: Pusztuló és születő világok az *Aeneis*ben. Ókor 1. (2002) 42–47.

¹⁵² Vergilius: *Aeneis* i. m. 8. 678–681.

¹⁵³ Lee M. Fratantuono – R. Alden Smith: Virgil, Aeneid 8: Text, Translation, and Commentary. (Mnemosyne, Supplements 416.) Leiden–Boston 2018. 697–698.

¹⁵⁴ Vergilius: *Aeneis* i. m. 8. 682–684.

¹⁵⁵ Fratantuono, L. M. – Smith, R. A.: Virgil, Aeneid 8. i. m. 702–703. Vö. Vergilius: *Aeneis* i. m. 8. 685.

¹⁵⁶ Lényeges különbséget láthatunk Plutarchos és Vergilius leírása között, hisz Plutarchosnál csak segédcsapatokról beszélünk, maga a hadsereg római volt. Lásd: Plutarchos: Antonius i. m. 61.

¹⁵⁷ Fratantuono, L. M. – Smith, R. A.: Virgil, Aeneid 8. i. m. 703–705. Vö. Vergilius: *Aeneis* i. m. 8. 686–688.

kapcsolatával, hisz esetükben is fennállt egy római és egy külföldi házasságának jogi-erkölcsi összeférhetetlensége.¹⁵⁸ A csata megkezdésével az egymással szemben álló istenek is küzdeni kezdenek: Neptunus, Venus és Minerva ellen az ugató Anubis harcol.¹⁵⁹

Ez a jelenet bizonyára túlmutat önmagán. Vergilius teátrális leírásában Antonius egy *victor*, aki barbár segítséggel, Kelet királyait és népeit felsorakoztatva támad Actiumnál Octavianusra és Agrippára. Az Antonius mögött álló Anubis egy támadó „szörnyeteg”. A költő okosan leplezi aényt, hogy a hadüzenet nem Alexandriából érkezett Rómába, hanem pont fordítva: Róma küldte Alexandriának.¹⁶⁰ Vergilius szándékosan túloz: a hódítóként megjelenő Antonius nem csak gúnyból nevezi győztesnek, továbbá a Bactráig és Indiai-óceánig érő birodalma sem volt olyan kiterjedt, mint ahogy azt megjeleníti, nem ért el Antonius hatalma az ókori világ e távoli szegleteibe. Ez a leírás inkább Alexandrosnak és az ő birodalmának felel meg. A költő túlzása mögötti szándék arra irányulhatott, hogy Octavianus nemcsak Antonius győzte le Actiumnál, hanem Antoniuson keresztül egyenesen Alexandros felett, az ókor legnagyobb hadvezére felett aratott győzelmet.

Ahogy már említésre került a harmadik fejezetben, Antoniusnak a Ptolemaidákkal kialakított kapcsolata keleti politikájának egyik legfontosabb pillérét jelentette. Hogy tisztább képet kapjunk Antonius szándékairól, röviden áttekintem a Cleopatrával folytatott viszonyának politikai vonulatait, és abból kiindulva térek rá arra a feltevésemre, hogy miért is nevezhető Antonius egy-fajta *quasi monarchának* vagy *quasi rexnek*.

Elsőként akkor járt a Mediterráneum keleti felében, amikor *magister equitum*ként Gabiniusszal tartott annak Kr. e. 57–55 között zajló hadjáratán, ahol többek között XII. Ptolemaiosnak is segítettek visszaszerezni a trónját – miután Antoniuson keresztül sikerült Ptolemaiosnak meggyőznie Gabiniust.¹⁶¹ Két furcsaságot is észrevehetünk az eseményeket leíró *caputban*. Elsőként: Pelusium elfoglalása után Antonius megállította Ptolemaios, hogy ne megszárolja le bosszúból az egyiptomiakat. Itt két kérdés is felmerül. Egyrészt az, hogy Antoniusnak miért állt érdekében így cselekedni? Másrészt Plutarchos miért foglalkozik ezzel? Előbbire sajnos nem tudjuk a választ megadni, utóbbira viszont magyarázatul szolgálhat, hogy az író narratív szinten megalapozzon

¹⁵⁸ *Fratantuono, L. M. – Smith, R. A.*: Virgil, Aeneid 8. i. m. 705–706. Vö. *Vergilius: Aeneis* i. m. 8. 688.

¹⁵⁹ *Vergilius: Aeneis* i. m. 8. 698–699.

¹⁶⁰ Lásd: *Plutarchos: Antonius* i. m. 60.

¹⁶¹ *Plutarchos: Antonius* i. m. 3.

egy érzelmi kapcsolatot az egyiptomi nép és Antonius között, ami előrevetíti a későbbi összefonódást Cleopatrával. A második furcsaságra Pelling is felhívja a figyelmet: az Archelausnak való tiszteletadás hatására az alexandriaiak már ekkor kifejezetten tisztelték Antoniusot.¹⁶² Appianos elbeszélése szerint ekkor találkozott Cleopatra és Antonius először.¹⁶³

Antonius Kelet-politikája merőben eltért mind az azelőtti, mind az azutáni római Kelet-politikától. Erre jó példa az érmeverése is. Antoniusnak sikerült egy olyan ikonográfiát kialakítani a Keleten forgalomban levő érmék között, amely egyszerre felelt meg a római mintának, de közben megtartott nagyon sok helyi jellegzetességet, ami jól prezentálta Antonius elképzelését a Kelet és Nyugat összefonásáról. Ez azért is kiemelendő, mert utána Augustus felrúgta ezt a kiegyensúlyozott szimbólumrendszert.¹⁶⁴ Róma hagyományos hatalomgyakorlása egy átvett szokás szerint zajlott: a Seleukida Birodalom mintájára a rómaiak sem szerveztek minden területet provinciává, hanem kisebb vazallusállamokon és azok Róma kegyétől függő uralkodóin keresztül gyakorolták hatalmukat.¹⁶⁵ Ez a „közös” uralom azonban sokkal szorosabbra fűződött Antonius esetében: Cleopatra Egyiptoma nemcsak egy vazallusállam volt, ahol az uralkodó hatalma Rómától függött, hanem társuralkodói állapot alakult ki, ahol Antonius maga vált az egyik társuralkodóvá.¹⁶⁶

Ez elvezet minket a Cleopatra–Antonius kapcsolat egy másik szegmenséhez: kettejük közös dinasztikus politikájához. Ennek csúcspontja a Kr. e. 34. év. Antonius a parthusokkal szembeni veresége után egyik fiát, Alexandros Heliost I. Artavasdes méd király lányához adta hozzá, vélhetően a parthusok elleni későbbi támogatás vagy Media megöröklésének reményében.¹⁶⁷ A másik fontos eseménynek az alexandriai adományozásokat kell tekinteni. Plutarchos részletesen leírja, hogy Antonius a Keletet felosztotta gyermekei és Cleopatra között: Cleopatrát Egyiptom, Cyprus, Lybia és Koilé Syria királynőjévé tette, Caesariont pedig társuralkodóként rendelte mellé. Alexandros Helios kapta Armeniát, Mediát, továbbá – a tényleges irányítása alatt sosem lévő – Parthiát.

¹⁶² Pelling, C. B. R.: *Life of Antony* i. m. 122. Vö. *Plutarchos: Antonius* i. m. 3.

¹⁶³ Appianos: *Róma története* i. m. XVII. 8. 33.

¹⁶⁴ Carbone, L. F.: *Monetary Insight* i. m. 8., 11–13.

¹⁶⁵ Rolf Strootman: *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336–30 BCE*. PhD-értekezés. Kézirat. (Utrecht University) Utrecht 2007. 2.

¹⁶⁶ Carbone, L. F.: *Monetary Insight* i. m. 14–16. Az itt példaként hozott, Antoniusnak Cleopatrával közös érmeje is jól kifejezi ezt az új kooperációs szintet: Antonius titulusai görög nyelven szerepelnek. (A Cleopatrával közösen vert érméket szintén lásd ugyanezen oldalakon.)

¹⁶⁷ Pelling, C. B. R.: *Life of Antony* i. m. 242., 249. Vö. *Plutarchos: Antonius* i. m. 52.

Cleopatra Seléné Cyrenaicát, míg Ptolemaios Philadelphos Syriát és Ciliciát kapta.¹⁶⁸ Azonban mind Cyrenaicában, mind Syriában ugyanúgy megmaradtak a római hivatalnokok.¹⁶⁹ A logikus magyarázat az lehet, hogy *imperiuma* lejártának közeledésével Antonius egyfajta hatalomátmentést kísérelt meg véghez vinni.¹⁷⁰ Antonius és Cleopatra egy új hatalmi berendezésre készültek, erre szolgál bizonyítékul ikreik elnevezése is – Sol és Seléné együttesen a remélt új korszak eljövételét szimbolizálták –,¹⁷¹ továbbá az Alexandriában, újonnan építettet mauzóleumuk is.¹⁷²

Plutarchos elbeszélésében található egy utalás, amely tovább árnyálja Marcus Antonius hatalomgyakorlásáról és ambícióiról alkotott képünket. Plutarchos ugyanis 24. *caputjában* Antonius udvartartásáról ír, és rendkívül egyértelműen az *αὐλή* (*aulé*) szót használja. Ezzel a szóval a királyok és későbbi császárok udvarát volt szokás megnevezni.¹⁷³ Fontos feltennünk a kérdést: mégis melyik triumvir, melyik római politikus tartott (uralkodói) udvart a köztársaság korában?

A Parthia ellen indított (vagy tervezett) hadjáratok célja – az alapvető geopolitikai okokon kívül – Pompeius, Crassus és Caesar esetében világos: Alexandrost imitálni, az ő nyomdokaiba lépni. Antoniusot illetően azonban Parthia meghódítása nemcsak egy módja volt Alexandros imitálásának, hanem ennél sokkal több: Alexandros egykori birodalmának utolsó, hátramaradt darabjának megkaparintását jelentette volna.¹⁷⁴ I. Seleukos és III. Antiochos után Antonius – rómaiként egyedüli módon – került a legközelebb Alexandros birodalmának újraalkotásához. Az általa szintén alkalmazott alexandrosi/hellénisztikus uralkodókultusz¹⁷⁵ és az Alexandros által is felhasznált istenek kombinációjának alkalmazása Alexandros legtökéletesebb imitátorává tette, és nem volt messze attól, hogy egy *Neos Alexandros* váljék belőle. Az Antonius által

¹⁶⁸ *Plutarchos*: Antonius i. m. 54. Vö. *Dio*: Roman History i. m. 49. 41. 1–5.

¹⁶⁹ *Pelling*, C. B. R.: *Life of Antony* i. m. 249.

¹⁷⁰ *Carbone*, L. F.: *Monetary Insight* i. m. 17.

¹⁷¹ *Roller*, D. W.: *Cleopatra* i. m. 84.

¹⁷² *Strootman*, R.: *The Hellenistic Royal Court* i. m. 270.

¹⁷³ *Pelling*, C. B. R.: *Life of Antony* i. m. 178. Vö. *Plutarchos*: Antonius i. m. 24.

¹⁷⁴ *Kyle Erickson*: *Sons of Heracles: Antony and Alexander in the Late Republic*. In: Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great. Ed. Kenneth Royce Moore. (Brill's Companions to Classical Reception 14.) Leiden–Boston 2018. 257–258.

¹⁷⁵ *Strootman* megfogalmazásában: „Hellenistic monarchic imagery – the ruler portrait, Dionysos and Herakles as models for rulers, the sun as an image of cosmic rulership influenced the shaping of an image for the Roman emperor [...]” – *Strootman*, R.: *The Hellenistic Royal Court* i. m. 2.

megálmodott alexandrosi birodalom újraalkotása a római katonai hatalommal egy új, erősebb birodalom lehetőségével kecsegtetett.¹⁷⁶ Azonban ahelyett, hogy Róma és a Kelet összekapcsolódott volna a személyében, sokkal inkább a két „világ” közti különbségek megtestesítőjévé vált.¹⁷⁷ Láthatjuk, hogy törekvései az egyeduralomra egy világos, alexandrosi mintát követettek. Ezekkel az ambíciókkal gyakorlatilag sikerrel járt, sikeresen játszott uralkodót, amire talán – az alexandriai *triumphusa* után történő arany trónszék elfoglalása mellett¹⁷⁸ – az is jól rávilágít, hogy gyermekeinek a „királyok királya” címet adományozta, és bár jogilag nem volt felettük rendelkezése, a gyakorlatban mégis hatalma volt felettük.¹⁷⁹ Alexandros ilyen fokú hiteles imitálása két síkon is hozzájárult Róma fejlődéséhez. Egyrészt Antonius a rómaiak közül először alkalmazta a hellénisztikus uralkodókultuszt, amelynek elemei a későbbi, római császárkultuszba is átöröklődtek.¹⁸⁰ Másrészt, Antonius és Cleopatra halálával Alexandros birodalmának utolsó maradványa is sírba szállt – ez pedig elősegítette a tranzíciót: a rómaiak az alexandrosi örökségből átvett világ feletti (*orbis terrarum*) uralomról szőtt elképzeléseinek kialakulását.¹⁸¹ A hegeli dialektikából merítve úgy is felvázolhatjuk az események narratíváját: a római kultúrát képviselő Octavianussal szemben Antonius egy antitézist jelentett, hozzájárulva így a szintézishez, a római császárság ideológiájának kialakulásához.

8. Összegzés

Világosan látszik, hogy Antonius keleti tevékenysége nem hasonlítható össze más római politikus korábbi tevékenységével. Antonius nem pusztán mint triumvir, hanem inkább mint monarcha kezdett viselkedni: királyok módjára udvart tartott, dinasztikus politikát folytatott (külföldi uralkodóval kötött házasságot, és egy másik uralkodó lányához adta fiát), territóriumának gyermekei és felesége közti felosztásáról önállóan rendelkezett, istenként propagálta magát stb. Ezen felsorolt tényezők miatt is következtetnek arra, hogy Antonius *quasi*

¹⁷⁶ Erickson, K.: Sons of Heracles i. m. 255–257.

¹⁷⁷ Pelling, C. B. R.: Life of Antony i. m. 249.

¹⁷⁸ Dio: Roman History i. m. 49. 40. 3.

¹⁷⁹ Strootman, R.: The Hellenistic Royal Court i. m. 285. Vö. *Plutarchos*: Antonius i. m. 54.

¹⁸⁰ Roller, D. W.: Cleopatra i. m. 117.

¹⁸¹ Strootman, R.: The Hellenistic Royal Court i. m. 24–25. 46. jegyzet. A világ feletti római uralom megteremtésének szándékát elsőként Vergiliusnál fedezhetjük fel. Az *orbis terrarum* feletti uralom bizonyíthatóan megjelenik Augustus birodalmi ideológiájában.

basileus vagy *quasi rex* volt, mert míg jogilag a Római Köztársaság keretein belül működött, a gyakorlatban annak határait már túlfeszítve, tevékenysége alexandrosi/hellénisztikus mintájú monarchisztikus színezetet nyert.

Ezt erősíti az is, hogy a Keleten uralt területeinek még keletebbre való kiterjesztésén fáradozott, továbbá ugyanazokat az isteneket használta fel, mint Alexandros. Kezdetben a vadságot és nyers erőt megtestesítő Héraklés alakjában tűnt fel. Ennek talán pánhellén jellege miatt is később könnyen lépett fel a Keleten népszerű Dionysos színében. Dinasztikus politikája révén az „Új Isis” szerepében feltűnő Cleopatra mellett Osirisként lép elő – ezáltal a tökéletes uralkodópár archetípusaként jelenve meg az egyiptomi nép előtt. A Kelet felett gyakorolt hatalmának despotikusságát pedig Sol/Helios mint napisten, a megkérdőjelezhetetlen uralkodói hatalom megtestesítője fejezte ki közérthetően. Az istenekkel való „játék” (maradva Versnel terminológiájánál) egy nagyon tudatos birodalomépítő ambíciót rejtett, amit az Alexandros és Antonius közti egyéb hasonlóságok keresése tudna tovább árnyalni.

A triumvir a maga politikai imázsát tárgyasítvá is megpróbált Alexandrosra hasonlítani, amelyet egy franciaországi gemma is tanúsít (10. ábra). Megállapítható, hogy szinte mindenben képes volt Alexandrost imitálni az Euphratesen túli hadi sikereket leszámítva. Mégis sokat köszönhetett neki Róma, hisz Antonius egyfajta katalizátorként működött az alexandrosi ideológiai hagyatéknak – az ismert világ feletti jogos egyeduralom eszméje – római átvételének folyamatában. A tárgyalat istenek imitálása és felhasználása a propagandában mind a nagyobb cél – Alexandros birodalmának feltámasztásának – érdekében történt. Így megalapozottnak tartom Hölbl Antoniusra használt megnevezését is: II. Alexandros.¹⁸²

Ironikusnak tűnik, ha megnézzük, hogy a két történelmi személy még abban az aspektusban is hasonlít egymásra, hogy mindkettejük uralma rendkívül rövidnek bizonyult, és tragikusan, halállal végződött. Antonius uralmát elsősorban az Actiumnál elszenvedett veresége törte meg, a halál pedig Kr. e. 30-ban, Alexandriában érte utol. Bukására szimbolikusan reflektál a Plutarchos által leírt csodás jelek egyike: „...egy athéni színházban a Gigaszok harcát ábrázoló szoborcsoportból a szélvihar leszaggatta Dionüszosz alakját, és lesodorta a színházba”.¹⁸³ Antonius e tekintetben is olyan, mint Dionysos – a szélvihar leszaggatta alakját, és lesodorta egy olyan színházba, ahol egy tragédia főszereplőjévé vált.

¹⁸² Hölbl, G.: Geschichte des Ptolemäerreiches i. m. 219.

¹⁸³ Plutarchos: Antonius i. m. 60.

Mellékletek

1. ábra

L. Livineius Regulus által, Kr. e. 42-ben veretett aureus (RRC. 494/2a sz.)
(A kép forrása: www.britishmuseum.org, Elérve ekkor: 2022. 12. 25.)

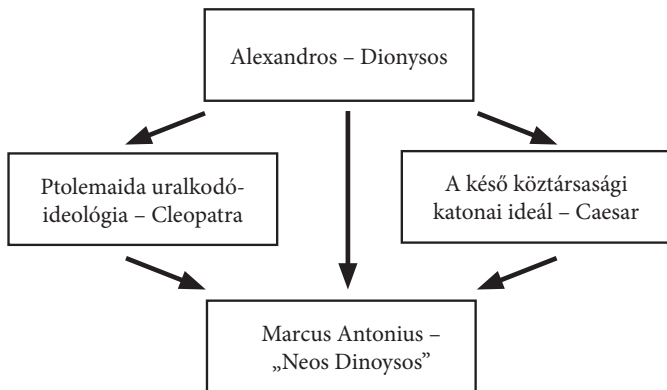
2. ábra

Antonius cistophorusának egyik típusa (CRR. 503. 135. sz.)
(A kép forrása: www.forumancientcoins.com, Elérve ekkor: 2022. 12. 25.)

3. ábra

Antonius cistophorusának másik típusa (CRR. 502. 133. sz.)
(A kép forrása: www.britishmuseum.org, Elérve ekkor: 2022. 12. 25.)

4. ábra

Antonius „Dionysos-kényszerének” tényezői.

A nyilak a kapcsolatokat, továbbá a hatások kifejtésének irányát hivatottak jelezni.

5. ábra

Antonius Sol-denariusának első változata (RRC. 496/1 sz.)

(A kép forrása: www.britishmuseum.org, Elérve ekkor: 2022. 12. 30.)

6. ábra

Antonius Sol-denariusának második változata (RRC. 496/2 sz.)

(A kép forrása: www.britishmuseum.org, Elérve ekkor: 2022. 12. 30.)

7. ábra

Antonius Sol-denariusának harmadik változata (RRC. 496/3 sz.)
(A kép forrása: www.britishmuseum.org, Elérve ekkor: 2022. 12. 30.)

8. ábra

Antonius Sol-denariusának negyedik változata (RRC. 533/2 sz.)
(A kép forrása: www.britishmuseum.org, Elérve ekkor: 2022. 12. 30.)

9. ábra

A Cn. Domitius Ahenobarbuszal közösen veretett arany denarius (RRC. 521/1 sz.)
(A kép forrása: www.britishmuseum.org, Elérve ekkor: 2022. 12. 30.)

10. ábra

Gemma Marcus Antoniusról, Alexandrosként ábrázolva

(A kép forrása: <https://medaillesetantiques.bnf.fr>; Elérve ekkor: 2023. 01. 05.)

Péter Matolcsi

**Mark Antony and the Gods:
The *Triumvir* of East and His Propaganda**

In this paper, I attempt to clarify the personality of Mark Antony, his connection to the East, as well as his activity in the region. The axiom of my study is that Antony is not to be inspected merely as a Roman statesman, but also as a remarkable Greek and Oriental politician.

Mark Antony's personality and role in the East is an intriguing matter – not only because the majority of our knowledge of this subject is based on sources that were kept by his arch-enemy at the time, Octavian (Augustus), but also because subsequent historiographical writings (by Plutarch or Dio Cassius) are based on the very same sources as well. Before the demise of Antony, a fierce war of propaganda was fought between him and Octavian. It was an integral part of such propaganda that both *triumviri* chose a certain deity to associate themselves with. The topic of the ancient custom of *apotheosis* is a broader discussion, which will merely be touched on in this paper. In Antony's case, the god chosen was Dionysus – it is notable, however, that Antony also claimed to have been a descendant of Heracles. Despite the fact that no written source implies a direct connection between Antony and Sol, the Roman solar deity, it surprisingly appears on the coinage of Antony – his connection with Sol may put the character of Antony into a new perspective. Last but not least, in Egypt, the *triumvir* of East was also worshipped as Osiris. Mark Antony is a historical figure of utmost complexity, whose deeds have a much more significant impact on the ideological evolution of the Roman Empire than generally believed.

In this paper, I aim to examine the connection between the aforementioned deities and Antony to better understand his perplexing personality. In accordance with my findings, I will also interpret what was thought to be Antony's goal: restoring the empire of the greatest person of antiquity.

Kováč Szilárd

I. Břetislav emléke a 14. századi cseh elbeszélő forrásokban

I. Břetislav (1005–1055) kétségkívül a korai Přemyslida történelem egyik legfontosabb fejedelme volt. A legkorábbi csehországi krónikás, Prágai Kozma (1045–1125) nemcsak kiemelkedő külpolitikai sikereket és reformokat tulajdonított neki, hanem elbeszélésében egyenesen a Přemysl-dinasztia megmentőjeként tüntette fel. Ezért természetes, hogy amikor csaknem háromszáz évvel később IV. Károly (német-római császár: 1355–1378, I. Károly néven cseh király: 1346–1378) megrendelésére formát öltött a Luxemburgok „hivatalos” cseh udvari krónikairódalma, abból I. Břetislav alakjának megjelentetése sem hiányozhatott.

A 14. századi krónikák elbeszélései azonban eltérést mutatnak a minden bizonnyal forrásukként szolgáló Kozma krónikájától.¹ Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy ez a változás milyen módon illeszkedik IV. Károly uralkodói önreprezentációjába. Ezen belül tanulmányom elsődleges kérdésfelvetése: voltak-e ennek az új Břetislav-képnek forrásai, előzményei a korábbi cseh krónikákban, vagy inkább egy teljesen új elbeszélés tudatos beemeléséről van szó?

Prágai Kozma fentebb emlegetett krónikája mellett a 14. század fontos udvari krónikáját használtam fel a kérdések megválaszolásához. Kozma elbeszélését IV. Károly nagyszabású historiográfiai projektjének legnépszerűbb szerzőjével, Přibík Pulkava (?–1380) krónikájával hasonlítom össze.² Továbbá bevontam a vizsgálatba kontrollforrásként egy udvari kultúrán kívül eső ócseh nyelven

¹ Cosmae Pragensis Cronica Boemorum. In: Monumenta Germaniae Historica 2. Ed. Berthold Bretholz. Berlin 1923.; *Jana Nechutová*: Latinská literatura českého středověku do roku 1400. Vyděhrad 2000. 140.

² Przibico de Radenin dictus Pulkava. Chronicon Bohemiae. Ed. Josef Emler. (Fontes Rerum Bohemicarum 5.) Praha 1893.

íródott forrást, az úgynevezett Dalimil krónikáját (1309/1314 körül).³ Dalimil elbeszélését nem befolyásolta az uralkodói narratíva, ezért lehetőséget biztosít arra, hogy a Kozma által leírt korai történetek milyen formában voltak jelen a cseh nemesség 14. századi gondolkodásában, történelemszemléletében.

1. *Historiográfiai áttekintés*

I. Břetislav uralkodása a cseh középkorkutatás egyik legjobban feldolgozott témája. A fejedelem számos történeti munka tárgya volt már a cseh történettudomány 19. századi születése óta. Későbbi középkori megítélésével, emlékével azonban a cseh történészek nem igazán foglalkoztak. Ebben a fejezetben röviden bemutatom az I. Břetislav uralkodásával foglalkozó szakirodalom legfontosabb eredményeit.

Először František Palacký, a cseh történettudomány atyja foglalkozott I. Břetislav uralkodásával 1848-ban megjelent összefoglaló munkájában, amelyben elsőként tett kísérletet a cseh történelem átfogó bemutatására.⁴ Bár Palacký érdemei vitathatatlanok, érdemes megjegyezni, hogy ahogy az egész munkára, úgy Břetislav megjelenésére is rányomta bélyegét a cseh nemzeti ébredés korszakának történelemszemlélete. Palacký felfogásában a cseh történelem a szláv és germán világok állandó konfrontációinak helyszíne. Ebből kifolyólag vált Břetislav is ennek a harcnak az egyik fontos szereplőjévé.

A Palacký-féle romantikus történetírást Csehországban a pozitivista megközelítés követte. Az intézményesült, tudományos történetírás kibontakozása elsősorban Jaroslav Goll, a Károly Egyetem professzorának tanítványaiból álló prágai csoport tevékenységéhez köthető. Ehhez a csoporthoz tartozott a középkorász Václav Novotný is, aki a pozitívizmus jegyében születő új, tudományos igénnyel megírt többkötetes összefoglaló cseh történelem első kötetében foglalkozott Břetislavval.⁵ Palackýhoz hasonlóan Novotný is elsősorban Prágai Kozma krónikáját használta forrásként, azonban már sokkal objektívebben, a 19. századi nacionalista előítéletek nélkül foglalta össze Břetislav uralkodását. Bár a Goll-iskola nem tudott kitermelni egy, a cseh történelmet teljességében tárgyaló sorozatot, a középkorral foglalkozó részek elkészülése komoly előrelépésnek számított. Hiányossága elsősorban abban ragadható

³ Staročeská krónika tak řeceného Dalimila. Vidání textu a vĚskerého textového materiálu. Eds. Bohuslav Havranek – Karel Hádek – Nadezda Kvitková – Jiri Danhelka. Praha 1988.

⁴ *František Palacký: Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. I. Praha 1848. 167–198.

⁵ *Václav Novotný: České dějiny*. I. Praha 1912. 301.

meg, hogy a cseh pozitívizmus sem törekedett az események értelmezésére és kontextualizálására, a történelem tárgyalása javarészt kimerült a források nagy mennyiségének feldolgozásán alapuló adatközpontú eseménytörténet leírásában.

A 20. századi cseh történetírásban a korábbi évszázadra jellemző nagy összefoglaló munkákat felváltották a problémacentrikus történetírás tematikus monográfiái. Ezek közül Dušan Třeštík Břetislav korának legfontosabb csehországi kútfőjéről, Prágai Kozma krónikájáról szóló munkája⁶ megkerülhetetlen. Ennek a monográfiának azonban Břetislav csupán mellékszereplője volt. Kifejezetten I. Břetislavnak elsőként és egyben egyedülként Barbara Krzemińska szentelt egy teljes munkát, ezáltal pedig könyve a téma alapvető szakirodalmának számít.⁷ Érdemei közt megemlítendő, hogy Kozma krónikája mellett más, többek között külföldi forrásokat is bevont a vizsgálatba, és hogy a csehországi eseményeket szélesebb kontextusba helyezte.

Mivel Břetislav uralkodásának eseménytörténetét a rendelkezésre álló források alapján teljességében megírta Krzemińska, a közelmúltban nem született jelentős mennyiségű munka a témában. Az 1990-es évektől kezdve leginkább a korábbi eredmények pontosítására és az eseménytörténet kontextualizálására került sor. Josef Žemlička a 11–12. századi Cseh Fejedelemségről szóló monográfiájában foglalkozott Břetislav uralkodásának kormányzattörténeti aspektusaival.⁸ Martin Wihoda pedig a fejedelemség kori Morvaországról írt könyvében foglalta össze I. Břetislav uralkodásának morvaországi viszonyait.⁹ Břetislav 14. századi megítélésének egyedül Robert Antonín szánt egy rövid fejezetet az ideális cseh uralkodó középkori képéről írt monográfiájában.¹⁰ Átfogó elemzésre azonban ő sem vállalkozott. Utoljára Bagi Dániel írt *Divisio regni* című könyvében behatóbban Břetislavról, melyben az uralkodó szerepét a végrendelete által szabályozott országmegosztások, illetve a Přemysldinasztián belüli konfliktusok alapján tanulmányozta.¹¹

⁶ Dušan Třeštík: Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepiscetví a politického myšlení. Praha 1968. 140.

⁷ Barbara Krzemińska: Břetislav I. Praha 1986.

⁸ Josef Žemlička: Čechy v době knížecí. Praha 1997. 31–50.

⁹ Martin Wihoda: Morava v době knížecí. Praha 2010. 119–130.

¹⁰ Robert Antonín: Ideální panovník českého středověku. Praha 2013. 193.

¹¹ Bagi Dániel: Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és korai 12. században. Pécs 2017. 70.

2. A források bemutatása

A következő fejezetekben az elemzéshez felhasznált krónikákat mutatom be röviden, különös tekintettel keletkezésük körülményeire, szerzőjük személyére és kapcsolatára az uralkodó dinasztiával. Kutatásaim során Prágai Kozma krónikája mellett a 14. századi krónikák közül Pulkava krónikáját és az úgynevezett Dalimil-krónikát használtam. A Luxemburgok történelemszemléletét leghűbben Pulkava krónikája őrizte meg, ezért ez a kútító I. Břetislav korabeli megítélése kulcsfontosságú forrásának számít. Dalimil krónikáját elsősorban kontrollforrásként használtam, mert ez a szöveg a cseh nemesség korabeli nézőpontját tükrözi. A három krónika kiválasztását az indokolta, hogy Kozma krónikája a történetek valószínűsíthetően eredeti formáját, Pulkava krónikája a IV. Károly akaratának megfelelő verziókat, Dalimilé pedig az udvari önreprezentáció célközönségének nézőpontját őrizte meg. Ennek köszönhetően pedig viszonylag teljes kép kapható a Luxemburgok propagandájának felépüléséről, annak historiográfiai aspektusairól.

A korszakban keletkezett egyéb krónikák, bár fontos és értékes források, sajátos okokból Pulkaván kívül nem kerültek be a hivatalos udvari történeti kánonba, ezért a téma szempontjából elemzésük kevésbé indokolt. Beneš z Weitmile és Neplach évkönyvszerű bejegyzései túlságosan szűkszavúak, nem tartalmaznak elég információt egy mélyebb elemzéshez, Marignolli János és Prágai Ferenc pedig szinte kizárólag Kozma krónikájának szövegét másolták le a 11. századot tárgyaló fejezeteikben. A 14. század elbeszélő forrásai közé tartozik továbbá a középkori cseh történetírás külföldön legismertebb és legtöbbet használt krónikája, a Königsali krónika. Ez azonban szintén a Luxemburg-kori udvari történetíráson kívül helyezkedik el.¹² IV. Károly krónikásai közül csupán Prágai Ferenc ismerte ennek szövegét, azonban csak minimálisan használta fel kompilációja során, emellett valószínűleg maga az uralkodó sem tudott létezéséről.¹³

2.1 Prágai Kozma krónikája

Prágai Kozma krónikája kétségkívül a középkori Csehország történetének egyik legismertebb elbeszélő forrása. Kiemelkedő fontosságát mi sem tanúsítja

¹² *Robert Antonín*: Chronicon Aulae Regiae – neúspěšný pokus o ustavení oiciální paměti na poslední Přemyslovce. In: Memoria et damnatio memoriae ve středověku. Eds. Martin Nodl – Piotr Węcowski. (Colloquia Mediaevalia Pragensia 15.) Praha 2014. 106.

¹³ *Antonín, R.*: Chronicon Aulae Regiae i. m. 107.

jobban, mint hogy a dinasztikus szentekre vonatkozó hagiográfia mellett a korai Přemysl-kor legrégebbi fennmaradt cseh kútfője. Kozma munkáját és annak folytatásait a későbbi cseh történetírók nagy része felhasználta.¹⁴

Kozma 1045 körül született a Cseh Fejedelemségben, élete során egyházi pályán tevékenykedett.¹⁵ Műveltségét a prágai káptalan iskoláján kívül Liègeben szerezte, ahol megismerkedett az antik irodalommal, amelynek egyes alkotásai irodalmi mintaként fontos szerephez jutottak krónikájában.¹⁶ Prágába az 1080-as években tért vissza, ahol az 1090-es években kinevezték a székeskáptalan dékánjává.¹⁷

Krónikájába több helyen emelte be antik szerzők szövegeit, elsősorban Sallustius és Vergilius műveit, valamint Regino 10. századi krónikáját, amelyeket feltehetően liège-i tanulmányai során ismerhetett meg.¹⁸ A cseh történelemről szóló részleteknél továbbá támaszkodhatott az elveszett Prágai Évkönyvre,¹⁹ emellett feltételezhetően használt okleveleket és ismerhette Szent Vencel két legendáját is (a *Crescente fide* kezdetű és az úgynevezett Krisztián legendáját egyaránt).²⁰ Történelemszemléletét továbbá meghatározta a prágai püspökség és a fejedelemség jogainak, szuverenitásának védelme.²¹ Kozma a Přemyslidák identitásának alappilléreül szolgáló *origo gentis* történetet – egy régi, feltehetően a szóbeliségben terjedő mítoszt – fogalmazta át úgy, hogy az saját korának politikai és társadalmi problémáira reflektáljon.²² Ebben olyan témák jelennek meg, mint az investitúraharc, az állam szükséges rosszként való gregoriánus felfogása és a fejedelmválasztás, a fejedelmi hatalom problémája.²³

¹⁴ *Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp. 2005. 27.

¹⁵ *Nechutová, J.*: Latinská literatura českého i. m. 67.

¹⁶ *Kosmas*: Kronika Čechů. Trans. Karel Hrdina – Marie Blahová – Magdalena Moravová. Praha 2011. 7.

¹⁷ *David Kalhous*: Is There Any Other World? Imagination of the Outside World in the Medieval Historiography of the Czech Lands Based on the Chronicles Cosmas of Prague, So-Called Dalimil and Přibík Pulkava of Radení. In: Authorship, Worldview, and Identity in Medieval Europe. Ed. Christian Raffensperger. Oxon 2022. 273.

¹⁸ *Font M.*: A keresztény nagyhatalmak i. m. 27.

¹⁹ *Bagi D.*: Divisio regni i. m. 33.

²⁰ *Kosmas*: Kronika Čechů i. m. 10.

²¹ *Bagi D.*: Divisio regni i. m. 243.

²² *Dušan Trestik*: Kosmovo pojetí přemyslovské pověsti. Český lid 52. (1965) 310.

²³ A Přemyslida eredetmítosz bonyolult problematikájára terjedelmi okok miatt nem áll módomban részletesen kitérni, erről bővebben: *Třeštík, D.*: Kosmovo pojetí přemyslovské i. m.; *Robert Antonín*: „de sublimacione principum seu rectorum.” Paměť o počátcích panovnického rodu Přemyslovců v proměnách věků. Český lid 101. (2014) 338.

Kozma a mű megírását 1117 körül kezdte.²⁴ A csehek történelmét a mitikus kezdetektől 1125-ig, I. Ulászló fejedelem (1109–1117, 1120–1125) haláláig foglalta össze. Munkája ugyanebben az évben bekövetkezett halála miatt azonban megszakadt.²⁵ Fontos megemlíteni, hogy Kozma miként vélekedett a csehekkel szomszédos idegen népekről: ezek szerinte ellenséggként vagy szövetségesként voltak hatással a csehek történetére. A magyarokról kifejezetten pozitív képet alkotott annak ellenére,²⁶ hogy a két állam viszonya nem volt mindig barátságos. Ráadásul az antik hősi toposzok beemelésével szinte tökéletes uralkodóként ábrázolt I. Břetislav fejedelem, a „cseh Akhilleusz” háborúba is keveredett a Magyar Királysággal. Kozma a csehek legfőbb ellenségeinek a lengyeleket tartotta, de az általa mélyen megvetett németekről sem volt sokkal jobb véleménnyel.²⁷ Kozma németellenessége elsősorban abból fakadt, hogy a korabeli fejedelemség több szempontból is a birodalom alá volt rendelve, a német politikai befolyás és a mainzi érsekség fennhatósága is zavarta.²⁸

2.2 Az úgynevezett Dalimil-krónika

Az úgynevezett Dalimil-krónika egy 14. századi népnyelvű krónika: igazi kuriózumnak számít, ugyanis a vernakuláris krónikairodalom legkorábbi csehországi alkotásáról van szó. A mű a század elején keletkezett, valamikor a III. Vencel (1305–1306) halálát követő események idején.²⁹ Ez az első krónika, amely nemesi szemszögből mutatja be a cseh történelmet.³⁰

A krónika szerzőjének pontos kiléte nem ismert, a cseh történettudomány több lehetséges szerzőt is számon tart. Egy dolgot azonban biztosan tudunk: a szerzőt nem Dalimilnek hívták. A név a kora újkori cseh historiográfia örökségeként maradt a krónikán. A 17. századi jezsuita történészek ugyanis egy Dalimil nevű kanonokként azonosították a krónika szerzőjét, ez a hipotézis azonban azóta megdőlt, a modern történettudomány Dalimil létezését is kétségbe vonta.³¹

²⁴ Kalhous, D.: Is There Any i. m. 273.

²⁵ Nechutová, J.: Latinská literatura českého i. m. 71.

²⁶ Font M.: A keresztény nagyhatalmak i. m. 27.

²⁷ Kalhous, D.: Is There Any i. m. 275.

²⁸ Christa Birkele: Vos autem estis advena: John of Luxembourg and the Political Argument of Foreignness in Fourteenth-Century Bohemia. *Historical Studies on Central Europe* 2. (2022) 2. sz. 13.

²⁹ Kalhous, D.: Is There Any i. m. 280.

³⁰ Font M.: A keresztény nagyhatalmak i. m. 28.

³¹ Matouš Jaluška: „Zrození Národa z Řeči a Krize.” *Česká Literatura* 67. (2019) 425.

Azóta számos elmélet látott napvilágot: Josef Vítězslav Šimák szerint Hynek Žák z Dubé³² olmützi püspök volt a krónika szerzője, míg Josef Beran egy Lämbergi Gallus nevű glatzi várgrófból vélte felfedezni a titokzatos krónikást.³³ Mirko Očadlík Draschitz IV. János prágai püspököt,³⁴ František Michálek Bartoš nem mást, mint IV. Károly krónikását, Prágai Ferencet,³⁵ Jiri Rieger pedig Jeschau Adalbertet, a prágai székeskáptalan kanonokját³⁶ gondolta a krónika írójának. A cseh történettudomány ezek közül azonban egyik elméletet sem találta meggyőzőnek. Az utolsó merész próbálkozás Dalimil azonosítására Radko Štastný részéről érkezett, aki 1991-ben megjelent *Tajemství jména Dalimil* című monográfiájában a korai Luxemburg-kor egyik jelentős alakjával, az I. János király (1310–1346) udvarában főkamrárásként szolgáló I. Rosenbergi Péterrel próbálta azonosítani a Dalimil-krónika szerzőjét,³⁷ azonban állításai nem voltak kellően megalapozottak, így Dalimil kiléte máig ismeretlen. Azonosítása sajnos a jelenleg rendelkezésünkre álló kéziratok alapján valószínűleg lehetetlen vállalkozás. Az egyszerűség és egyértelműség kedvéért mégis a továbbiakban Dalimilként fogok hivatkozni rá.

Dalimil átvette Kozma Přemyslida *origo gentis*ét, melyet az úgynevezett Krisztián legendájában is olvashatunk. Az eredettörténetre a kor jelentős problémája, a dinasztia kihalása is rányomta a bélyegét. Dalimil ugyanis az uralkodó cseh származásának fontosságát hangsúlyozta, az idegen király megválasztását pedig helytelennek tartotta.³⁸ A cseh nemesség korszelleme és a Habsburg betörés fenyegető veszélye Dalimil elbeszélésében is megjelenik. Krónikájában a csehek kibékíthetetlen ellenségei a németek, ez az ellentét a krónika fontos motívumaként kíséri végig a cselekményt.³⁹

³² Josef Vítězslav Šimák: Kdo skládal kroniku t.ř. Dalimila? Český časopis historický 38. (1932) 92–109.; Uő: Hynek Žák z Dubé, či Havel z Lemberka? Časopis Společnosti přátel starožitnosti 46. (1938) 112–115.

³³ Josef Beran: „Blahoslavená Zdi slava - příbuzná Dalimilova?” Časopis Společnosti přátel starožitnosti 46. (1938) 14–28.

³⁴ Mirko Očadlík: *Gentis Bohemice fidelis zelator ac indefessus propagator*. Praha 1957.

³⁵ František Michálek Bartoš: Nová recenze Dalimila a záhada jeho osobnosti. Listy filologické 82. (1959) 92–100.

³⁶ Jiri Rieger: Kdo byl autorem Dalimilovy kroniky? Teologická revue 7. (1974) 15–19.; Uő: Doslov k otázkám literární činnosti Vojtěcha Raňků. Teologická revue 9. (1976) 109–114.

³⁷ Radko Štastný: *Tajemství jména Dalimil*. Praha 1991.

³⁸ Antonín, R.: „de sublimacione principium” i. m. 345.

³⁹ Kalhous, D.: Is There Any i. m. 281.

2.3 Pulkava krónikája

Pulkava krónikája tekinthető IV. Károly udvari krónikairodalma csúcsteljesítményének. Szerzőjének személyéről nem rendelkezünk sok információval, a 19. századi historiográfia a létezését is kétségbe vonta. Mielőtt František Palacký azonosította Pulkavát, a korábbi történetírás tévesen IV. Károlyt is lehetséges szerzőként tartotta számon.⁴⁰ Az uralkodó aktív közreműködését mutatja, hogy Pulkava hatszor írta át krónikáját annak érdekében, hogy kellemképp reflektálhasson ura területi expanzióira a IV. Károly fennhatósága alatt álló országok bemutatása kapcsán.⁴¹ A krónika Károly történelemszemléletét és akaratát fejezi ki, az uralkodó aktív közreműködését pedig mutatja, hogy Pulkava nagyon gazdag forrásbázissal dolgozott. Természetesen ismerte Kozma krónikáját és a későbbi folytatásait. Kozmától átvette a morva–cseh *translatio regni* koncepciót.⁴² Elsőként használta forrásként Kozma krónikájának folytatóit, Vincentius és Gerlacus szövegeit, emellett felhasználta az úgynevezett Dalimil-krónikát, a Königsali krónikát és Prágai Ferenc krónikáját, IV. Károly Vencel-legendáját, valamint számos oklevelet.⁴³ Az elbeszélés az 1330. évnél ér véget, Károly uralkodásáig Pulkava már nem jutott el, ugyanis 1380 körül meghalt.⁴⁴ A krónika a legnépszerűbb 14. századi cseh krónikának számított megjelenésétől kezdve. Még IV. Károly életében lefordították német és cseh nyelvre, alapvető forrásként szolgált cseh és külföldi történetírók következő generációi számára, többek között a lengyel Jan Długosz is felhasználta.⁴⁵

3. Politikátörténeti áttekintés

Ahhoz, hogy megértsük I. Břetislav szerepét a cseh dinasztikus krónikairodalmon belül, előbb a fejedelemség állapotával szükséges megismerkedni. Prágai Kozma számára Břetislav leginkább két okból volt fontos: uralkodása egy hosszú, majdnem két évtizede húzódó válságperiódus lezárását jelentette; emellett pedig egy olyan időpontban került házasságon kívül született törvénytelen gyermekként Szent Vencel trónjára, amikor a dinasztiát a kihalás veszélye

⁴⁰ Palacký elsőként feltételezte, hogy a Přebík név a Přebyslav rövidített névváltozata. *Kroniky doby Karla IV. Ed. Marie Bláhová. Praha 1987. 572.*

⁴¹ *Kalhous, D.: Is There Any i. m. 281.*

⁴² *Bagi D.: Divisio regni i. m. 48.*

⁴³ *Nechutová, J.: Latinská literatura českého i. m. 140.*

⁴⁴ *Kroniky doby Karla IV. i. m. 577.*

⁴⁵ *Nechutová, J.: Latinská literatura českého i. m. 140.*

fenyegette. Az alábbi fejezetekben ennek a két körülménynek a politikatörténeti kontextusát mutatom be.

3.1 Félúton II. Henrik és Vitéz Boleszláv között

II. (Jámbor) Boleszláv (972–999) halála után a kibontakozó trónharcokból legidősebb fia, III. (Vörös) Boleszláv (999–1002) emelkedett ki győztesként. Csehország a 10. század utolsó évtizedében széthullott, I. Ekkehard őrgróf (985–1002) elfoglalta a korábban cseh kézen levő Meissent, I. Mieszko lengyel fejedelem (960–992) pedig 990 körül Szilézia cseh részeire tette rá a kezét.⁴⁶ II. Boleszláv helyzetét egy belpolitikai viszály is bonyolította, amit a rivális Slavník nemzetséggel vívott. Ez pedig szinte lehetetlenné tette, hogy hatékonyan védhesse meg területeit a német és lengyel támadásoktól.

III. (Vörös) Boleszláv hatalomra kerülésének legitimitása is kérdéses volt. Valószínűleg letaszította a törvényes fejedelemként uralkodó féltestvérét, Jaromírt (1002, 1004–1012, 1033–1034), akit harmadik testvérükkel, Ulrikkal (1012–1033, 1034) együtt külföldre száműzött.⁴⁷ Ez az állapot nem állt fenn sokáig, elégedetlen előkelők még 1002-ben megfosztották hatalmától III. Boleszlávot. Az így létrejövő hatalmi vákuum beavatkozási lehetőséget biztosított II. Henrik német-római császárnak (1002–1024) és az akkor még lengyel fejedelemként uralkodó I. (Vitéz) Boleszlávnak (992–1025).⁴⁸ II. Henrik jobb helyzetben volt, ugyanis mindkét potenciális utód, Jaromír és Ulrik is nála kerestek menedéket III. Boleszlávval szemben. Vitéz Boleszlávnak nem maradt tehát sok lehetősége: támogathatta az elűzött, népszerűtlen III. Boleszlávot, vagy kihasználva, hogy a cseh viszonyokat jobban ismeri II. Henriknél, megpróbálhatta a lokális helyzetre támaszkodva más megoldást találni. Utóbbi mellett döntött, és valószínűleg ezzel magyarázható egy pontosabban azonosíthatatlan Vladivoj (1002–1003) nevű trónkövetelő váratlan színre lépése, aki Lengyelországból érkezett, és nyilvánvalóan Vitéz Boleszláv támogatásával birtokolta a fejedelmi hatalmat néhány hétig.⁴⁹

Vladivoj azonban meglehetősen gyorsan oldalt változtatott, ugyanis meglepő módon megjelent Regensburgban 1002-ben, ahol hűbéresköt tett

⁴⁶ *Krzemieńska, B.*: Břetislav I. i. m. 13.

⁴⁷ *Bagi D.*: Divisio regni i. m. 70.

⁴⁸ *Krzemieńska, B.*: Břetislav I. i. m. 25.

⁴⁹ *Jiří Sláma*: Přemyslovská doména na počátku 10. století. In: Přemyslovci – Budování českého státu. Eds. Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlicka. Praha 2009. 96.

II. Henriknek.⁵⁰ Hirtelen halála után Vitéz Boleszláv ismét III. (Vörös) Boleszláv támogatása mellett döntött. Ő azonban 1003-ban kivégeztette a Přemyslidákkal rivalizáló Vršovec nemzetség tagjait, amivel pedig elveszítette a lengyel fejedelem támogatását. Vitéz Boleszláv ezután, valószínűleg II. Henrik hallgatólagos beleegyezésével megszállta a Přemyslidák székvárosát és egyedül uralkodott Prágában.⁵¹

Vitéz Boleszláv és II. Henrik viszonya csakhamar megromlott, ami háborúhoz vezetett kettejük között. Ez Vitéz Boleszláv csehországi uralmának végét is jelentette, II. Henrik segítségével ugyanis hazatérhetett Jaromír, aki a lengyelek elűzése után ismét fejedelemként uralkodhatott.⁵²

3.2 A fejedelemség stabilizálása – Ulrik és I. Břetislav uralkodása

A következő uralkodóváltás 1012-ben történt, ekkor ugyanis Ulrik megdöntötte testvére, Jaromír uralmát.⁵³ Ulrik uralkodásával kezdetét vette a korábbi zavaros időszakban teljesen megszűnni látszó cseh szuverenitás helyreállítása és a birodalmi függésből való lassú kilábalás. Ennek különösen kedvezett Vitéz Boleszláv 1025-ben bekövetkezett halála.⁵⁴ A letaszított Jaromír II. Henrikhez menekült. Henrik pedig, miután értesült a csehországi állapotokról, Ulrik puccsát illetően felismerte, hogy jobban jár, ha nem helyezi előtérbe Jaromír hazatérését. Kiegyezett Ulrikkal, aki uralkodhatott, amennyiben átvállalja Jaromír hűbéri kötelezettségeit, az elűzött fejedelmet pedig elfogta, és magánál tartotta arra az esetre, ha Ulrik túlságosan önállóan kezdene politizálni.⁵⁵

Ulrik uralkodásához fűződik a lengyelek által megszállt Morvaország visszahódítása is, amit Martin Wihoda 1019–1021 környékére datált.⁵⁶ Ulrik morva hadjáratához kötődően tűnt fel először fia, a későbbi I. Břetislav is.⁵⁷ Ulrik Břetislavot bízta meg Morvaország kormányzásával, az ő feladatává vált a morva területek hozzácsatolása a Prágai Fejedelemséghez.⁵⁸ Kozma krónikája szerint menyasszonya, Schweinfurti Judit elrablása után is Morvaországba

⁵⁰ *Krzemieńska, B.*: Břetislav I. i. m. 28.

⁵¹ *Bagi D.*: Divisio regni i. m. 71.

⁵² *Krzemieńska, B.*: Břetislav I. i. m. 51.

⁵³ *Bagi D.*: Divisio regni i. m. 71.

⁵⁴ *Žemlička, J.*: Čechy v době i. m. 31.

⁵⁵ *Krzemieńska, B.*: Břetislav I. i. m. 55.

⁵⁶ *Martin Wihoda*: Morava v době knížecí 906–1197. Praha 2010. 119.

⁵⁷ *Petr Sommer*: Hradská centra. In: Přemyslovci – Budování českého státu. Eds. Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička. Praha 2009. 184.

⁵⁸ *David Kalhous*: České země za prvních Přemyslovců v 10.–12. století I. Praha 2011. 94.

húzódott vissza. Utóbbi eset, illetve Břetislav származásának kérdése a krónikások kedvelt témái közé tartoztak, amelyek bővebb tárgyalására a későbbiekben kerül sor. Břetislav morvaországi tevékenységéhez köthető Olmütz virágzása és a morvaországi pénzverés elindítása, emellett komoly fejlődésen ment keresztül a morva várrendszer is.⁵⁹

1024-ben meghalt II. Henrik, utódja II. Konrád lett (1024–1039), ezáltal egy új dinasztia, a Száli-ház került a birodalom élére.⁶⁰ Mivel II. Konrádot uralkodása első éveiben lefoglalták az itáliai lázadások és háborúja III. Rudolf (993–1032) burgundi királlyal, Ulrik és Břetislav csaknem öt éven keresztül zavartalanul uralkodhattak. 1030 körül azonban törés következett be Ulrik és II. Konrád kapcsolatában,⁶¹ melynek oka Ulrik önálló politikája volt. Miközben Lengyelország meggyengült, Csehország egyre erősebbé vált, a hatalmi egyensúly kibillenése pedig sértette II. Konrád érdekeit.⁶² Viszonyuk addig romlott, míg 1033-ban Konrád végül rászánta magát az aktív fellépésre. Konrád fia, a későbbi III. Henrik (1039–1056) apja utasítására legyőzte Ulrikot, és arra kényszerítette a prágai fejedelmet, hogy vonuljon a császár elé. Ulrikot elfogták, a fejedelmi hatalmat pedig eközben Břetislav birtokolta. Konrád próbálta elkerülni a radikális beavatkozást és egy esetleges új, hűséges fejedelem kinevezését. Ezt mutatja, hogy Ulrikot 1034-ben hazaengedte azzal a feltétellel, hogy hatalmát megosztja a korábban elűzött Jaromírral.⁶³

Ulrik azonban ezzel szemben azonnal megvakíttatta Jaromírt, majd Staré Lysében tartotta fogva, Břetislavot pedig elűzte. A helyzetet tovább bonyolította, hogy Ulrik hamarosan meghalt. Ezzel ismét Jaromír került a fejedelemség élére, akit hívei Prágába vittek és meg is választottak, ő azonban lemondott a trónról Břetislav javára.⁶⁴ Ezáltal vált egyetlen megfelelő utódként a későbbi Přemyslidák ősévé, ami Prágai Kozma szemében a dinasztia megmentőjévé tette.

I. Břetislav uralkodása (1034–1055) a 11. századi viszonyokhoz képest a politikai nyugalom és stabilitás szigeteként értékelhető. Az utolsó Přemyslidaként nem volt vetélytársa. A dinasztia jövője is biztosnak látszott, mivel fia, Spytihněv még Ulrik életében, morvaországi kormányzása idején született.⁶⁵

⁵⁹ Žemlička, J.: Čechy v době i. m. 45.

⁶⁰ Josef Žemlička: Společnost v područí státu. In: Přemyslovci – Budování českého státu. Eds. Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička. Praha 2009. 169.

⁶¹ Krzemińska, B.: Břetislav I. i. m. 148.

⁶² Kalhous, D.: České země i. m. 95.

⁶³ Žemlička, J.: Čechy v době i. m. 31.

⁶⁴ Krzemińska, B.: Břetislav I. i. m. 160.

⁶⁵ Bačí D.: Divisio regni i. m. 72.

Belpolitikájában a Morvaországban már korábban alkalmazott reformjait érvényesítette, erősítette a várhálózatot, Olmütz mellett Brünn és Znojmo jelentősége is megnőtt. Olmützben pénzt veretett, Morvaország integrálására törekedett, ezenkívül komoly egyházpártoló tevékenységre is gyanakodhatunk, bár utóbbit csupán 13. században keletkezett hamisított oklevelek őrizték meg.⁶⁶ Sokkal jobban dokumentált viszont külpolitikája. Legfontosabb hadjáratát 1039-ben vezette Lengyelországba. Ezt a zsákmányszerzés és a potenciális terjeszkedés mellett az érsekségalapítás is motiválta.⁶⁷ Břetislav meglátta a lehetőséget a II. Mieszko (1025–1031) halála utáni hatalmi űrben, és bízva II. Konrád beleegyezésében megtámadta szomszédait. Konrád 1039-ben meghalt, örököse, III. Henrik pedig – féltve a regionális hatalmi egyensúlyt – fellépett ellene, ami az 1040–1041-es német–cseh háborút eredményezte. A háború vereséggel végződött számára, be kellett hódolnia III. Henriknek. Břetislav 1041-től kezdve III. Henrik hűséges szövetségeseként alakította külpolitikáját. Részt vett többek között III. Henrik 1042-es, 1044-es és 1051-es magyar hadjárataiban is.⁶⁸ A fejedelem 1055-ben halt meg Chrudim várában.

A következő fejezetekben a krónikák elbeszélése szempontjából egy fontos aspektus részletes elemzésére keríték sort. Ez Břetislav és a Přemysl-dinasztia kapcsolata, amit azért tartok lényegesnek, mivel Pulkava elbeszélése ebben az esetben komoly eltérést mutat Kozmától.

4. I. Břetislav és a Přemysl-dinasztia

III. Boleszláv és Jaromír utódok nélkül haltak meg, Ulriknak pedig Břetislavon kívül nem volt fia, így I. Břetislav az utolsó Přemyslidaként örökölte meg nagybátyjától a prágai trónt. Ennek köszönhetően az összes későbbi Přemyslida az ő leszármazottja, ami különösen fontossá teszi személyét a dinasztikus történetírás számára. Břetislav kapcsolata magával a dinasziával korántsem volt problémamentes, hiszen Ulrik, az erőszakkal trónra jutó fejedelem illegitim fia volt. Ebben a fejezetben a középkori történetírók megoldási kísérleteit mutatom be erre a problémára, amely két, egymástól nem elválasztható részből áll: egyrészt I. Břetislav származásának, másrészt Schweinfurtti Judittal kötött dinasztikus házasságának kérdéséből.

⁶⁶ *Wihoda, M.*: Morava v době i. m. 124.

⁶⁷ *Kalhous, D.*: České země i. m. 95.

⁶⁸ *Žemlička, J.*: Čechy v době i. m. 67.

4.1 Břetislav származása Prágai Kozma krónikájában

Břetislav Kozma szerint Ulrik fejedelem és egy Božena nevű nő házasságon kívül született fia volt. A helyzetet súlyosbította, hogy Ulrik fejedelemnek volt egy törvényes felesége, akitől nem született gyermeke. A fejedelem egy vadászatról tért éppen haza, amikor egy falun áthaladva megpillantotta a patak partján mosó gyönyörű Boženát, akit elragadott férjétől. Saját korábbi házasságát sem bontotta fel, mivel Kozma szavaival élve a csehek „úgy éltek, mint ostoba állatok, közös házasságokban”.⁶⁹

A történetre számos magyarázat született. Elsőként egy, a múlt század elején élt filológus, Václav Flajšhans közelítette meg tudományos módszerekkel a problémát. Ő Kozma elbeszélését egy irodalmi toposszal magyarázta. Szerinte Kozma Liège-ben találkozott a csakugyan törvénytelen származású Hódító Vilmos eredettörténetével, amelyet Jumièges-i Vilmos interpretációjában olvashatott.⁷⁰ Flajšhans tanulmányában elsősorban nyelvészeti megállapításaira alapozva feltételezte, hogy Božena csupán egy nem létező irodalmi alak volt, férjének nevét, a Krezinát⁷¹ vélte hasonlónak a szűcsöt jelentő cseh *křešina* szóhoz. Flajšhans erre a megfigyelésre alapozva próbált meg párhuzamot vonni Hódító Vilmos és Břetislav közt, mivel Jumièges-i Vilmos szerint Hódító Vilmos anyja is egy szűcs lánya volt.⁷² Ez a magyarázat azonban nem állta meg a helyét, mivel azon kívül, hogy a két történet valóban hasonlónak tűnik, semmit sem sikerült bizonyítani, ugyanis nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy Kozma valóban ismerte volna Jumièges-i Vilmos munkáját.

Josef Žemlička a történetet pogány, antik toposzként értelmezte, és Břetislav „cseh Akhilleuszaként” való szerepeltetésével kötötte össze.⁷³ Ezek az elméletek azonban idővel megdőltek.⁷⁴ A legvalószínűbbnek Barbara Krzemińska hipotézise bizonyult, aki azt feltételezte, hogy Ulriknek valóban létezett egy Božena nevű ágyasa.⁷⁵ Kozmának valószínűleg nem volt sok információja Ulrikról, akinek jelentősége pusztán abban merül ki elbeszélésében, hogy Břetislav apja. Leginkább a korabeli szájhagyomány útján terjedő történetekre és az elveszett Prágai Évkönyvre támaszkodhatott vele kapcsolatban. Az

⁶⁹ „vivebant enim quasi bruta animalia, conubia habentes communia” Cosmae Pragensis Cronica Boemorum i. m. 65.

⁷⁰ Václav Flajšhans: Naše nejstarší jména osobní II. Naše řeč 11. (1927) 193–197.

⁷¹ Cosmae Pragensis Cronica Boemorum i. m. 65.

⁷² Bagi D.: Divisio regni i. m. 278.

⁷³ Žemlička, J.: Čechy v době i. m. 73.

⁷⁴ Bagi D.: Divisio regni i. m. 279.

⁷⁵ Krzemińska, B.: Břetislav I. i. m. 96.

évkönyvekből származó információk kitűnnek elbeszéléséből, ezért könnyen felismerhetők. Közéjük tartozik az 1052. évhez rendelt sora, melyben értesíti az olvasót Božena haláláról.⁷⁶ Emellett Kozma felháborodása és magyarázkodása is Božena létezését tanúsítja. Különösen védhetetlenné tette a szituációt a 12. században a tény, miszerint annak ellenére, hogy a kánonjog engedélyezte a terméketlen feleséggel kötött házasság felbontását, Ulrik ezt nem tette meg, csupán ágyasként vette magához az alacsony származású nőt, akitől később az egész dinasztia származott.⁷⁷ Božena létezését Kozma krónikája mellett egy 12. században hamisított oklevél, a Stará Boleslava-i társaskáptalan alapító oklevele is tanúsítani látszik.⁷⁸ A káptalan alapításáról már maga Kozma is említést tett, a krónikás hibásan az 1046. évre datálta az eseményt.⁷⁹ Az oklevél *dispositio*ja a 12. században készült, és e korszak viszonyait tükrözi, valószínűleg az eredeti oklevél átírásáról és kiegészítéséről lehetett szó. Hitelesnek minősül a *dispositio* azon része, mely szerint Břetislav az alapítással egy időben nagy adományt ajándékozott a káptalannak elhunyt édesanyja, Božena lelkének üdvéért.⁸⁰ Nagy jelentősége van, hogy az oklevél szerint maga Břetislav is kötődött Boženához, fontosnak tartotta emlékét és lelkének üdvét.

4.2 Ulrik és Božena a 14. századi krónikákban

Božena nem vált a Přemyslida emlékezet jelentős alakjává. A későbbi fejedelmek nem hivatkoztak rá, nem állítottak neki emléket, és nevét is hiába keresnénk a dinasztia gyakran adott nevei között, egyetlen Přemyslida lányt sem neveztek el utána.⁸¹ Ulrik és Božena azonban olyannyira fontos részét képezik I. Břetislav történetének, hogy a későbbi krónikások sem hallgathatták el kapcsolatukat teljességében. Ebben a fejezetben a 14. századi szerzőknek, Dalimilnak és Pulkavának a témához való viszonyulását mutatom be.

Dalimil krónikáját két, Kozma szövege alapján levont következtetéssel kell megközelítenünk. Az egyik, hogy Božena valóban létező személy volt.⁸²

⁷⁶ „Anno dominice incarnationis MLII Obiit Bozena, coniunx Odalrici ducis, mater Bracizlai.”
Cosmae Pragensis Cronica Boemorum i. m. 101.

⁷⁷ Krzemińska, B.: Břetislav I. i. m. 94.

⁷⁸ „Břetislaus I, dux Bohemiae, ecclesiam collegiata Boleslaviae fundat eique villas non paucas, servos et vectigalia in Bohemia et Moravia large donat.” Codex Diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. I. Ed. Gustav Friedrich. Praha 1904. 358–362.

⁷⁹ Cosmae Pragensis Cronica Boemorum i. m. 79.

⁸⁰ Krzemińska, B.: Břetislav I. i. m. 97.

⁸¹ Krzemińska, B.: Břetislav I. i. m. 97.

⁸² Legalábbis Kozma és a 12. század számára.

A másik tényező pedig az, hogy olyannyira ismert és elterjedt történetről volt szó, hogy ebben az esetben lehetetlen volt a kényelmes *damnatio memoriae*. Az ócseh krónika is beszámol az eseményről, Dalimil ráadásul már egy konkrét helyhez kötötte Ulrik vadászatát egy Postoloprtnévű település megnevezésével.⁸³ A történet tehát nem vesztett jelentőségéből a 14. századra, és Božena származása sem változott meg az évszázadokon át történő hagyományozódás során. Dalimil azonban hallgat Ulrik előző házasságáról, Boženát ráadásul a fejedelem egyetlen, törvényes feleségének járó *kněžna* főnévvel nevezi meg.⁸⁴ A dinasztia ágastól való származása tehát a 14. századra feledésbe merült, Břetislav pedig ezáltal úgy tűnt fel, mint aki Ulrik legitim utódként örökölte a fejedelemséget Jaromírtól. Božena hátrányos származása maradt az egyetlen magyarázatot igénylő szégyenfolt a dinasztia emlékezetén. Dalimil egy Ulrik szájába adott monológgal kívánta ezt a körülményt enyhíteni, melyben emlékeztette a méltatlankodó előkelőket Přemysl származására, aki egy egyszerű szántóvetőből vált a dinasztia mitikus ősapjává és a csehek első fejedelmévé.⁸⁵ Emellett Dalimil erős németellenessége is megjelent a beszédben.⁸⁶ Ulrik ugyanis büszkén jelentette ki, hogy inkább egy szerény közezből származó cseh feleséget választ, mint egy előkelő németet, akár magának a császárnak a lányát, aki Dalimil vélekedése szerint nem foglalkozna a cseh előkelők problémáival.⁸⁷

Dalimil ócseh krónikájában Břetislav illegitim származása tehát feledésbe merült. A Kozma részéről még megengedhető ábrázolás, a házasságtörő Ulrik képe a 14. század viszonyai között már elfogadhatatlannak bizonyult. A hátrányos származás pedig kellő indoklással megbocsátható volt, különös tekintettel a Přemysl *origo gentis* történetre, mely még mindig ismert és releváns volt Dalimil cseh nemesekből álló közönsége előtt.

Pulkava, IV. Károly udvari krónikása Dalimilhez hasonlóan, de sokkal szűkszavúbban írta le az eseményt. Azon kívül, hogy Božena nevet tisztázatlan okokból Beatrixként azonosította,⁸⁸ és kihagyta Ulrik beszédét, nem igazán

⁸³ „Pak kněz Oldřich u Postoloprtní lovišče” Staročeská krónika i. m. 77.

⁸⁴ „Poče se jeji krásě diviti stoje, / ihned ji za kněžnu poje.” Staročeská krónika i. m. 77.

⁸⁵ „Však pravie všichni, bych já bil z urozenie šlechtného/Vzpomenete li na mého praděda, Přemysla prvého, / že z chlapuov šlechtici sú, zvívate.” Staročeská krónika i. m. 77.

⁸⁶ *Kalhous, D.*: Is There Any i. m. 281.

⁸⁷ „Raději se chci s českú sedlku snieti, / než ciesařovu německú ženú jmieti.” Staročeská krónika i. m. 77.

⁸⁸ „Anno Domini MII quo supra, dum sic prefatus Odalricus ducatus Boemie regimen assumpsisset, accidit, quod, quadam vice, dum de venacione rediens per quandam villam suam transiret, vidit virginem pannos lavantem ad puteum. Bozenam nomine, quod alio vocabulo Beatrix dicitur, mire pulchritudinis et decoris.” Przbico de Radenin dictus Pulkava. *Chronicon Bohemiae* i. m. 35.

tért el Dalimil verziójától. Božena Pulkavánál is Ulrik egyetlen, törvényes feleségként jelent meg.

Mindezek alapján levonható, hogy Božena és Ulrik kapcsolatának története releváns maradt ugyan a 14. századra is, a viszonyuk megjelenítése azonban komoly változáson ment keresztül. A cseh nemesség történelemszemléletét alakító Dalimil számára és az udvari krónikát író Pulkavának sem volt elfogadható I. Břetislav és vele együtt az egész későbbi dinasztia törvénytelen státusza. A IV. Károly udvarához köthető, Kozma elbeszélését teljességében átvevő krónikások, például Marignolli János ezért sem váltak a Luxemburg-kori történeti kánon részeivé.⁸⁹

4.3 I. Břetislav és Schweinfurti Judit dinasztikus házassága Prágai Kozma krónikájában

Az előző fejezetekben tárgyalt problémához szorosan kapcsolódik I. Břetislav dinasztikus házassága. Kozma ezt a történetet használta fel az általa legtöbbször tartott fejedelem, a „cseh Akhilleusz” erényeinek, pozitív tulajdonságainak bemutatására és ünneplésére.⁹⁰ A fejezetet rögtön ezen külső és belső tulajdonságok felsorolásával indítja, majd kiemeli, hogy Schweinfurti Henrik lánya, Judit is hasonlóképp bővelkedik a különböző érdemekben, mint Ulrik fia.⁹¹ Břetislav kezdetben fontolgatta, hogy felkeresi Judit szüleit, és megkéri a lány kezét, ehelyett azonban a szlávokat lenéző németek büszkeségére hivatkozva úgy döntött, hogy inkább elrabolja az akkor zárdában élő Juditot.⁹²

Maga a lányrablás Kozma leírásában I. Břetislav bátorságának, ügyességének próbatételeként jelent meg. Ezek mellett, amikor menekülés közben kardjával egy újtukat elzáró láncot kell kettévágnia, erejéről is tanúbizonyságot tett. Mindez Kozma krónikájában egy kivételes narratívának számít, ugyan más esetekben nem tartotta nagyra az erőszakkal is járó világi férfi erényeket.⁹³

Judit elrablásával kapcsolatban Kozma felháborodásának hiányán kívül egy további probléma is felmerül. A hasonló eseteket többnyire közfelháborodás

⁸⁹ Bláhová, M.: Kroniy doby Karla IV. i. m. 580.

⁹⁰ Antonín, R.: *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 44.)* Leiden–Boston 2017. 193.

⁹¹ „Interea natus ducis Bracizlaus de puericia transcendens in iuventutem ibat de virtute in virtutem, cui pre ceteris prosperitas operis, proceritas corporis et forme pulchritudo ac virium sapientieque magnitudo, in adversis fortitudo, in prosperis temperata inert mansuetudo.” Cosmae Pragensis Cronica Boemorum i. m. 73.

⁹² Uo.

⁹³ Třeštík, D.: *Kosmova kronika* i. m. 159.

és az áldozat családja részéről bosszú is követte. A két „klán” között nem volt ritka kisebb háborúk kitörése sem.⁹⁴ Ez Břetislav és Judit esetében azonban teljesen elmaradt. Miután sikeresen megszöktek a schweinfurti monostorból, Morvaországba menekültek, ahol Břetislav apja nevében uralkodott. Csupán Břetislav hátramaradó társai estek el a schweinfurti fegyveresek keze között, áldozatuk azonban Kozma leírásában eltörpült a sikeres kaland dicsősége mellett.⁹⁵

A bosszú hiányára a legmeggyőzőbb magyarázatot Barbara Krzemienska alkotta meg.⁹⁶ A történet a 12. században ismert volt, I. Ulászló dénárjain is a kolostorból menekülő Břetislav és Judit láthatók.⁹⁷ Az élőszóbeli hagyományon kívül valószínűleg az elveszett Prágai Évkönyvből szerezhette ismereteit Kozma, mert az eseményt tőle szokatlan pontossággal 1021-re datálta.⁹⁸ Ebből kifolyólag feltételezte Krzemienska, hogy az epizód jó eséllyel valóban megtörténhetett. A politikai kalandornak még véletlenül sem nevezhető Ulrik pedig nem engedte volna, hogy Břetislav egy ilyen meggondolatlan cselekedettel veszélyeztesse birodalmát.

Morvaország 1019–1021-es elfoglalása után már nyilvánvalóan látszik, hogy Ulrik Břetislavot törvényes örökösének tekintette, ugyanis apja megbízásából helytartóként uralkodott a morva területek felett.⁹⁹ A külföldön tartózkodó Jaromír esetleges hazatérése valószínűleg komoly aggodalmat okozott Ulriknak, aki egyre szükségesebbnek érezte, hogy fia helyzetét illegitim származásához képest minél jobban stabilizálja. Břetislav tekintélye növeléséhez pedig az egyik legmegfelelőbb eszköz egy dinasztikus házasság megkötése volt, természetesen a megfelelő szövetséggel. Ulrik érthetően féltette hatalmát II. Henrik befolyásától, aki ráadásul a nála tartózkodó Jaromírt bármikor felhasználhatta volna ellene. II. Henrikkel szemben pedig nem is találhatott volna megfelelőbb szövetségest a korábban a császár ellen lázadó Schweinfurtiaknál.

A lányrablás utáni bosszú elmaradása Krzemienska szerint azt igazolja, hogy III. Ottó (1048–1057), Judit testvére tudott Břetislav és Ulrik szándékairól, és beleegyezett a házasság megkötésébe. A rablás pedig egyrészt Ulrik érdekeit szolgálta, aki nyilvánvalóan szerette volna, ha szövetsége III. Ottóval a lehető leghosszabb ideig titokban marad II. Henrik előtt. Másrészt megfelelt Ottónak

⁹⁴ *Žemlička, J.*: Čechy v době i. m. 73.

⁹⁵ *Cosmae Pragensis Cronica Boemorum* i. m. 75.

⁹⁶ *Krzemienska, B.*: Břetislav I. i. m. 94.

⁹⁷ *Kalhous, D.*: Česká země i. m. 123.

⁹⁸ *Cosmae Pragensis Cronica Boemorum* i. m. 72.

⁹⁹ *Bagi D.*: Divisio regni i. m. 72.

is, mivel ezáltal nem csorbította a Schweinfurtiak presztízsét egy rangjukon aluli házasság az illegitim származású Břetislavval.¹⁰⁰

Kozma számára Judit elrablása Břetislav lovagi erényeinek ünneplése mellett más okból is fontos volt: nem csupán a fejedelem ifjúkori kalandját, sokkal inkább a kihalófélben lévő dinasztia megmentését is láttatta az eseményben. Judit a későbbiekben ugyanis öt fiút szült Břetislavnak, akik közül az elsőszülött Spytihněv születését 1031-ben Kozma tőle szokatlan lelkesedéssel fogadta. Spytihněv az egyetlen, kinek születését elég fontosnak érezte ahhoz, hogy évre pontosan datálja.¹⁰¹

A dinasztia megmentése azonban korántsem volt biztos. I. Břetislav szerencsétlenségére Judit négy további fiút is szült, akik közül Kozma még az általa legkevésbé kedvelt Vratislav esetében is kiemeli,¹⁰² hogy mind örökölték édesapjuk erényeit.¹⁰³ Az öt potenciális örökös jelenlétének köszönhetően azonban Břetislav halála után ismét a 11. század első, testvérharcoktól sújtott évtizedeire emlékeztető helyzet alakult ki a Prágai Fejedelemségben.

4.4 I. Břetislav és Schweinfurti Judit dinasztikus házassága a 14. századi krónikákban

Judit elrablásának története a 14. században is ismert és fontos volt, az előbbieken bemutatott Kozma-féle leíráshoz képest azonban nagymértékben megváltozott. Az esemény politikatörténeti jelentősége, amit már Kozma sem egészen értett, Dalimilnél és Pulkavánál teljesen feledésbe merült. Ulrik szövetsége Schweinfurti Ottóval a 14. századi befogadó számára nem jelentett semmit. Emellett röviden érdemes visszakanyarodnunk Břetislav származásának kérdéséhez is, amit a 14. században már Kozmától teljesen eltérő módon értékelték. Břetislav ekkora már a fejedelem törvénytelen fiából a törvényes házasságban élő Ulrik és Božena legitim örökösévé vált. Ennek a megítélésnek köszönhetően a 14. századi szerzők számára az elrablás szükségessége is értelmét veszítette.¹⁰⁴ Fontosságát leginkább amiatt őrizte meg, mert látványosan példázta Břetislav hősiességét, bátorságát és egyéb fontos lovagi erényeit.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Krzemieńska, B.: Břetislav I. i. m. 95.

¹⁰¹ Cosmae Pragensis Cronica Boemorum i. m. 108.

¹⁰² Antonín, R.: The Ideal Ruler i. m. 193.

¹⁰³ Cosmae Pragensis Cronica Boemorum i. m. 160.

¹⁰⁴ Krzemieńska, B.: Břetislav I. i. m. 95.

¹⁰⁵ Antonín, R.: The Ideal Ruler i. m. 193.

Dalimil esetében már rögtön a történet elején világossá válik, hogy a cseh krónikás nem sokat tudhatott a 11. század politikai viszonyairól, Schweinfurti Ottót ugyanis német-római császárként emlegeti.¹⁰⁶ Judit elrablása viszont többé-kevésbé megegyezően zajlik krónikájában, mint Kozmáéban. Az egyetlen változtatás Břetislav harci érdemeinek beemelése, aki Dalimil krónikájában nemcsak a menekülési útvonalat elzáró vasláncot, hanem a Judit megmentésére siető, fegyvert ragadó szerzeteseket is kettévágta.¹⁰⁷

A 14. századi szerzők valószínűleg ugyanolyan értetlenül álltak a bosszú elmaradása felett, mint a 19–20. századi történészek. Erre kínált megoldást a történet kiegészítése, mely feltételezésem szerint a szóbeli hagyományból előbb Dalimil krónikájába, majd onnan Pulkavába is bekerült. Az új változatban a fiktív Schweinfurti III. Ottó császár nem nézi tétlenül lánya elrablását, hanem elhatározza, hogy kegyetlen bosszút áll, elpusztítja a cseheket és Břetislavot. Szándékát egy esküvel is nyomatékosította, miszerint nem nyugszik, amíg nem áll trónja Csehországban. A német hadak közeledését Břetislav sem nézte tétlenül. Ő a császár földjének felperzselésére esküdött meg.¹⁰⁸

Háborúra szerencsére mégsem került sor Judit fellépésének köszönhetően, aki a 14. századra már nemcsak elszenvetője volt az eseményeknek, hanem önállóan cselekvő egyénként aktívan részt is vett alakításukban. Dalimil története szerint Judit békítette ki Ottót és Břetislavot. Ottó és Břetislav ugyan Judit kérésére szívesen elkerülték volna a háborút, de kötelezték őket a hadjárat elindítása előtt tett eskük: Ottó nem nyugodhat, míg a csehek feletti hatalmát kifejező trónja nem áll, Břetislav pedig nem kerülheti el a császári birtokok pusztítását. Judit erre a problémára is egyszerű megoldást talált, a trónt Břetislav segítségével felállították a megbeszélthelyen, ezzel megoldódott Ottó problémája. A történet egy idilli családi összejövetellel ért véget Mladá Boleslavban, ahol Ottó boldogan adja áldását Břetislavnak, aki szintén elkerülte az esküszegés bűnét. Ottó ugyanis örömmel megengedte Břetislavnak és utódainak, hogy amennyiben valamilyen okból a császári udvarba látogatnának, útközben szabadon fosztogathatnak, gyilkolhatnak és gyűjtogathatnak a császár birtokain.¹⁰⁹ A különös jogot a császár egy címeradománnyal is biztosította, Dalimil ezt a történetet használta a régi Přemysl-címer eredettörténeteként.

¹⁰⁶ „Tehdy ciesařem Otta bielý bieše” Staročeská krónika i. m. 79.

¹⁰⁷ „Kněz silně bradáčě sěčieše” Staročeská krónika i. m. 79.

¹⁰⁸ „I poče velmi Přisahati /že jeho stolicě muši v Boleslavi státi.” Staročeská krónika i. m. 79.

¹⁰⁹ Staročeská krónika i. m. 80.

Ez a 12. században I. Ottokár (1192–1230) pecsétjén feltűnő lángoló fekete sast ábrázoló címer, melyet a későbbi középkori hagyomány¹¹⁰ Szent Vencel attribútumaként tartott számon. A sas a heraldika korai időszakában és azt megelőzően fejedelmi jelképként feltehetőleg párhuzamos használatban állt az Ulászló Henrik morva őrgróf (1197–1222) pecsétjén megjelenő fehér kétfarkú oroszlánnal.¹¹¹ A cseh uralkodói heraldika nem témája dolgozatomnak, ezért a királyi, fejedelmi címerek történetét nem szándékozom részletesebben tárgyalni. Annyit azonban mindenképp kiemelnék, hogy egyik címerállatnak sincs semmilyen bizonyítható kapcsolódása I. Břetislavhoz.¹¹² Kapcsolatukat semmilyen forrás sem támasztja alá, a Břetislav által veretett dénárokon sem tűnnek fel.¹¹³

Pulkava teljes egészében áttemelte Dalimil elbeszélését, amit két helyen megváltoztatott.¹¹⁴ Judit zárdáját áthelyezte Schweinfurtból Regensburgba. A történetet Dalimiltól vette át, aki nem nevezte meg pontosan Judit tartózkodási helyét. Pulkava valószínűleg félreértette Kozmát, és Schweinfurt helyett a regensburgi Niedermünsterhez tartozó zárdába helyezte el a történetet.¹¹⁵ A második pontosság Ulrik szerepeltetése volt. Dalimil szerint az eseményre Ulrik halála után került sor.¹¹⁶ Az ócseh rímes krónikából hiányzik a vak Jaromír visszatérése, szerepe a 14. századra elhalványult. Ekkorra a 11. század hatalmi harcai értelmezhetetlenek, ismeretlenek voltak: Pulkava krónikájában nem volt szükség a legitim fejedelmi hatalom ünnepélyes átadására Jaromír részéről, hanem Břetislav egyenesen, azonnal Ulrik halála után örökölte meg a fejedelmi hatalmat. Pulkava azonban ismerte Kozma krónikáját, és tisztában volt vele, hogy Ulrik az esemény időpontjában még élt és uralkodott.¹¹⁷ Ulrik szereplése kimerült abban, hogy Břetislav és Judit hozzá menekültek. Annak ellenére, hogy az uralkodó fejedelemtől van szó, a Judit elrablását követő eseményekben nincs szerepe.

¹¹⁰ Elsősorban a névtelen Vyšehradi kanonok krónikája. Pokračovatelé Kozmovi. Eds. Karel Hrdina – V[áclav] V[ladivoj] Tomek – Marie Bláhová. Praha 1974. 18.

¹¹¹ ŠtěpánValecký: Erb českých králů. Zobrazování českého znaku v době Přemyslovcu a Lucemburku. Praha 2017. 110.

¹¹² Pavel Sedláček: Česká Panovnická a státní symbolika. Vývoj od středověku do současnosti. Praha 2007. 76.

¹¹³ Jiří Januš: Prapor jako insignie českého panovníka v 11. a 12. století. In: Sborník příspěvků 2. setkání genealogů a heraldiků. Ed. Karel Müller. Ostrava 1984. 96.

¹¹⁴ Przibico de Radenin dictus Pulkava. Chronicon Bohemiae i. m. 38.

¹¹⁵ Kroniky doby Karla IV. i. m. 297.

¹¹⁶ Staročeská krónika i. m. 78.

¹¹⁷ Przibico de Radenin dictus Pulkava. Chronicon Bohemiae i. m. 73.

Kozma története a 14. században is jelentős volt, csak relevanciájának oka változott meg, mivel a 12. századi krónikás számára a múlt század eseményei már más jelentéstartalmat hordoztak. Bár Ulrik és Schweinfurti Ottó szövetségét nem igazán értette, a hátrányos származás és a lányrablás története olyannyira erős részét képezték a dinasztia identitásának, hogy semmiképp sem hiányozhattak krónikájából. Dalimil korában a cseh emlékezet, illetve valószínűleg a szóbeli hagyomány már annyira sem tudta értelmezni a régmúlt eseményeit, mint Kozma. Ezért a számára átláthatatlan részekhez, például a bosszú elmaradásához, alternatív magyarázatokat gyártott: a bosszúra sor került, de a vérontás szerencsére elmaradt Juditnak köszönhetően. Pulkavának ezzel a történettel kellett tovább dolgoznia, és egy kompromisszumos megoldás mellett döntött. Alapvetően a korszakban ismert és elterjedt változatot használta, amit Dalimiltól vehetett át, de akár a szóbeli hagyományból is ismerhette. Ezt pedig Kozma szövege alapján pontosította, kiegészítette.

5. Konklúzió

A két megvizsgált esettanulmány hasonlóságokat mutat. Břetislav származásának esetében feltűnő, hogy a dinasztia illegitim származásának bélyege már Dalimil ócseh krónikájában is elfogadhatatlan volt. A Kozma részéről még megengedhető házasságtörő Ulrik képe a 14. század viszonyai között már nem bizonyult erkölcsileg legitimálhatónak. A hátrányos származás azonban kellő indoklással megbocsátható volt, különös tekintettel a dinasztia ősére, Přemyslre, aki szintén szerény körülmények közül emelkedett fel az első fejedelemmé egy egyszerű parasztként. Pulkava Dalimilhez hasonlóan, de sokkal kevésbé feltűnően írta le az eseményt. Ulrik és Božena kapcsolatának azonban komoly változáson kellett átesnie. Ezáltal vált Božena Ulrik fejedelem egyetlen törvényes feleségévé a 14. századi vernakuláris hagyományban, amit Pulkava gond nélkül emelhetett át az udvari kánonba.

I. Břetislav és Schweinfurti Judit házasságának esetében Pulkava bonyolultabb helyzetben találta magát. Dalimil korában már ismeretlenek voltak a Kozma által még ismert 11. századi politikai viszonyok, a sajátos 14. századi narratíván azonban akkora rések tátongtak, melyeket Pulkava kénytelen volt Kozma segítségével betölteni. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Pulkava szakított a korabeli hagyománnyal és visszatért a 12. századi elbeszéléshez.

Következtetesként megállapítható, hogy az I. Břetislavról elsőként Kozma által rögzített történetek a 14. századra sem koptak ki az emlékezetből, a korszak

szerzői számára is megkerülhetetlenek voltak. Csupán jelentéstartalmuk változott meg. Azokban az esetekben, amikor Kozma történeteit egyáltalán nem értették, alternatív magyarázatokat gyártottak. A származás és a dinasztikus házasság esetében pedig Dalimil narratívája győzedelmeskedett, ez esetben nem került sor radikális beavatkozásra a korabeli cseh történelmi tradícióba.

Ezekből megállapíthatjuk, hogy nem egy lineáris fejlődési modelltől beszélhetünk a 14. századi cseh udvari historiográfia esetében. Nem csupán egy újabb Kozma-kompilációt és nem is a Dalimil által képviselt nemesi hagyomány folytatóját láthatjuk Pulkavában. Elbeszélése ennél sokkal finomabban hangolt munkamódszerről árulkodik. A dinasztia pompájának felnagyítását, a kétes történetek háttérbe szorítását a két tradíció elegyítésével érte el, törekedve arra, hogy amennyiben ez lehetséges, a célközönség számára ismert variációt tartsa meg.

Szilárd Kováč

The Memory of Břetislav I in the Narrative Sources of the 14th Century

It is a matter of general agreement that Břetislav I (1005–1055) is to be considered one of the most important dukes of early Přemyslid history. The earliest Czech chronicler, Cosmas of Prague not only attributes outstanding successes and reforms to Břetislav I in his narrative, but also portrays him as a saviour of the Přemysl dynasty, as well as the embodiment of virtues characteristic of ideal rulers. Therefore, almost three centuries later, when Charles IV commissioned the 'official' Czech court chronicle of the Luxembourgs, the inclusion of Břetislav I comes as no surprise. However, the narratives provided by the 14th-century sources show a surprising and radical deviation from Cosmas, whose chronicle is accepted to be their main source by historians.

In my research, I aim to present a comparison of Cosmas' narrative with that of Přebík Půlkava, the most successful and important author of Charles IV's large-scale historiographical project, as well as with the chronicle of the so-called *Dalimil*, a source written in the Old Czech language, outside of court culture. In my paper, I will propose a case study of this comparative research, and also of the relationship between Břetislav I and the Přemysl dynasty, including the depiction of his illegitimate origin and his dynastic marriage with Judith of Schweinfurt.

Kréz Gellért

„Nagyon unalmas az nekem, rólam és tetteimről beszélni...”

Bátori Schulcz Bódog honvéd ezredes
élete és életének elbeszélése

1. Bevezetés

A 19. századi magyar hadtörténelem alighanem legkiemelkedőbb fejezete az 1848–49-es szabadságharc. A katonai vereség ellenére is olyan eredményeket hoztak ezek az esztendőök, mint a honvédség megszületése, Görgei Artúr téli és nyári hadműveletei, a tavaszi hadjárat, valamint a komáromi erőd védelme. Utóbbi kettő sikeréhez nagyban hozzájárult Bátori Schulcz Bódog¹ is, aki a szabadságharc során a 17. honvédszászlóalj parancsnoka, valamint Klapka György és Nagysándor József vezérlete alatt a felső-tiszai, majd az ebből kialakuló I. hadtest egyik dandárparancsnoka volt, 1849 júliusának közepétől pedig Komárom védelmében is kitűnt.²

Schulcz a szabadságharc azon törzstisztjei közé tartozik, akiknek személye viszonylag ismertnek számít. Ezt az Egervári Ödön közreműködésével

¹ Vezetéknévét már életében is számos formában jegyezték le kortársai. A modern szakirodalmi munkákban a (Bátori) Sulcz a leggyakrabban előforduló alak, mivel az ezredes a szabadságharc idején így írta alá jelentéseit, a tanulmányban viszont a Bátori Schulcz Bódog formát használok, mivel a veterán életének utolsó két évtizedében, legkésőbb 1867-től következetesen ezt a változatot használta leveleiben.

² Jelen tanulmány alapját a 2023. évi Humán Tudományi OTDK Reformkori és dualizmus kori magyar történelem tagozatában I. helyezést elért pályamunkám jelenti. A dolgozat elkészítéséhez szükséges kutatások támogatásáért ezúton is köszönetemet szeretném kifejezni témavezetőmnek, Manhercz Orsolya egyetemi adjunktusnak (ELTE BTK).

1870-ben megjelenő visszaemlékezései mellett nagyothallásának köszönheti, amely olyannyira súlyos volt, hogy az isaszegi (más források szerint a kápolnai) csatában „a leghevesebb ágyúzás alkalmával környezetéhez így szól: »Azt hiszem, az osztrák[ok]... már ismét puskáznak.«”³

Életútjával azonban az ezredes kifejezetten izgalmas személye ellenére eddig nem foglalkozott behatóbb kutatás. Ettől függetlenül természetesen keletkeztek olyan tanulmányok, monográfiák és okmánytárak, amelyek fontos adalékokat tartalmaznak ténykedésére vonatkozóan. Itt fontos kiemelni Dér Dezső kutatásait a felső-tiszai hadtestről,⁴ illetve Bona Gábor közismert munkáját a szabadságharc tábornokairól és törzstisztjeiről,⁵ de nem szabad megfeledkezni az I. hadtesthez kapcsolódó kétkötetes forrásgyűjteményről,⁶ illetve az *Aradi vértanúk* sorozatban közölt, Schulczal kapcsolatos iratokról sem.⁷ Az ezredes 1848 előtti, valamint a szabadságharc leverését követő életútja viszont eddig szinte teljesen elkerülte a korszakkal foglalkozó történészek figyelmét. Ez azonban nem meglepő, hiszen a szabadságharc középszintű katonai vezetői közül egyelőre csak meglehetősen kevesekről született átfogó életrajzi munka.⁸

Schulcz életrajzának feldolgozatlansága mellett az is indokoltá tette a kutatás megkezdését, hogy meglehetősen kedvezők a téma forrásadottságai, mivel az ezredes saját, valamint Görgei Artúr, Klapka György és számos más szabadságharcos emlékirata, illetve Leiningen-Westerburg Károly naplója mellett a császári–királyi hadsereg bécsi hadilevéltárában (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv) őrzött tiszti minősítései, valamint a szabadságharcot követő évtizedekben született történetírói művek is remekül használhatók a kutatás

³ *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. Napló-jegyzetek. Bp. 1887. 459.; Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–1849. Ford., bev. Marczali Henrik. Bp. 1900. 164.

⁴ *Dér Cs. Dezső*: Az 1848–49-es I. magyar hadtest. Hadszervezés az önálló működés időszakában. H. n. [Bp.] 2015.

⁵ *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. I–II. Miskolc 2015.

⁶ Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. I. S. a. r. Dér Dezső – Hajagos József. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9.) Eger 2002.; Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. II. S. a. r. Dér Dezső – Hajagos József – Hermann Róbert. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10.) Eger 2004.

⁷ *Fleisz János*: Nagysándor József tábornok, „a magyar függetlenségi gondolat egyik legkövetkezetesebb híve”. (Aradi vértanúk sorozat 9.) Bp. 2022.; *Hajagos József*: Desseffy Arisztid, a vitéz huszártábornok. (Aradi vértanúk sorozat 7.) Bp. 2022.

⁸ Néhány ellenpélda: *Németh György*: Gál Sándor honvédezredes 1848–1849-es tevékenysége. (Bibliotheca Transylvanica 58.) Csíkszereda 2008.; *Solymosi József*: Kazinczy Lajos ezredes, a tizenötödik aradi vértanú. (Aradi vértanúk sorozat 6.) Bp. 2018.; Tóth Ágoston honvéd ezredes, a katona és a térképész 1812–1889. Szerk. Hermann Róbert – Tóth László. Bp. 2015.

során. Fontos megemlíteni Büttner Emil leveleit is, amelyek vizsgálata arra ad lehetőséget, hogy Schulcz személyét egyik altisztje szemszögéből láthassuk. Ezen hasznos források ellenére a legtöbb nívumot az ezredes Egervári Ödönnek küldött levelei tartalmazzák, amelyek 1867 és 1879 között keletkeztek Garamkövesden, jelenleg pedig a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának P szekciójában található az Egervári-hagyaték részeként.⁹

Jelen dolgozatomban Schulcz életrajzának áttekintő bemutatására teszek kísérletet, feltárva továbbá a tisztról szóló életrajzi mű születésének körülményeit, annak fogadtatását és hasznosíthatóságát. Az Egervári Ödön által írt könyv beható vizsgálatát azért tartom szükségesnek, mivel ez az ezredes életútjának legfontosabb forrása, amelynek egyrészt érdemes tisztázni a hitelességét, másrészt pedig keletkezésének körülményeiből kifolyólag szerves részét képezi Schulcz életének is. A tanulmány célja tehát egy adatközpontú és összegző jellegű életrajz ismertetése, amely a jövőben további tudományos igényű kutatások alapját jelentheti.

2. Schulcz ifjúkora és tanulmányai

Bátori Schulcz Bódog 1804. január 14-én látta meg a napvilágot Körömbányán Schulcz Félix József néven, egy német polgári gyökerekkel rendelkező, de ekkorra feltételezhetően magyar identitással bíró köznemesi családban. Édesapja Schulcz Antal körömbányai városi bíró, édesanyja pedig a fiumei, valószínűleg horvát felmenőkkel rendelkező Benkó Jozefa, Benkó Gáspár császári-királyi őrnagy lánya volt.¹⁰

A Schulczok – régi körömbányai római katolikus családként – már Félix születését megelőzően meghatározó szerepet játszottak a város életében, ugyanis több polgármestert, országgyűlési követet és bírót is adtak a településnek.¹¹ Schulcz Félix édesapjáról, Antalról ennek ellenére meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre. Bona Gábor kutatásai nyomán eddig úgy tudtuk, hogy mielőtt jogi pályára lépett volna, a császári-királyi hadseregben teljesített szolgálatot,¹² fia egyik 1869-ben keletkezett levele azonban mindezt

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magánlevéltárak, P szekció, 2256. Személyi fondtöredékek, 95. sorozat, 1. alsorozat. Potemkin (Egervári) Ödön hagyatéka (1863–1879). (a továbbiakban: MNL OL P 2256.)

¹⁰ *Schröder Károly*: Bátori Schulcz Bódog. 1804–1885. Vasárnapi Újság, 1891. augusztus 9. 513.

¹¹ *Egervári Ödön*: Bátori Schulcz Bódog emlékiratai 1848/9-ki szabadságharcból. Pest 1870. 1.

¹² *Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek I. i. m. 180.

cáfolni látszik, a szabadságharc veteránja ugyanis azt írja, „nem Atyám, de Öregapám volt cs. kir. mérnökkari őrnagy vezér.”¹³ Mindenesetre Schulcz Antal is teljesített fegyveres szolgálatot, hiszen 1809-ben a barsi nemesi felkelők egyik főhadnagyaként részt vett a győri csatában.¹⁴

Félix számára minden bizonnyal mintaként szolgálhatott az édesapja, illetve a nagyapjai által végzett fegyveres szolgálat, valamint az a visszaemlékezéseiből is tükröződő erős magyar nemesi identitás, amely egész gyermekkorában körülvette.¹⁵ Azt ugyan nem tudjuk, hogy milyen nyelven beszéltek otthon, viszont fontos megemlíteni, hogy Körmöcbányán az ifjú nagyon heterogén etnikai közegben nevelkedett, ahol a magyar és német mellett még a szlovák nyelvet is elsajátította.¹⁶

Tanulmányait 1816 és 1819 között a kassai premontreiek iskolájában, majd ezt követően a város királyi akadémiáján végezte. Utóbbi intézményben a bölcsész és a jogi fakultást is eredményesen abszolválta 1822-re. Az ösztöndíjban részesülő tanuló kassai évei alatt sajátította el a francia és az olasz nyelv ismeretét, tanult táncot és vívást is, valamint olyan, a későbbiekben szintén országos hírnevet szerző személyekkel is megismerkedett, mint például a neves irodalomtörténész, Toldy (Schedl) Ferenc.¹⁷

3. A császári-királyi hadsereg katonája

Nem tudjuk, hogy mivel töltötte az ifjú a kassai akadémia befejezését követő bő egy évet, az viszont világosan kitűnik Egervári művéből, hogy Schulczot nem vonzotta sem a jogi, sem a hivatalnoki pálya, bármennyire is ambicionálta ezt családja.¹⁸ Katonaviselt rokonai hatására végül a katonai hivatást választotta, és 1824 januárjában hadapródként belépett a 33. sorgyalogezredbe. Ezt követően

¹³ Batori Schulcz Bódog levele Egervári Ödönnek (a továbbiakban: Batori Schulcz Egervárinak), Garamkövesd (a továbbiakban: Gk.), 1869. november 8., MNL OL P 2256. Nr. 64.

¹⁴ Bars vármegye. Szerk. Borovszky Samu. (Magyarország vármegyéi és városai) Bp. É. n. [1903.] 400.

¹⁵ *Egervári Ö.*: Batori Schulcz Bódog i. m. 1.

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: Kriegsarchiv) Personalunterlagen, Versorgungsunterlagen, Pensionsbücher (1847–1852) Oberleutnant III. (a továbbiakban: PensBuch) S. 314.

¹⁷ *Egervári Ö.*: Batori Schulcz Bódog i. m. 2.; *Kmety Adrien – Juhász Réka Ibolya: A kassai felsőoktatási intézmények hallgatói 1776–1852.* (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 16.) Bp. 2018. 234.

¹⁸ *Egervári Ö.*: Batori Schulcz Bódog i. m. 2.

alakulata hadkiegészítő központjában, Komáromban,¹⁹ majd Milánóban teljesített szolgálatot.²⁰

1828-ban Schulcz ezredparancsnoka, Maximilian Corbey ajánlásával felvételizett a Nemesi Testőrség soraiba, a fiatal kadét azonban nem járt sikerrel. Biográfusa, Egervári Ödön ezen kudarc okát „az akkori testőr hadsegéd” cselszövésének tulajdonította, azonban az ügyről több információ jelenleg nem áll rendelkezésünkre.²¹ Az elutasítással kapcsolatos kódosításból mindenesetre úgy tűnik, hogy Schulczot alaposan megviselte a kudarc, amelyről idős emberként sem mesélt szívesen. Rövid, évkönyvszerű önéletírásából is csak annyit tudunk meg, hogy „akadályok közbejötté miatt” maradt az ezrednél.²²

A sikertelen felvételi kísérlet ellenére Schulcz a következő években gyorsan lépdelt felfelé a katonai ranglétrán, ugyanis 1829-ben őrmesterré, majd 1831-ben zászlóssá léptették elő, utóbbi alkalommal pedig egyúttal az ezredparancsnoki törzshöz is áthelyezték. Ezt követően alig egy évet kellett várnia a hadnagyi rendfokozat megszerzésére.²³ Az ekkor felgyorsuló előmenetele valószínűleg a visszaemlékezéseiben megemlített szorgalmának volt köszönhető, ugyanis – ahogy Egervári fogalmaz – „minden hadtani könyvekben szorgalmasan búvárkodott, azonfelül a nyelvekben, a hivatalos irályban s rajzolatban gyakorolta magát.”²⁴ Nem tudjuk, hogy Schulcz a katonai irodalom mely alkotásait forgatta kezében, hogy olvasta-e például a nagy hatású porosz teoretikus, Carl Clausewitz vagy magyar oldalról első hadtudós akadémikusunk, Kiss Károly munkáit, viszont levelei alapján egyértelműen megállapítható, hogy valóban komoly érdeklődést mutatott a hadtudományok iránt, valamint az is valószínűnek tűnik, hogy a későbbiekben elolvasta Auguste de Marmont francia marsall legalább egy művét is.²⁵

¹⁹ Hermann Róbert: Magyarország hadtörténete a Szent Szövetség korában. In: Magyarország hadtörténete III. Szerk. Uő. Bp. 2015. 122.

²⁰ Kriegsarchiv, Personalunterlagen, Militärische Grundbuchsevidenz, Grundbuchsevidenz der Regimenter, Infanterieregiment Nr. 33. (1841–1850) Abgangsklasse I. Heft 3. Seite 131. (Kt. 2164.); Egervári Ö.: Batori Schulcz Bódog i. m. 2.

²¹ Egervári Ö.: Batori Schulcz Bódog i. m. 3.

²² Batori Schulcz Bódog sajátkezű önéletrajza, H. n., 1867. máj. 31., (a továbbiakban: Önéletrajz) MNL OL P 2256. Nr. 26.

²³ Uo.; Kriegsarchiv, Personalunterlagen, Conduitelisten, Infanterieregiment Nr. 33. (1824–1849) Kt. 110.

²⁴ Egervári Ö.: Batori Schulcz Bódog i. m. 3.

²⁵ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1868. november 12., MNL OL P 2256. Nr. 34.; 1868. november 25., MNL OL P 2256. Nr. 36.

Schulczot 1841-ben – immár főhadnagyként – ideiglenesen Budára vezényelték, ahol egy katonai raktár őrzése volt a feladata.²⁶ Az itt töltött idő alatt többször is vendégeskedett Ignaz Lederer tábornagynál, sőt, az Udvari Haditanácstól dicséret oklevelet is kapott.²⁷ 1844-ben Záraába került, ahol hallása nagy valószínűséggel egy fülzúgásos megfázás következtében gyors ütemben romlani kezdett.²⁸ Már erősen nagyothalló volt, amikor egy év múlva Lévára vezényelték, hogy hadkiegészítési feladatokat lásson el.²⁹

Ugyan Schulcz már 1824 óta szolgálatban állt, csak az 1848. március 18-i milánói forradalom után tehetett próbára élesben katonai képességeit. „A népek tavasza” az észak-itáliai Udinében érte, joggal bizakodhatott tehát abban, hogy az elkövetkező harcok majd meghozzák számára a régóta várt századosi előléptetést, hiszen mindössze két rangidős tisztára előzte meg őt az előléptetésre váró 33-as főhadnagyk sorában.³⁰ Ezredparancsnoka, Benedek Lajos azonban nyilvánvalóvá tette, hogy időközben elhatalmasodó nagyothallása miatt nem tart igényt a főhadnagy szolgálataira, ezért állapotának javulásáig ideiglenesen nyugalmazta. Schulcz ennek ellenére – Egervári Ödön szavaival élve – „eltávozta előtt részes volt az akkor időben kitört olasz hadjáratba, nem minden dicsőség nélkül.”³¹ A főhadnagy Benedek parancsnoksága alatt április 6-án részt vett egy Marcaria térségében végrehajtott felderítő akcióban, amelynek sikeréből lehetőségeihez mérten ő is alaposan kivette a részét.³² Ezredparancsnoka azonban nem változtatott a döntésen, Schulcznak gyógykezelésre kellett mennie.³³

A nagyothalló veterán rövidesen hazatért Magyarországra, ugyanis 1848 májusában már Ivánka Zsigmondnál, Hont vármegye leendő liberális országgyűlési képviselőjénél tett látogatást Pesten. A fővárosban töltött napjai alatt barátjának köszönhetően megismerkedett az első felelős magyar kormány minisztereivel, köztük Deák Ferencsel is. Az igazságügyi tárca első emberével

²⁶ Zakar Péter: Protestáns katonák lelki gondozása a cs. kir. hadseregben, 1773–1868. Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 14.

²⁷ Egervári Ö.: Bátorai Schulcz Bódog i. m. 5.

²⁸ Thaly István: Bátorai Schulcz Bódog. Életrajz. Bp. 1891. 18. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy felhívta a figyelmemet a műre.

²⁹ Egervári Ö.: Bátorai Schulcz Bódog i. m. 5.

³⁰ Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien 1848. 174.

³¹ Önéletrajz, MNL OL P 2256. Nr. 26.

³² Bánlaky József: I. Ferenc József háborúi az 1848/49. évi magyar szabadságharcot kivéve (1848–1882). (A magyar nemzet hadtörténelme 22.) (Digitalizált változat: <https://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0022/2281.html>, utolsó letöltés: 2022. december 4.)

³³ Egervári Ö.: Bátorai Schulcz Bódog i. m. 5.; Önéletrajz, MNL OL P 2256. Nr. 26.

Mészáros Lázár személyéről társalgott, sőt, igazából mentetegetnie kellett a honvédelmi minisztert Deák előtt, aki hangot adott nemtetszésének azzal kapcsolatban, hogy Mészáros még mindig Itáliában tartózkodik, és nem vette át tárcája vezetését.³⁴

Schulcz ezt követően rövid ideig a római katolikus papként szolgáló öccse, János³⁵ vendégszeretetét élvezte az esztergom-szentgyörgyemezei plébánián, majd az ő anyagi támogatását is igénybe véve Drezdába utazott gyógykezelésre. Hallásának viszonylagos javulása után hazatért, azzal a szándékkal, hogy újra szolgálatba álljon, ezrede azonban nem tartott igényt a főhadnagyra, és szeptember 15-én véglegesen is nyugalmazták.³⁶

4. Schulcz zászlóalj- és dandárparancsnoki ténykedése 1849 januárjáig

Josip Jelačić horvát bán 1848 szeptemberében meginduló támadását követően a szerveződő magyar honvédseregnek égető szüksége volt a Schulczhoz hasonló, tapasztalattal rendelkező tisztekre. Ennek köszönhető, hogy a nyugalmazott főhadnagynak a honvédelmi minisztérium még nagyothallása ellenére is talált egy megfelelő alakulatot nem sokkal azt követően, hogy felajánlotta szolgálatait.³⁷ Így történt, hogy október 10-én századosi rendfokozatban a komáromi erődben állomásozó barsi 17. honvédzászlóaljhoz vezényelték a veteránt, akit a *Közlöny* október 11-i számában a Félix helyett már a magyaros Bódog keresztnévvel illették a lap szerkesztői.³⁸

Schulcz az elkövetkező hetekben kulcsszerepet játszott az alakulat kiképzésében, a tűzkeresztségre egyelőre azonban várniuk kellett a barsiaknak, mivel az ősz során a zászlóalj feladata a komáromi erőd őrzése volt.³⁹ A hadszíntérré vezénylésüket végül Franz Schlik észak-magyarországi betörése hozta el, amelyet követően 1848. december 15-én az Országos Honvédelmi Bizottmány a 17. zászlóaljat hajóval Pestre, majd előfogatokkal Miskolcra küldte Mészáros

³⁴ Bátorai Schulcz Egervárinak, Gk., 1869. december 02., MNL OL P 2256. Nr. 72.

³⁵ Schulcz János (1808–1896) nagyszombati kanonok. Életútjára lásd: *Beke Margit: Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága (1892–2006)*. Bp. 2008. 654.

³⁶ Önéletrajz, MNL OL P 2256. Nr. 26.; Kriegsarchiv PensBuch S. 314.

³⁷ *Egervári Ö.*: Bátorai Schulcz Bódog i. m. 10.

³⁸ Rendelet. *Közlöny*, 1848. október 11. 617.

³⁹ *Egervári Ö.*: Bátorai Schulcz Bódog i. m. 10.

Lázár táborába.⁴⁰ Schulcz ekkor már zászlóaljának parancsnoka volt, ugyanis elődje, Pribék Ferenc tartós betegeskedése miatt december 4-én a honvédelmi miniszter őt helyezte a barsiak élére, sőt, egyúttal őrnagyi előléptetésben is részesült.⁴¹

A nagyothalló veterán szervesen kivette a részét Mészáros december végi, január eleji harcaiból a frissen kinevezett és tapasztalatlan tisztek sokaságát felvonultató alakulata élén, amely december 28-án, a szikszói ütközet során esett át a tűzkeresztségen. Schulcz először ekkor tett tanúbizonyságot arról a bőkezűségről, amely a későbbiekben is jellemző volt rá, ugyanis a visszavonulást fedező csatárainak mindegyikét egy-egy ezüsthúszszal jutalmazta meg.⁴²

1849. január 4-én Mészáros kassai vereségénél is ott találjuk a 17. zászlóaljat. Az ütközet során Schulcz a hadtest zömének menekülése alatt is képes volt megőrizni – érzékeny veszteségeket elszenvedő – alakulata egy részének fegyelmét, amellyel a szintén kitartó Dessewffy Arisztid dandárjához csatlakozva fedezte Mészáros visszavonulását.⁴³ Az őrnagy a hátrálás közben azonban túlságosan is vakmerőnek bizonyult, mivel az ellenség mozgásának megfigyelése érdekében kissé lemaradt honvédjeitől. A sűrű ködben rövidesen sikerült végleg elszakadnia egységétől, sőt, egyszer csak császári svaltízseréket pillantott meg, akik közül hárman üldözőbe is vették. A lovasok kardvágásai több sebet ejtettek a menekülő Schulczon, saját elbeszélése szerint végül viszont egy széles árok átugratását követően sikerült leráznia üldözőit.⁴⁴

Mészáros kudarca után a működését felső-tiszai hadtest néven folytató haderő vezetését Klapka György vette át, aki Schulczra immár nem csupán zászlóalj-, de dandárparancsnokként is számított.⁴⁵ Az őrnagy meghálálta a bizalmat, ugyanis a Tokaj környéki harcok során katonáival nagy erősségét jelentette az újjászervezett hadtestnek. A január 23-ai bodrogkeresztúri ütközet során Schulcz pályafutásának legjelentősebb önálló haditettével sikeresen megvédte Klapka jobbszárnyát, és érzékeny veszteségeket okozott az átkarolással próbálkozó császáriaknak. A Bodrog-parti települést már 22-én is meg kellett védenie az őrnagynak Josef Herzmanowski különítményével szemben, ezen a napon

⁴⁰ Az OHB utasítása a komáromi várparancsnokságnak. Bp. 1848. december 13. In: *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai*. I. i. m. 73.

⁴¹ Rendeletek. Közlöny, 1848. december 8. 855.

⁴² *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai*. I. i. m. 29–30.; *Egervári Ö.*: Bátor Schülcz Bódog i. m. 14.

⁴³ *Hajagos J.*: Dessewffy Arisztid i. m. 54.

⁴⁴ *Egervári Ö.*: Bátor Schülcz Bódog i. m. 16–18.

⁴⁵ *Dér Dezső – Hajagos József – Hermann Róbert*: *Az északi mozgó hadtest januári újjászületése és az első sikerek*. In: *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai*. II. i. m. 10.

azonban csupán tüzérségi párbajra került sor a szembenálló felek között, akik a sűrű köd miatt nem tudták megfelelően felmérni egymás erejét.⁴⁶ Schulcz például még évtizedekkel később is úgy hitte, hogy a túlérőben lévő Pergendandárral állt szemben, holott valójában egy mindössze 1200 fős különítménnyel kellett felvennie a harcot, miközben ő közel 2000 emberrel rendelkezett.⁴⁷

Az 1849. január 23-ai ütközet során már jóval hevesebb harcokra került sor, ugyanis a császáriak sikeresen elfoglalták a Bodrogkeresztúrral szomszédos Kisfaludot, kis híján végeztek a felderítés során hozzájuk túlságosan közel merészkedő magyar dandárparancsnokkal, ezután pedig a honvédek ellentámadását is visszaverték. Helyzetük azonban csakhamar tarthatatlanná vált, ugyanis Szél János különítménye Schulcz parancsára Erdőbénye felől hátba támadta Herzmanowskit, aki így kénytelen volt visszavonulni a mádi hegyek felé.⁴⁸

Az őrnagy győzelmével mind Klapka, mind Perczel Mór elismerését kívívta. Klapka az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz küldött jelentésében egyenesen arról írt, hogy Schulcz „kitűnő vitézsége, tapasztaltsága és jó diszpozíciója” volt a győzelem oka, Perczel pedig gratuláló üzenetet küldött a nagyothalló tisztnek.⁴⁹

A sikert még az sem árnyékolta be, hogy Schulcz érintett volt a tokaji híd január 29-ei felégetésében, amit Friwiz Ferenc tüzér százados hajtott végre, Klapka szigorú tiltása ellenére.⁵⁰ Az eset pontos rekonstruálása számos akadályba

⁴⁶ *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 21–22.; *Pásztai László*: A természeti viszonyok befolyása a harci cselekményekre az 1848–1849-es szabadságharc példáján. *Hadtörténelmi Közlemények* 126. (2013) 783.

⁴⁷ Az 1848–49-es I. magyar hadtest i. m. 51–52.

⁴⁸ *Egervári Ödön*: A bodrog-keresztúri csata 1849-ik évi jan. 22 és 23-kán. A *Honvéd*, 1869. február 9. 64.; Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. II. i. m. 16.

⁴⁹ Dessewffy Arisztid alezredes, dandárparancsnok jelentése a hadtestparancsnokságnak. Tarcal, 1849. január 23. Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. II. i. m. 169.; Klapka György ezredes előleges jelentése az Országos Honvédelmi Bizottmánynak az 1849. január 23-i bodrogkeresztúri ütközetről. Tokaj, 1849. január 24. In: Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. II. i. m. 175.

⁵⁰ A kortársak között heves vitát kiváltó esemény előzménye az volt, hogy az 1849. január 22–23-ai tarcali és bodrogkeresztúri győzelmek ellenére Klapka György a Tisza mögé kényszerült visszavonni a Tokaj-Hegyalján harcoló csapatait, mivel Schlik jelentős erősítéseket kapott támadó hadműveletei folytatásához. Klapka elővigyázatosságból parancsot adott a visszavonulást fedező Schulcznak, valamint Friwiz századosnak, hogy átkelésüket követően pusztítsák el a tokaji hidat, nehogy az az ellenség kezére jutva hídfőállásként szolgálhasson a Debrecen elleni támadásuk folytatásához. A császáriak egyelőre azonban nem mozdultak, ezt észelve pedig Klapka az utolsó pillanatban megparancsolta: a fahidat mégis meg kell őrizni a Szepesség felől közeledő Görgei Artúr majdani átkelésének érdekében. Friwiz ennek ellenére elővigyázatosságból az átkelő elpusztítása mellett döntött. Az eset végül nem járt súlyos katonai következményekkel a magyar félre nézve. Lásd: Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. II. i. m. 17.

ütközik, mivel az ügyben több egymásnak ellentmondó tanúvallomás keletkezett, és ezek Schulcz szerepét is különbözőképpen láttatják. Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy végül magát Friwiszt sem vonták felelősségre.⁵¹

5. Kápolnától a Vágig, Schulcz harcai a főszereg kötelékében

1849. január 29-én a hamarosan az I. sorszámot kapó hadtest a Henryk Dembińskire bízott főszereg alárendeltségébe került. A főhadszíntér magyar hadtesteinek összpontosítását követően Klapka csapatait Eger térségébe vezényelték, ahol Schulcz Bódog dandárjával a Baktai-szoros és egyúttal a főszereg jobbszárnyának védelmét kapta feladatul.⁵²

A vesztes kápolnai csatában az őrnagy az első, február 26-ai napon nem vett részt, Dembiński ugyanis más seregtestekhez hasonlóan az övét sem koncentrálta időben Windisch-Grätzcel szemben. A második csatanapon ennek ellenére fontos szerep hárult a barsi tisztre, mivel Klapka sürgetésére a harcterre kellett vonulnia dandárjával, hogy megsegítse a Schlik által szorongatott magyar jobbszárnyat.⁵³

Schulcz 1849. március 5-én Damjanich János és Vécsey Károly hadosztályainak tartalékát képezve végignézhetette a győztes szolnoki ütközetet, majd 13-a környékén Kossuth Lajossal is találkozott Törökszentmiklóson. Az őrnagynak egy rövid, de kedélyes beszélgetésre is alkalma nyílt az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökével, akit tubákjából is megkínált.⁵⁴

A tavaszi hadjárat során dandárjával továbbra is az I. hadtest kötelékében harcolt. Az április 4-ei tápióbecskei győztes ütközet azonban nem alakult a legszerencésebben az őrnagy számára, mivel az ő alakulatai is menekülni kezdtek azt követően, hogy az összecsapás kezdetén az I. hadtestet meglepték Jelačić csapatai.⁵⁵ A helyzetet csak tovább nehezítette, hogy az utolsó között hátráló dandárparancsnok – saját szóhasználatával élve – lovával „megfeneklett”

⁵¹ Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. II. i. m. 17.; *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 40–41.

⁵² *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 43–44.

⁵³ *Hajagos J.*: Dessewffy Arisztid i. m. 86–87.; *Klapka György*: Emlékeimből. Bp. 1886. 240.; *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 47.

⁵⁴ Damjanich János, „a mindig győztes tábornok”. Szerk. Pelyach István. (Aradi vértanúk sorozat 5.) Bp. 2018. 148.; *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 50–51.

⁵⁵ *Hajagos J.*: Dessewffy Arisztid i. m. 95–96.; *Büttner Emil*: „Csata mezejéről írom pár soraim”. (Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból) Szerk. Pető Vilmos. Bp. 1989. 80.

a Tápió iszapjában, a segítségére siető honvédeknek pedig csak nehezen sikerült megmenteni őt a közeledő ellenségtől és a vízbe fúlástól.⁵⁶

Az április 6-ai isaszegi csatában Schulcz csapatai már jóval eredményesebben teljesítettek a magyar balszárnyon, mivel a dandár még akkor sem hátrált, amikor a küzdelem egy válságos szakaszában Klapka hadtestének nagy része azt tette. Helytállásuknak köszönhetően sikerült feltartóztatni az üldözésre induló császári csapatokat, aminek eredményeként lehetőség nyílt az I. hadtest sorainak rendezésére. A dandár mindezt ráadásul úgy érte el, hogy valószínűleg egy ideig tévedésből Damjanich János tüzérsége is lőtte a pozícióikat.⁵⁷

Az Isaszegnél tanúsított helytállásnak is köszönhetően április 18-án Schulcz Bódogot alezredessé léptették elő.⁵⁸ A másnapi ütközetben bizonyította is, hogy rászolgált felettesei bizalmára, hiszen dandárjával fontos szerepet játszott Nagysalló elfoglalásában. A falu házai között várható heves kézitusa való tekintettel, illetve a személyes példamutatás fontosságát szem előtt tartva az őrnagy zászlóaljait személyesen vezette rohamra, amiről egyik altisztje, Büttner Emil azt írta, „élünkön a rettenthetetlen bátorságú dandárnokunkkal, Sulczcal, mint az eszeveszettek rohantuk meg a várost.”⁵⁹

A nagysallói győzelmet követően megtörtént a komáromi vár felmentése, majd április 26-án a honvédsereg az időközben leváltott Windisch-Grätz helyére került Ludwig Welden visszavonuló főszeregével is megütközött. A komáromi csatában Schulcz Bódog Görgei parancsnoksága alatt kifejezetten eredményesen harcolt a jobbszárnyon, a császári erősítések beérkezését követően viszont egy kisebb nézeteltérés támadt kettejük között. A fővezér visszavonta csapatait, köztük Schulczot is, az alezredest azonban csakhamar le kellett teremtenie, amiért az a támadását folytatva késlekedett hátrálni. A visszavonulás elmulasztása súlyos hiba volt a törzstiszt részéről, viszont megfelelő helyzetfelismerését mutatja, hogy csapataival egy nagyobb földhalom takarásában nyomult előre, így a császári tüzérség nem tudott komolyabb kárt okozni soraikban.⁶⁰

⁵⁶ Önéletrajz, MNL OL P 2256. Nr. 27.

⁵⁷ Büttner E.: „Csata mezejéről...” i. m. 84–85.; Meldung des Honvédgeneralmajors György Klapka... Oroszi, 12. April 1849. In: Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Hrsg. Róbert Hermann. Bp. 2005. 330.

⁵⁸ Kinevezések. Közlöny, 1849. április 20. 307.

⁵⁹ Büttner E.: Csata mezejéről i. m. 89.

⁶⁰ Görgey Arthur: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. Ford. Görgey István. I–II. Bp. 1911. 39.; Hermann Róbert: A magyar hadsereg az 1849. április 26-i komáromi csatában. Hadtörténelmi Közlemények 123. (2010) 991–993.

Görgei és nagyothalló alezredese között rövidesen helyreállt a béke, ugyanis a fővezér másnap már viccelődve tűzte a katonai érdemjel III. osztályát Schulcz mellére, aki ezekben a napokban a Bátori előnevet is megkapta katonáitól tiszteletük jeléül.⁶¹ Ez a gesztus olyannyira megtetszett a dandárparancsnoknak, hogy hamarosan névváltoztatási kérelmet nyújtott be a belügyminisztériumhoz, amely engedélyezte neki, hogy a Bátorit is használja vezetéknevként.⁶²

Schulcz ezt követően Buda ostromához csak késve csatlakozott, mivel ki kellett hevernie egy nyakgyulladását, a május 21-ei győztes rohamban viszont már részt vett, ami kifejezetten nagy örömet váltott ki a hadtestparancsnokságban, a visszatérő alezredesnek ugyanis szerencsehozó erőt tulajdonítottak tisztársai. Ez különösen igaz volt új hadtestparancsnokára, Nagysándor Józsefre, aki Schulcz elbeszélése szerint egy díszvacsora alkalmával az alábbi szavakkal köszöntötte őt: „a Bódog megérkezett, s most bátran elmondhatjuk, hogy szerencsét hozott, mert boldog a neve. Mi győzni fogunk. Éljen ő és a haza!”⁶³ A tiszt jelenlétére valóban komoly szüksége volt dandárjának, ugyanis a döntő roham során a fehérvári kapunál heves ellenállást fejtettek ki a védők, és csak súlyos harcok árán sikerült elfoglalni a vár ezen szegletét.⁶⁴

Azt, hogy mennyire kegyelte Fortuna az alezredest, mi sem mutatja jobban, mint az az eset, amelyre már az 1849. júniusi Vág menti hadjárat alatt Sopornyanál került sor. Schulczot ugyanis „vakmerősége annyira elragadta, hogy a Vág folyóban, mely a két fél előőrseit elválasztó, megfürdött és csodával határos azon tény, hogy a reá irányzott számtalan puskalövés dacára, melyet ő természetesen nem hallott, sértetlenül maradt.”⁶⁵

A június 16-i semptei ütközet során csapataival a magyar balszárnyon állt fel, a település területére azonban többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült behatolnia, ami azzal a súlyos következménnyel járt, hogy a dandár morálja megingott, egyes zászlóaljak pedig futásnak eredtek. Schulcz ugyan néhány alakulatának fegyelmét megőrizve képes volt fedezni a visszavonulást, azonban négy löveget így is kénytelen volt hátrahagyni.⁶⁶

⁶¹ *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 8., 66–67.

⁶² *Névváltoztatások. Közlöny*, 1849. június 28. 535.

⁶³ *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 68–69.; *Fleisz J.*: Nagysándor József i. m. 82–83.

⁶⁴ *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 69–70.; *Fleisz J.*: Nagysándor József i. m. 91.

⁶⁵ *Szinnyei J.*: Komárom 1848–49-ben i. m. 459.

⁶⁶ *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 80–81.; *Fleisz J.*: Nagysándor József i. m. 91.

6. Az ezredes szerepe Komárom védelmében

A július 2-ai komáromi csatát követően az I. hadtestet a Duna-parti erődhöz vonták, így a július 11-én vívott vesztes összecsapásnál Schulcz személyesen is jelen lehetett mint a sebesült Görgeit helyettesítő Klapka szárnysegédje.⁶⁷ Az Egervári-féle életrajz tanúsága alapján az alezredes egyébként még ezekben a napokban is bizakodó volt a szabadságharc kimenetelét illetően, és nem érzekelte pontosan az orosz intervenciós csapatok valós erejét, ezért „azzal kecsgette magát, bajtársait s alattvalóit, hogy majd azokat is halomra verjük”. Amennyiben Egervári pontosan idézte művében a veterán szavait, ez igen komoly stratégiai hiányosságokra vall ahhoz képest, hogy egy főseregnél szolgáló törzstisztről beszélünk.⁶⁸ Éppen ezt szem előtt tartva viszont könnyen előfordulhat az is, hogy Schulcz Bódog teljesen tisztában volt a cári beavatkozással járó veszélyekkel, és csupán így igyekezett tartani a lelket tisztársaiban, valamint katonáiban. Az sem elképzelhetetlen továbbá, hogy itt a veterán biográfusával szemben kell megfogalmaznunk kritikát, ugyanis könnyen lehet, hogy Egervári jelen esetben a saját narratíváját jelenítette meg Schulczon keresztül.

Az alezredes a főerők elvonulása után a várőrségnél maradt, és Klapka György egyik bizalmas katonájaként fontos szerepet vállalt Komárom védelmében. Itt került sor katonai pályafutása alighanem legkimagaslóbb teljesítményére is, ugyanis az augusztus 3-ai kitörés során az általa vezetett hadoszlop volt az, amely heves tűzérési tűz közepette képes volt egy frontális támadás során elfoglalni a császáriak Csém és Herkálypuszta közötti sáncait.⁶⁹ A személyesen vezetett támadást követően Schulcz lovasságával és tűzérésével folytatta az előretörést, és számos foglyot ejtve sikerült elvágnia a császáriak Ács felé vezető visszavonulási útját. A tisztt ezt követően a Concó-patak folyása mentén észak felé nyomulva fontos szerepet játszott abban, hogy a császári csapatok csak érzékeny veszteségek árán voltak képesek elvonulni Győr felé.⁷⁰

Mindezek fényében érthető, hogy Klapka augusztus 6-án Schulczot ezredesléptette elő, és a katonai érdemjel II. osztályával is kitüntette. A tábornok

⁶⁷ Egervári Ö.: Batori Schulcz Bódog i. m. 82.; Csikány Tamás: A szabadságharc hadművészete 1848–1849. Bp. 2015. 237.

⁶⁸ Egervári Ö.: Batori Schulcz Bódog i. m. 83.

⁶⁹ Auszug aus dem Operationsjournal der ungarischen Armee bei Komorn... Komorn, 3. August 1849. In: Von der Revolution i. m. 632.

⁷⁰ Kedves Gyula: Szabolcs a hazáért. A 48. honvédszászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban. Bp. 2002. 195–196.; Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. III. Bp. 1889. 893–896.

1886-ban megjelent emlékirataiban is úgy nyilatkozott a nagyothalló tiszt augusztus 3-ai ténykedéséről, hogy „övé és az általa vezetett gyöngye hadé [volt] a nap pálmája.”⁷¹

A világosi (szőlősi) fegyverletétel és a szabadságharc leverésének híre számos komáromi bajtársához hasonlóan Schulczot is sokkolta. A kapitulációról szóló tárgyalások az ő különösebb szerepvállalása nélkül zajlottak le, a vár átadását megelőző napokban azonban ismételten egy életveszélyes szituációba keveredett, amikor egy tűzszünet idején megejtett vidéki látogatásáról visszafelé szóváltásba keveredett néhány császári ulánussal, akik elől csak egy járőröző huszárszakasz közbelépésével sikerült megmenekülnie.⁷²

7. Egy veterán törzstiszt a neoabszolutizmus rendszerében

A fegyverletétel után az ezredes menlevélben részesült, majd több, a későbbiek során kivétel nélkül emigráló tisztársával közösen Esterházy Pál grófnál vendégeskedett Csákváron. Schulcz egy hónap után aztán az osztrák-sziléziai Gräfenbergbe utazott gyógykezelésre a birodalom egyik ismert hidroterapeutájához, Vincenz Prießnitzhez. Ugyan hallása az itt töltött idő alatt javulásnak indult, vagyona 1850 júniusára elfogyott, így kénytelen volt hazatérni János öccséhez az esztergom-szentgyörgymezei plébániára.⁷³

A testvérek Schulcz János plébánosi áthelyezését követően Garamkövesden találtak új otthonra, azonban a császári rendőrség nem hagyott nyugalmat számukra. 1852. január 14-én, épp negyvennyolcadik születésnapján letartóztatták Schulcz Bódogot a Piringer Mihály-féle szervezkedésben⁷⁴ való velt részvételéért, azonban megfelelő bizonyítékok hiányában félévnyi bécsi raboskodás után végül szabadon bocsátották. Schulcz minden bizonnyal valóban igazat mondott a haditörvényszék előtt, amikor azt állította, hogy nem állt kapcsolatban a gyorsan összeomló szervezkedést vezető Piringerral, és az

⁷¹ *Klapka Gy.*: Emlékeimből i. m. 265.

⁷² *Egervári Ö.*: Bátori Schulcz Bódog i. m. 100–101., 104.

⁷³ Uo. 105–108.

⁷⁴ Piringer Mihály (1823 körül – 1852) emigráns honvéd altiszt, állítása szerint hadnagy. 1851 novemberében Kossuth megbízásából Hamburgba utazott, hogy összeesküvést szervezzen a Holsteinben szolgáló cs. kir. ezredek magyar katonáinak bevonásával. Néhány nappal megérkezését követően a császári hatóságok letartóztatták, vallomása és a nála talált iratok révén pedig több magyarországi személyt is őrizetbe vettek. Piringer Mihályt egy rövid eljárást követően kötél általi halálra ítélték, és Bécsben kivégezték. Lásd: *Solymosi József*: A szabadságharc újrakezdésének katonai esélyeiről. Hadtörténelmi Közlemények 130. (2017) 934.

a hozzá címzett levél, amelyet a rendőrség az egykori honvéd hadnagynál talált, minden személyes előzményt mellőz.⁷⁵

Az ezredest azonban így is könnyen elítélhették volna, mivel a Makk József-féle szervezkedésbe ténylegesen is bekapcsolódott, sőt, egykori komáromi bajtársa az úgynevezett „pesti hónap” vezetését is rábízta, ami azt jelentette a gyakorlatban, hogy Bátorai Schulcz hat vármegyében volt a szervezkedés első embere. A mozgalom felszámolásakor az ezredest azonban nem bukott le, és az eddig megismert források alapján életében már nem derült fény az összeküvésben betöltött szerepére.⁷⁶ Cellatársa, Krivácsy József nem mondhatta ilyen szerencsésnek magát, őt ugyanis először halálra, majd tíz év sáncmunkára ítélték.⁷⁷

Schulcz meghurcoltatásai korántsem értek véget, mivel 1852. július 26-án, nem sokkal szabadulását követően, ismételten letartóztatták, ezúttal „fegyverreltagadás végett”, bő egy hét után azonban távozhatt a börtönként is funkcionáló pesti Újépületből.⁷⁸ Harmadjára 1853 februárjában került összetűzésbe a rendőrséggel, ekkor azonban nem kellett elhagynia a garamkövesdi plébániát, egy helyszíni kihallgatásban volt csak része. Ennek apropóját az szolgáltatta, hogy Bécsben letartóztatták Várady-Szakmáry Kálmán egykori honvéd főhadnagyot, amiért egy kávéházban azt állította egy általa bizalmasnak hitt társaságban, „hogy nem rég egy magyar tábornokkal” arról beszélgetett, „»nem sokára köztársaságunk lesz«”. A név szerint meg nem nevezett tisztet a rendőrség Schulczal azonosította, ugyanis tudták, hogy Várady-Szakmáry nem sokkal korábban nála vendégeskedett. Az ezredest azonban tagadta a vádakot, sőt még a köztársaság eszméjétől is elhatárolódott a vallatás során, így sikerült elérnie, hogy a rendőrök megfelelő terhelő bizonyítékok hiányában leállítsák a nyomozást.⁷⁹

Az ismétlődő letartóztatások és kikérdezések hatására az évtized hátralévő részét a veterán jobbnak látta teljes visszavonultságban tölteni. A személyes meghurcoltatások és a Makk-féle szervezkedés leleplezése utáni, számos bajtársát érintő megtorlási hullám olyan megrázkódtatást jelentett a nagyothalló

⁷⁵ Egervári Ö.: Bátorai Schulcz Bódog i. m. 109–113.

⁷⁶ Makk utasítást küld Bátorai-Schulcz Bódog „pesti hónapnak” a Dunavölgye megszervezésére. Hamburg 1851. szeptember 15. In: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. II. Összeáll. Jánossy Dénes. Bp. 1948. 584.; Zsularszkyné Kossuth Emília levele bátyjához Lujza és Zsuzsi nővéreinek letartóztatása tárgyában. Bécs, 1852. március 2. In: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában II. i. m. 601.

⁷⁷ Bona G.: Tábornokok és törzstisztek I. i. m. 380.

⁷⁸ Egervári Ö.: Bátorai Schulcz Bódog i. m. 114–115.

⁷⁹ Uo. 115.

ezredes számára, hogy még a kiegészés után keletkezett leveleiben és emlékirataiban sem merete megemlíteni Makk József nevét.

Schulcz az októberi diploma kibocsátását követően rövid időre újra visszatérhetett a közélet nyilvánosságába, 1861-ben ugyanis az egykori negyvennyolcasok kezdeményezésére rövid időre megszülető esztergomi, majd hamarosan a honti honvédegylet elnökévé is megválasztották. Ennek értelmében neki kellett levelezni az egyesület közgyűléseit, feladata volt a különböző adománygyűjtések szervezése a rászoruló veteránoknak, emellett pedig ő volt a vármegyei honvéd közösségi élet fő szervezője is.⁸⁰

Ahhoz, hogy Schulcz egyszerre két honvédegylet tagságának szavazatait is megszerezze, nyilvánvalóan komoly népszerűsége és tekintélyre volt szüksége, amihez alighanem nem volt elegendő csak a tizenkettő-tizenhárom esztendővel azelőtti hőstettek hivatkozni. Ennek fényében valószínűnek tűnik, hogy ha Schulcz 1853 után távol is tartotta magát a függetlenségi mozgalmaktól, egykori bajtársai – különösen a tisztek – közül sokakkal tarthatta a kapcsolatot. Kettős sikerét persze biztosan megkönnyítette, hogy a pozíciókra esélyes bajtársai közül ekkor még sokan emigrációban tartózkodtak. Az országgyűlés berekesztése és az egyesület feloszlása az ígéretek feltételek ellenére azonban csakhamar véget vetett az ezredes ambíciózus ténykedésének, a Schmerling-provizórium éveit alatt ismételtelen visszavonultan volt kénytelen élni.⁸¹

8. *Életrajzi mű születik, Bátori Schulcz Bódog életútja a kiegészés után*

A kiegészést követően újra megélénkült az ezredes társasági élete, azonban hátralévő éveiben közéleti szerepet már nem vállalt. Pedig meg lett volna rá a lehetősége, hiszen a honti honvédegylet tagsága 1867-ben ismételtelen megválasztotta elnöknek, ő azonban a Garamkövesd és Ipolyság közötti nagy távolságra hivatkozva nem vállalta el a pozíció betöltését. Emlékiratai alapján mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a nagy népszerűségére való tekintettel tiszteletbeli elnöki címet kapott a bajtársaktól.⁸² Ilyen minőségében jelenhetett meg a pesti honvédegylet 1867. június 2-án tartott egyik alakuló gyűlésén

⁸⁰ *Farkas Katalin*: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868). *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010) 527.; *Honvéd Schematizmus. Az 1868-ban még életben volt 1848/49-es honvédtisztek névkönyve. Összeáll. Mikár Zsigmond. Pest 1869. 51–52.*

⁸¹ *Önéletrajz*, MNL OL P 2256. Nr. 28.

⁸² *Honvéd Schematizmus i. m. 51–52.; Egervári Ö.: Bátori Schulcz Bódog i. m. 8.*

is, ahol megismerkedett későbbi biográfusával, Egervári Ödönnel.⁸³ Az eseményt követően levelezésbe kezdtek egymással, mígnem 1868 novemberében az Akadémia hivatalnok azzal kereste meg az ezredest, hogy szívesen írna könyvet az életéről.⁸⁴ A Schulcz részéről érkező pozitív fogadtatást követően Egervári a veterán szívére kötötte, hogy kezdjen el írni, mert különben nem lesznek meg a szükséges források az életrajz megalkotásához. „De tudja, hogy kedvetlen vagyok, és csepp kedvem sincs tollhoz fogni, nagyon unalmas az nekem rólam és tetteimről beszélni, és még írni is, jaj!” – írta november 25-i válaszlevelében Schulcz, akiről sokat elárul, hogy ezen sorok után mondanóját mégiscsak négy hosszú oldalon keresztül folytatta, sőt, a későbbiekben is kifejezetten terjedelmes leveleket írt Egervárinak.⁸⁵

Valószínűleg a levélváltásokban gyakran említett emlékirat-töredékei is hasonlóak lehettek, a fennmaradt darabok ugyanis sokszor meglehetősen vonatottak, amiért Schulcz a legapróbb részleteket is fontosnak találta leírni. Jól látszik mindebből, hogy az Egervárral közös munka egy olyan újfajta kihívást jelentett számára, amely komoly és precíz alkotói tevékenységre sarkallta.

Az emlékirat keletkezésének rekonstruálásához komoly segítséget nyújtanak azok a levelek, amelyeket Schulcz írt Egervári Ödönnel. A teljes Egervári-hagyatékban harmincöt Schulcz által írt levél található, számos, az ezredes életére vonatkozó adalékkal, viszont a biográfus által írt üzenetek, valamint a veterán 1868 és 1869 során keletkezett életrajztöredékeinek többsége sajnálatos módon nem maradt fenn. Tudjuk, hogy Schulcz visszakérte ezeket a dokumentumokat Egerváritól,⁸⁶ így aztán valószínűnek tűnik, hogy később saját kezűleg égette el őket halálára készülve még az 1875-ös betegsége idején, számos más személyes iratával egyetemben.⁸⁷

Az ezredes Egervárinak címzett levelei 1867 és 1879 között keletkeztek Garamkövesden, többségében magyar nyelven, de találhatóak köztük németül

⁸³ Egervári (született: Potemkin) Ödön (1823–1895) egy Sáros vármegyei evangélikus köznemesi családban látta meg a napvilágot. Egerben ugyan gimnáziumot végzett, később mégis vándorszónésznek állt, 1848-ban pedig előbb a nemzetőrséghez, majd a Lehel-huszárezredhez csatlakozott. Utóbbi alakulat kötelékében egészen a hadnagyi rendfokozatig jutott. A szabadságharc után tanítóként és hivatalnokként dolgozott, a Schulczal való megismerkedésekor pedig éppen az Akadémiánál volt állásban, de a későbbiekben a budapesti egyetem könyvtartisztje is volt. Lásd: Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban. II. Bp. 1998. 736.

⁸⁴ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1867. június 22., MNL OL P 2256. Nr. 29–30., illetve 1868. nov. 12., MNL OL P 2256. Nr. 34.

⁸⁵ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1868. november 25., MNL OL P 2256. Nr. 35.

⁸⁶ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1868. december 29., MNL OL P 2256. Nr. 45.

⁸⁷ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1875. május 29., MNL OL P 2256. Nr. 101.

és franciául íródott példányok is. A változó terjedelmű levelekre többnyire szép írásképp jellemző, a papíron néhol rajzok is felfedezhetők. A mellékletek között az emlékiratokat kiegészítő történetek és egy kézzel rajzolt térkép is található, amely meglehetősen részletgazdag, és a modern kutatások fényében is nagyjából pontosnak nevezhető betekintést nyújt a bodrogkeresztúri ütközetbe.⁸⁸

A levelek döntő többsége, egészen pontosan harminc darab az emlékirat-töredékekkel és a könyv kiadásával kapcsolatban keletkezett, legnagyobb részt 1868–69 és 1869–70 fordulóján. Előbbi időszak a kézirat megszületésével, utóbbi pedig magával a kiadással telt. A végül 1870-ben megjelent, *Bátori Schulcz Bódog emlékiratai 1848/9-ki szabadságharczból* című életrajzi mű Egervári Ödön szabadságharcra foglalkozó, forrásértékű munkáinak sorába illeszkedik.⁸⁹

A megjelenés évét követően az ezredes már csak öt baráti levelet küldött biográfusának, aki nagyrészt pontosan követhette Schulcz visszaemlékezését,⁹⁰ ugyanis az ezredes elégedett volt a mű tartalmával.⁹¹

Szó szerinti egyezéseket meglepő módon nem találtam a könyv és a néhány fennmaradt emlékirat-töredék között, kihagyott részeket viszont igen. Ezek többségében olyan – kissé vontatott – epizódyszerű történetek, amelyeket Egervári valószínűleg nem érzett elég fontosnak ahhoz, hogy felhasználásukkal megtörje vagy lelassítsa az elbeszélés menetét. (Ilyen többek között az a forrás is, amelyben Schulcz hosszasan ismerteti, hogyan fedezett fel egy kabátjában megakadt puskagolyót a bodrogkeresztúri győzelmet követően.)⁹²

A két kiadást is megérvő könyv megjelenését követően komoly érdeklődést váltott ki, amiben nagy szerepe volt annak, hogy a kiegyezést követő szabadabb légkör újfajta közbeszédet hozott a szabadságharcról, és ezzel párhuzamosan az érdeklődés is megnőtt a téma iránt.⁹³ A korszak kutatói mind a mai napig megbízható forrásként használják a művet elsősorban a felső-tiszai hadműveletek, a kápolnai csata és a Komárom környéki harcok vonatkozásában.⁹⁴

⁸⁸ Bátori Schulcz Egervárinak, Gk., 1867. június 22., MNL OL P 2256. Nr. 31.; vö.: Az 1848–49-es I. magyar hadtest i. m. 52–55.

⁸⁹ Lásd: *Potemkin Ödön*: Az 1849-iki magyar hadsereg feloszlásának okai az aradi és temesvári táborozással. Pest 1867.

⁹⁰ Ettől függetlenül komoly narratológiai különbségre is találhatunk példát a kötetben, amely Görgei Artúr kettős ábrázolásában ütközik ki. A kérdés vizsgálata egy jövőbeli kutatás feladata lesz.

⁹¹ Bátori Schulcz Egervárinak, Gk., 1870. február 3., MNL OL P 2256. Nr. 82.

⁹² Bátori Schulcz Egervárinak, Gk., 1869. december 2., MNL OL P 2256. Nr. 75.

⁹³ Tárca. Szerk. Thaly Kálmán. Századok 4. (1870) 134.

⁹⁴ Lásd például: Az 1848–49-es I. magyar hadtest i. m.; *Hajagos J.*: Dessewffy Arisztid i. m.; *Bálint*

Az emlékirat áttekintését és más visszaemlékezésekkel – például Görgeiével vagy Szinnyi Józsefével – való összevetését követően arra a következtetésre jutottam, hogy egy hiteles forrásról beszélhetünk, amit a legtöbbször más kútfők is igazolnak. Ennek ellenére természetesen nem tekinthetünk el az emlékezés mechanizmusából adódó esetleges hibáktól, amelyek leginkább abban érhetőek tetten, hogy a szerző és az ezredes egy-egy sikernek nagyobb jelentőséget tulajdonít a kelleténél, vagy hogy egy-egy dátum, név helytelenül szerepel.

A romantikus történetírás jellegzetes alkotásaként értékelhetjük Egervári művét, amely ennek megfelelően kizárólag Schulcz érdemeiről beszél, illetve negatív képet fest az ezredes ellenlábásairól. Kiváló példa erre a következő részlet: „Bódog rajongó ifjú lelkületét édes ábrándok ringaták, képzeletében tábornokká lőn, a mi idővel teljesült is, mert már a Bodrogkeresztúrnál kivívott csata is valóban azzá tévé őt, a nélkül, hogy azért a debreczeni kormánynál pártfogásért kellett volna könyörögnie, vagy pedig hivatalos kinevezését a Közlöny tudatta volna.”⁹⁵ Ez a romantikus hevület azonban nem jár együtt a történeti hitelesség csorbulásával, hiszen nincs szó tények megmásításáról. Csupán az események értelmezésére nyomja rá valamelyest a bélyegét a korszellem.

Az ezredes Egervárinak címzett, egyre bizalmasabb hangnemben íródott leveleiből egyébként kitűnik, mennyire bántotta, hogy nem lehetett tábornok, illetve hogy a kormányzat nem részesítette őt az általa óhajtott megbecsülésben. Ezt alighanem a környezete felé is kommunikálta, ugyanis barátai gyakran tábornoknak szólították.⁹⁶ Mindezek fényében úgy tűnik, hogy Schulcz Egervári történetírói munkásságán keresztül remélte kivívni a társadalom minél nagyobb utólagos elismerését, hiszen számos olyan dolog nyomasztotta, amelyekkel szemben a társadalmi megbecsülés támaszt jelenthetett volna. Nagyothallása például még ekkor is gyakran mélabússá tette, de vagyontalansága szintén rendkívül rosszul érintette.⁹⁷

Anyagi gondjai ellenére nem vállalt állást, amelynek okára nehéz egyértelmű magyarázatot adni, hiszen tanultságát kihasználva a neoabszolutista berendezkedés éveiben elhelyezkedhetett volna jegyzőként, az olyan veteránokhoz hasonlóan, akik előtt a magasabb hivatalok többsége a kiegyezésig alapvetően zárva volt, de tanítóként is kipróbálhatta volna magát, ami szintén gyakori foglalkozás volt az egykori negyvennyolcasok közt. Egy darabig például Egervári

Ferenc – Polgár Balázs – Pórszász Anna: Hadtörténeti régészeti kutatás a komárom–herkálypusztai „ulánus-temető”-ben (2018–2019). Hadtörténelmi Közlemények 133. (2020) 127.

⁹⁵ Egervári Ö.: Bátor Schulcz Bódog i. m. 2.

⁹⁶ Bátor Schulcz Egervárinak, Gk., 1868. november 25., MNL OL P 2256. Nr. 35.

⁹⁷ Bátor Schulcz Egervárinak, Gk., 1867. június 22., MNL OL P 2256. Nr. 30.

is az utóbbi módon próbált meg érvényesülni.⁹⁸ Schulczot feltehetőleg fülbetegeése akadályozta abban, hogy polgári állást vállaljon, de az is lehetséges, hogy egész addigi életében katonaként szolgálva lealacsonyítónak érezte az álláskeresést. Nem lehetetlen továbbá, hogy személyében a passzív ellenállás egyik következetes megvalósítóját tisztelhetjük.

Az ezredes előtt a kiegyezés után nyílhattak volna meg a hivatalok, illetve akár politikai karrierbe is kezdhetett volna mint a szabadságharc országos ismertségű veteránja, egykori honvédegyleti elnök. Éppen ezért annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy pontosan miért nem tudott állást szerezni magának, a kutatás későbbi feladata kell, hogy legyen.

Azt viszont biztosan elmondhatjuk, hogy az ezredesnek anyagi gondjai miatt öccse plébániáján kellett laknia, és ugyan nagyon hálás volt testvérének, Schulcz Bódog önbecsülésének ez a kiszolgáltatott helyzet egészen biztosan nem tett jót. A megnyugvást a múltban kereső veterán számára éppen ezért rengeteget jelenthetett az, hogy Egervári könyvet írt róla. Ugyan a kiadott művel kapcsolatban volt kritikai észrevétele is – mivel az őt ábrázoló rajz egyáltalán nem tükrözte a vonásait, és helyette egy fotót szeretett volna a helyén látni –, mégis elégedett, sőt meghatott volt, olyannyira, hogy a szerzőt egy idő után vissza-visszatérően „magyar Homer” néven szólította meg leveleiben.⁹⁹

Schulcz a mű kiadását követő években is meglehetősen aktív társasági életet élt, 1875-től kezdve azonban egyre többet betegeskedett.¹⁰⁰ Az ezt követő évtizedről nagyon kevés információval rendelkezünk, de az egyértelműen látszik, hogy az ezredes egyre kevesebbszer hagyta el otthonát, hiszen sem kései leveleiben, sem az egykorú újságcikkekben nem találhatjuk nyomát annak, hogy a korábbi szokásainak megfelelően tett volna egy-egy kisebb utazást a fővárosba vagy valamilyen közeli negyvennyolcas megemlékezés helyszínére. A két ismert kivételt egy 1875-ös ipolysági díszebéd, illetve az 1884. január 14-ei, nyolcvanadik születésnapja jelenti. Utóbbi alkalommal az esztergomi honvédegylet ünnepséget is rendezett tiszteletére a városházán.¹⁰¹

A nyugalmas öregkort még egy 1884-es eset törte meg, amikor is Schulcz nevével egy sajnálatos visszaélés történt. A Görgei rehabilitációjával szemben állást foglaló *Függetlenség*ben egy ismeretlen személy a neve mögé bújva nyílt

⁹⁸ Bona G.: Hadnagyok és főhadnagyok i. m. 736.

⁹⁹ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1870. február 3., MNL OL P 2256. Nr. 82., illetve 1869. november 12., MNL OL P 2256. Nr. 66.

¹⁰⁰ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1875. május 29., MNL OL P 2256. Nr. 101.

¹⁰¹ Batori Schulcz Egervárinak, Gk., 1879. július 12., MNL OL P 2256. Nr. 106.; Batori Schultz Bódog honvédtábornok... Vasárnapi Újság, 1884. január 20. 44.

levelet jelentetett meg, amelyben Görgeit árulónak, Klapkát pedig zavart elméjűnek titulálta. Egy gyors levélváltást követően Klapka a *Budapesti Szemle* hasábjain tisztázta a *Függetlenség*nél korábban eredménytelenül tiltakozó veterán feddhetetlenségét.¹⁰² A gyengélkedő ezredes ekkor már életének utolsó hónapjaiban járt. Végül nyolcvanegy éves korában, 1885. március 8-án hunyt el Garamkövesden. Az esztergomi honvédtemetőben, egykori bajtársai között helyezték végső nyugalomra.¹⁰³

9. Összefoglalás

Az életút áttekintését követően megállapíthatjuk, hogy Schulcz a szabadságharc egyik fordulatokban gazdag életutat bejáró tisztje volt, egy a katonai vezetők között nem éppen gyakori egészségügyi problémával. Pályája kezdetén egy köznemesi család ifjú sarjaként jogi végzettségre tett szert, amellyel édesapja és nagybátyja nyomdokain haladva könnyedén elkezdhette volna hivatalnoki, ügyvédi vagy akár bírói pályafutását is, ő viszont a tisztii hivatást választotta. A császári-királyi hadseregben szorgalmas önképzésének is köszönhetően lassan elkezdte magát felküzdeni a ranglétrán. Nagyothallása azonban 1844-től komolyan akadályozta pályáját, így az 1848-as milánói forradalmat követően, élete nagy lehetőségének kapujában kis híján derékba tört a karrierje.

A megszülető honvédsereg újra lehetővé tette, hogy katonatisztként érvényesüljön, és ezt Schulcz ki is használta. Más tisztársaihoz hasonlóan látványosan felgyorsult a karrierje, rengeteg baráttra lelt a szabadságharc táborában, sőt országos ismertségre tett szert, amelyet aztán az 1870-ben kiadott emlékirattal tetőzött be.

Az 1848–49-es szerepvállalásánál maradva érdemes arról is megemlékez-nünk, hogy az ezredes vakmerősége ellenére is megbízható csapatparancsnok-nak bizonyult. Védekezéskor személyes példamutatásával motivált csapatai szilárdan tartották pozíciójukat, támadáskor pedig katonáit tűzön-vízen keresztülvezette. Olyan fegyelmet tartott, hogy hátráláskor jellemzően az ő honvédei fedezték a visszavonulókat. Mindez abból fakadt, hogy Schulcz rendkívül gyakorlatias katona volt, aki gyors ítélőképessége, bátorsága és remek taktikai érzéke miatt tűnt ki bajtársai közül, mindehhez pedig egy egészen markáns, de egyúttal rokonszenves személyiség is párosult, ami nagyban megkönnyítette

¹⁰² *Klapka György*: A Budapesti Szemle szerkesztőjének. Budapesti Szemle 40. (1884) 336.

¹⁰³ Halálólasok. Bátorii Sulcz Bódog. Vasárnapii Újság, 1885. március 15. 181.

érvényesülését mind katonái, mind tisztársai körében.¹⁰⁴ A vezérőrnagyi rendfokozathoz ennek ellenére sem kellő képzettséggel, sem elegendő stratégiai érzékkel nem rendelkezett, sőt nagyothallása sem segítette abban, hogy megszerezze a tábornoki előléptetését. Mindezek fényében azt kell mondanunk tehát, hogy jóformán teljes mértékben sikerült a számára a szabadságharc által megadatott lehetőségeket kihasználnia.

A neoabszolutizmus rendszerében Schulcz kitarzott a szabadságharc eszméje és Kossuth mellett, szerepet vállalt az 1850-es évek elején szerveződő függetlenségi mozgalmakban, a letartóztatásai, valamint a Makk-szervezkedés felszámolását követő újabb súlyos megtorlás azonban eltántorították az aktív fellépéstől, így 1861-ig, a honvédegyletek megalakulásáig visszavonultan élt. Ekkor visszatért a közélet porondjára, hiszen két honvédegylet vezetését is elvállalta, azonban az országgyűlés berekesztése és az egyletek felszámolása komoly csalódásként érte, ami végleg eltávolította őt a közügyekben való részvételtől, sőt elkötelezett negyvenkilencesként Schulcz a kiegyezés kezdeti éveiben meglehetősen szkeptikus maradt, ami abban is megnyilvánult, hogy a Makk-szervezkedésben betöltött szerepéről egyáltalán nem mert beszélni.

1867-et követően emlékiratai kiadása révén hozzájárult egy olyan munka megszületéséhez, amely a mai napig a szabadságharc történetének egyik értékes primer forrása, állást azonban nem vállalt, holott múltjából kifolyólag nyitva állhatott volna előtte a vármegyei vagy akár az országos politikai pálya is. Visszavonultságához nagyothallása és kora mellett feltehetőleg a kiegyezés rendszerének létrejötte is hozzájárult, hiszen ő mindvégig kitarzott Kossuth mellett. Bár bajtársi kapcsolatai 1867 után is megmaradtak, az egykor együtt harcoló honvédek szétszóródtak a politikai palettán, és különböző pártokhoz csatlakoztak, amivel Schulcz valószínűleg nem tudott azonosulni. Ezért is történhetett, hogy az egykori honvédtisztek jelentős részével ellentétben szép lassan a közélet külső szemlélőjévé vált. Ezen kérdés beható vizsgálatával egy jövőbeni kutatás során kívánok foglalkozni.

¹⁰⁴ Gróf Leiningen-Westerburg Károly i. m. 163.

Melléklet

<i>Schulcz Bódog katonai előmenetele</i>	
<i>rendfokozat</i>	<i>az előléptetés időpontja</i>
<i>a cs. kir. hadseregben</i>	
<i>kadét</i>	<i>1824. március 1.</i>
<i>őrmester</i>	<i>1829. március 1.</i>
<i>zászlós</i>	<i>1831. február 1.</i>
<i>hadnagy</i>	<i>1832. január 1.</i>
<i>főhadnagy</i>	<i>1840. július 16.</i>
<i>a honvédseregben</i>	
<i>százados</i>	<i>1848. október 10.</i>
<i>őrnagy</i>	<i>1848. december 4.</i>
<i>alezredes</i>	<i>1849. április 18.</i>
<i>ezredes</i>	<i>1849. augusztus 8.</i>

1. melléklet

Schulcz Bódog katonai előmenetele

Gellért Kréz

“I find it rather boring to talk about myself and my deeds...”

The Life and Story of Hungarian Army Colonel Bódog Bátori-Schulcz

The War of Independence of 1848–49 is considered to be the most outstanding chapter in 19th century Hungarian military history. Despite military defeat, these years brought about achievements such as the Spring Campaign or the defence of the Komárom fortress. A major contribution to these accomplishments was made by Bódog Bátori-Schulcz, the commander of the 17th Battalion of the Hungarian Army during the War of Independence, and one of the brigade commanders of the First Corps.

Colonel Bátori-Schulcz is one of the staff officers of the War of Independence whose identity is relatively well-known, owing to his recollections published in 1870 with the help of Ödön Egervári, and, besides his often reckless audacity, to his impaired hearing so severe that “at Isaszeg, in the midst of the most violent cannonade, he addressed his surroundings thus: »I believe the Austrian[s]... are at it again with their muskets.«” However, Schulcz’s biography has not yet been the subject of more detailed research.

In addition to the fact that the Colonel’s biography has not yet been processed, the research was also justified because the amount and availability of sources on the subject are quite favourable: besides the memoirs of several other freedom fighters and Schulcz himself, the officer’s ratings preserved in the Vienna Military Archives can also be used effectively in the research. As valuable as these sources may be, most of the new curiosities were discovered in the letters addressed to the colonel’s biographer, which are currently preserved in Section P of the National Archives of Hungary as part of the Egervári-bequest.

In this paper, I will attempt to present an overview of Schulcz’s biography, exploring the circumstances of its creation, its reception as well as its usefulness. I consider it necessary to examine the book written by Ödön Egervári because it is the most significant source of the Colonel’s biography, the authenticity of which is worth clarifying, and because it is an integral part of Schulcz’s life due to the circumstances of its creation.

Ámik Ákos

Egy ellenzéki vármegye irányítói: Szabolcs vármegye fő- és alispánjai a dualizmus korában

1. Propozíció

Jelen munka a dualizmus kori Szabolcs vármegye politikai-közigazgatási vezetésével foglalkozik, több szinten vizsgálva azt. A munkánk először bemutatja az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon átalakuló helyi közigazgatás jogszabályi környezetét és a században a közigazgatás állami befolyásolására tett kormányzati kísérleteket is. Szabolcs vármegye általános politikai-társadalmi viszonyainak ismertetése mellett bemutatjuk továbbá a vármegyére általánosan jellemző közjogi ellenzékiességnek a helyi társadalmi összetételre és emlékezetre visszavezethető okait. A polgári állam kiépülésével átalakuló helyi társadalom és politikai vezetés csúcsát képező alispáni és főispáni hivatal betöltőinek életútját követjük végig pozíciójuk elfoglalásáig és állítunk fel a politikusok között párhuzamokat, valamint fogalmazunk meg eltéréseket. Ennek tükrében arra keressük a választ, hogy a közjogi ellenzékiesség miként hatott az országos politikában a főispánok kinevezésére Szabolcsban, s hogyan tükröződött ez a hivatalban eltöltött időtartamban. Továbbá vizsgálni kívánjuk azon kérdéskört is, hogy mi jellemezte a főispán politikai magatartását a megyében. Ezzel együtt érdemesnek tartjuk áttekinteni azoknak a közigazgatásban megfigyelhető tendenciáknak a helyi vetületeit, amelyek a kiegyezés után jellemezték a helyi apparátust.

A főispánok pozíciójuk elfoglalásáig tartó életútját több szempont alapján vetettük össze. Felsőfokú tanulmányaik hová köthetők, milyen feljűk a kormánypart vezérének bizalma vagy kapcsolatuk az uralkodóházzal, esetleg ezek egyttese milyen országos politikai vagy megyei közéleti karrierhez kapcsolódik, valamint birtokaik, egyesületi tevékenységük vagy viselt hivatalaik révén köthetők-e a megyéhez? Marginálisnak mondható-e a helyi közigazgatásban eltöltött idő, s mely régiókhoz köthető esetleges közigazgatási karrierútjuk?

Munkánk erőteljesen támaszkodik a korábban a témában keletkezett kutatási eredményekre, és a legtöbb esetben nem is akarja a korábbi téziseket megkérdőjelezni. Ugyanakkor néhány alkalommal kiegészíteni kívánja azokat, valamint árnyalni a közjogi ellenzéki fellegvárnak számító vármegyéről kialakult sztereotipikus képet. Forrásbázisul szolgált a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának többek között a Belügyminisztérium Elnöki Osztályának,¹ a Miniszterelnök Elnöki Osztályának levéltára,² a mindenkori miniszterelnök félhivatalos levelezése,³ valamint Kállay András főispánnak a személyes hagyatéka.⁴ Ezeken felül felhasználtuk a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltárának,⁵ valamint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Információs Központja Kézirattárának és Régikönyvek Gyűjteményének⁶ az anyagát is.

1.1 Kutatástörténeti áttekintés

A dualizmus kori Magyar Királyság megyei szintű politikai-közigazgatási elitje régóta képezi már különböző kontextusokban kutatások tárgyát, melyek során Szabolcs vármegye és régiója is számtalanszor került vizsgálatok középpontjába. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár egykori igazgatója, egyben a Nyíregyházi Főiskola tanára, Margócsy József teljes értékű munkát közölt az anarcsi Czóbel család megyei tevékenységéről forráskiadás

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 148 Belügyminisztérium Levéltára Elnöki Osztály (a továbbiakban: K 148).

² MNL OL K 26 Miniszterelnökségi Levéltár Elnöki Osztály (a továbbiakban: K 26).

³ MNL OL K 467 Miniszterelnök félhivatalos levelezése (a továbbiakban: K 467).

⁴ MNL OL P 1604 Kállay András személyi hagyatéka (a továbbiakban: P 1604).

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SzSzBML) XIII. 1. Barna-Szőgyény család iratai (a továbbiakban: XIII. 1.).

⁶ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régikönyvek Gyűjteménye Ms 2481/264. Hegedűs Lóránt Tisza Istvánnal kapcsolatos anyaggyűjtése (a továbbiakban: MTA KIK Kt. Ms 2481/264.).

formájában.⁷ Ezen túlmenően – kutatásunkat megelőzve – pályaképvázlatot írt Kállay András főispánról a helyi levéltári anyagot felhasználva.⁸ Takács Péter nevéhez köthető egy átfogó adattár készítése a dualizmus korának viriliseiről, mely a virilislistákat összesítve, azokat összevetve vont le következtetéseket a helyi elitről.⁹ Galambos Sándornak köszönhető – szintén a nyíregyházi levéltár munkatársai közül –, hogy a nyíregyházi, valamint a megyei alapítványok s azok alapításainak története szinte teljesen feldolgozottá vált, ehhez pedig egy forráskiadás is párosult.¹⁰ A 2000-es évek elején a megye legfontosabb városának, Nyíregyházának az elitkutatása is nagy lendületet vett. Takács Tibor hiánypótló monográfiája a 19–20. századi elitet a teljesség igényével mutatta be.¹¹ A megye országos politikában részt vevő személyeit egy monográfiában Szilágyi László gyűjtötte össze.¹² Ezen munka részletekbe menően tárgyalta a megyei országgyűlési választásokat és azok demográfiai hátterét. Ezen felül a teljesség igénye nélkül életrajzokat közölt Szabolcs vármegye országgyűlési képviselőiről, és részletekbe menően elemezte a képviselőknek az országos ügyekben tett felszólalását témák szerint. Bár nem vállalkozott minden képviselőnek az életútját feltárni, kiemeljük, hogy a megyének két korábbi tiszviselőből lett képviselőjéről (Mikecz Jánosról és Zoltán Jánosról) alig közölt gondolatokat.¹³ Külön említésre méltó egy ellenzéki vármegye történetében az 1905–1906-os belpolitikai válság és a Fejérváry-kormányval szembeni ellenállás demonstrálása. Ennek szabolcsi eseményeit Zsoldos Ildikó mutatta be.¹⁴ Részletesen ismertette az addig harminc éven át uralkodó pártviszonyokat, valamint azoknak a választások utáni felbomlását. Mindemellett ismertette a közigazgatási apparátusnak a kormányval szemben tanúsított magatartását.

⁷ Margócsy József: Egy régi udvarház utolsó gazdája. Nyíregyháza 1988.

⁸ Margócsy József: Kállay András (1839–1919). Pályaképvázlat. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 41. Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. Nyíregyháza 1999. 343–351. Margócsy csak a Szabolcs megyei főispán elnöki és bizalmas iratait használta. Jelenleg ezen anyag a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltárában található MNL SzSzBML IV. 401. jelzet alatt (Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék főispánjának iratai, 1874–1949).

⁹ Takács Péter: Szempontok a Szabolcs megyei virilisták társadalmi helyzetének elemzéséhez. In: Alföldi Társadalom I. Szerk. Simon Imre. Békéscsaba 1990. 61–83.

¹⁰ Galambos Sándor: Alapítványozás Nyíregyházán a dualizmus korában. Nyíregyháza 1996.

¹¹ Takács Tibor: Döntéshozók: városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében. Nyíregyháza 2008.

¹² Szilágyi László: A „kuruc vármegye”. Parlamenti képviselők és választóik a dualizmus kori Szabolcs vármegyében. Nyíregyháza 2006.

¹³ A mi munkánk részben ezt a hiányt pótolja a két alispán cursus honorumának rövid ismertetésével.

¹⁴ Zsoldos Ildikó: Hatalom és pártstruktúra a századelő Szabolcsában. Nyíregyháza 2009.

Ezen túlmenően a pártviszonyokhoz mintegy kiegészítésként egy tanulmányt is publikált a kialakuló új pártokról, különösen a meddő életű, bár nagy vihart kavaró, Bánffy Dezső által alapított Új Pártról.¹⁵ E kezdeményezés Szabolcsban is nagy népszerűségnek örvendett, a helyi nagybirtokos elit egy része is felkarolta az ügyet.¹⁶

2. *A dualizmus kori Magyarország közigazgatási alapja: a vármegye*

A Szabolcs megyei politikai elit összehasonlító elemzése előtt érdemes áttekinteni a dualizmus vármegyéjét és vezetését. Az 1867 és 1918 közötti magyar közigazgatást első ízben szabályozó törvényt egy, a reformkor óta tartó vitának a kompromisszumos lezárásaként értelmezhetjük.¹⁷ Az átfogó szabályozást magára vállaló 1870. évi XLII. törvény a vármegyéknek, valamint a kiváltságolt területek számára megadta azon jogokat, miszerint „saját belügyeiben önállólag intézkedik, határoz és szabály-rendeleteket (statutumokat) alkot; határozatait és szabályrendeleteit saját közegei által hajtja végre; tisztviselőit választja; az önkormányzat és közigazgatás költségeit megállapítja, s a fedezetről gondoskodik.”¹⁸ Annak ellenére, hogy a költségvetés megállapítását, illetőleg egyéb pénzügyi manővereknek a lefolytatását, hivatalok felállítását és megszüntetését a belügy-miniszter ellenjegyzéséhez kötötte, ez a törvény – szövegét tekintve – széles körű autonómiának értelmezhető, ugyanakkor időben előre haladva megfigyelhető a kormány által kinevezett tisztviselők végrehajtási jogköreinek bővülése, az autonómia csorbulása. A következőkben ezen mérőföldköveket tekintjük át.

2.1 *A főispán személye és hatásköre*

Elsőként a főispáni tisztség hatáskörének változását vizsgáljuk meg a szóban forgó időszakban. A fent már említett törvény határozta meg, hogy a főispán

¹⁵ *Zsoldos Ildikó*: Adalékok a Bánffy-féle Új Párt történetéhez. Gesta: fiatal miskolci történészek folyóirata 6. (2006) 2. sz. 17–28.

¹⁶ Erre kitűnő előzménynek is bizonyulhat Vay Ádám főispán nyílt levele 1903-ból: *Vay Ádám*: Alkossunk új pártot. Bp. 1903.

¹⁷ *Pál Judit*: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben. A közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. Századok 152. (2018) 1180.

¹⁸ 1870. évi XLII. törvény a köztörvényhatóságok rendezéséről. 2. § (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87000042.TV>, utolsó letöltés: 2025. augusztus 22.)

személyét a belügyminiszter ellenjegyzésével a király nevezte ki s mentette fel állásából. A főispán vált a megyei választásokat – így a tisztújításokat is – lebonyolító kijelölő választmány elnökévé, ahová ő maga három tagot delegálhatott. A másik három tagot a törvényhatóság jelölte ki. A törvényhatósági kontroll ellenére ez jelentős befolyást jelentett a főispán számára, hiszen szavazategyenlőség esetén az ő szavazata vált döntővé.¹⁹ Ugyanakkor nemcsak a tisztviselők megválasztása előtti folyamatokra gyakorolt a főispán jelentős befolyást, hanem a megválasztásuk után kinevezési jogköre is volt a megyei tisztviselők felett, sőt felfüggeszthette őket állásukból.²⁰ A belügyminiszter ellenjegyzésével maga az alispán ellen is fegyelmi eljárást kezdeményezhetett.

A főispán kezdetben a fizetések meghatározásában is fontos szerepet játszott.²¹ A fizetésekről szóló megállapítások és javaslatok tételét a következő jogszabályok már kivették a főispán kezéből,²² s a főispán ezekkel kapcsolatos véleményeket sem fogalmazhatott meg többé. A főispáni fizetések, valamint a nyugdíjak átfogó és egységes rendezésére is végül Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején (1875–1890) került sor a minisztériumi fizetési osztályrendszer bevonásával, ennek keretében pedig kimondták, hogy a főispánok javadalma a mindenkori miniszteri tanácsosok fizetéseivel egyezzen meg.²³ Ezzel az intézkedésével Tisza Kálmán folytatta a korábban megkezdett közigazgatási centralizáció kiépítését, amit az 1870. évi XLII. törvény volt hivatott elkezdni.²⁴

A következő mérföldkönek a kormányzat részéről a közigazgatási bizottságok létrehozását tartjuk. Annak ellenére, hogy a kor politikusai a megyerendszer államosításával vádolták a kormányt,²⁵ a testületeket létrehozó törvény értelme-

¹⁹ Cieger András: A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 12. Szerk. Nagy Ferenc. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 12.) Nyíregyháza 1997. 217.

²⁰ Uo.

²¹ Szabolcsban a dualizmus korának első főispánja, Vécsey József pozíciója elfoglalása után így nyilvánult meg a fizetések rendezésének kérdéséről: „Az alispáni főjegyzői jegyzői árvaszéki elnöki és ülnöki fönti posztok fizetése és jelesen az ügyészeké kiknek az eddigi hatáskörükhöz képest hosszabb teendőjük lesz a kiknek magán ügyködhetésük (sic!) is jövedelmet biztosít föltűnően magasra emeltetett.” MNL OL K 148 4136/1871. Vécsey József főispán feljegyzése a belügyminiszterhez. 1871. október 12.

²² Ellenben az 1886. évi XXI. törvény tovább bővítette a főispán jogköreit a helyi állami szervek ellenőrzése terén.

²³ Kozári Monika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Bp. 2003. 297.; Kozári Monika: A dualista rendszer. Bp. 2005. 204.; MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 37/MT, 1885. augusztus 7.

²⁴ Kozári M.: A dualista i. m. 221. Erről minisztertanácsi határozat született.

²⁵ Kozári M.: Tisza i. m. 293.

zése sokkal árnyaltabb képet mutat. Az 1876. évi VI. törvény egy megyénként felállított huszonegy tagú bizottságról rendelkezett, melynek elnöke maga a főispán lett: öt tisztviselőt a kormányzat delegált, öt tisztviselőt a megye küldött a bizottságba, tíz tagot a törvényhatóság választás útján delegált. Ezen bizottság félévente a kormányfő felé a megyei szakigazgatás minden ágáról jelentést készített, s beszámolt a megyei politikai helyzetről, esetleges helyi válságokról. A Szabolcs vármegyéből megmaradt közigazgatási bizottsági jelentések a leggyakrabban az infrastruktúra alacsony minőségét jelentették a kormány felé.²⁶ A bizottság volt hivatott összehangolni a megyei közigazgatást az állami szakigazgatási szervekkel, s ezért a főispán mint a bizottság elnöke tartozott felelősséggel. Ugyanakkor azt nem lehet letagadni, hogy a törvény pontosan nem írta körül a közigazgatási bizottság hatáskörét, ami alkalmat adott arra, hogy a főispán a törvényhatóság megkerülésével az éppen aktuális (esetleg diszkrét) rendelkezést végrehajtsa, ha azt sürgősnek vélte, és ennek okát csak utólag kellett ismertetnie a bizottsággal.²⁷ Továbbá a főispán a megyei tisztviselők ellen fegyelmi eljárást is indíthatott.²⁸ Az ezt kivizsgáló fegyelmi bizottság elnöke is ő maga volt.

Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt a fent leírtakon kívül egyéb korszakos közigazgatási reformok is elfogadásra kerültek. Erre az egyik legkiválóbb példának az 1886. évi XXI. és XXII. törvényeket tartjuk. Ezek tovább csorbították az önkormányzatiság elvét, ami kimutatható – többek között – a községi előljáró fegyelmi felelősségre vonásának jogában is, amelyet az 1886. évi XII. törvény kodifikált.²⁹ Ugyanebben a szellemben született az 1886. évi XXI. törvény is. Az egyik legfontosabb intézkedése a főispáni titkári állás létesítése volt. Ennek értelmében a belügyminiszter a főispán mellé annak kérésére titkárt jelölhetett ki: „A belügyminister felhatalmaztatik, hogy a főispánok mellé a szükséghez képest titkári állásokat rendszeresítsen. (sic!)”³⁰ A törvény nagy hiányossága, hogy részletesen nem foglalkozott a pozíció feladatkörének pontos meghatározásával. A főispáni hivatalnak, mint

²⁶ MNL OL K 26 1694. cs. Szabolcs vármegye közigazgatási bizottságának jelentései a miniszterelnökhöz. 1901–1914.

²⁷ *Cieger A.*: A Bereg i. m. 218.

²⁸ MNL OL K 26 1694. cs. Szabolcs megyében a fegyelmi ügyekről szóló kimutatások 1902 és 1914 között maradtak meg, a következőkben a főispáni fegyelmi eljárások vizsgálatára is csak ezen időszakról lehet következtetéseket levonni.

²⁹ 1886. évi XXII. törvény 91. § (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88600022.TV>, utolsó letöltés: 2025. augusztus 22.)

³⁰ 1886. évi XXI. törvény 61. § (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88600021.TV>, utolsó letöltés: 2025. augusztus 22.)

a végrehajtó hatalom letéteményesének a pontos feladatkörét ellenben ekkor iktatták törvénybe.³¹

Ugyanakkor Tisza nem fogadta el a közigazgatás államosításának elvét,³² hiszen úgy vélte – tapasztalva a korábbi törvényjavaslatok elfogadásából –, hogy az a parlament túlságosan nagy ellenállásába ütközne.³³ Szapáry Gyula kormányfői működésének elején kísérelték meg a közigazgatás államosító reformtervezetének megvalósítását. Ennek keretében a belügyminiszter felügyelete tovább nőtt volna a középszintű közigazgatás felett. Ez nemcsak elvette volna a főispántól a szolgabírók beosztásának jogát, s azt a belügyminiszter közvetlen fennhatósága alá helyezte volna, hanem megszüntetni kívánta a főispáni hivatalt, s a megyét kormánybiztos felügyelete alá óhajtotta helyezni.³⁴ Az alispáni, sőt a polgármesteri tisztség választását is megszüntette volna, s azt a király kinevezéséhez tervezte kötni. Mindemellett az eredetileg a törvényhatóság által választott alsó szintű tisztviselőket (például: főjegyző, tiszti ügyész, pénztárnok) a belügyminiszter kinevezéséhez tervezték kapcsolni.³⁵ Szapáry reformja nem kizárólag pénzügyi okokból lett megvalósíthatatlan. Tisza jóslatának beteljesülésével Szapáry a teljes politikai ellehetetlenülés elkerülése érdekében végül elállt a közigazgatás teljes államosításának megvalósításától.³⁶

2.2 A főispán mint pártvezér

A főispán nemcsak a kormány bizalmi embereként vett részt közigazgatási szereplőként az egyes megyék politikai életében, hanem mint helyi pártvezér is. Nem egy esetben figyelhetjük meg, hogy a Deák-párt s később a megyei „Szabadelvű Pártok” létrehozásában és a választások során a pártküzdelmekben is oroszlánrészt vállaltak. Ezen feladat jelentőségének hangsúlyozásaként említsük meg Migazzy Vilmosnak, Bars vármegye főispánjának Bittó István miniszterelnökhöz írott szavait, melyben kiemeli, hogy a főispán feladatainak

³¹ Három csoportot különböztethetünk meg: tájékoztatási jog (de facto kötelezettség), a törvényhatóság munkája feletti ellenőrzési jog és rendelet-végrehajtási jog. Lásd: 1886. évi XXI. törvény 57–58. §

³² *Stipta István*: A vármegyei szervezet átalakítása Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica* 46. (1995) 5. sz. 62.

³³ Uo.

³⁴ MNL OL K 26 4007/1889. Ügyirat a közigazgatási reform tárgyában. A belügyminiszter előterjesztése a reformról 1889. október 24-én.

³⁵ MNL OL K 26 4007/1889. A részletes közigazgatási reform előterjesztése.

³⁶ *Cieger András*: A magyar Országgyűlés a dualizmus korában. I. Bp. 2021. 67.

körét képezi az, hogy „minden (választó)kerületben tömör jobboldali pártot szervezzen”.³⁷ Ugyanakkor ebbéli minőségében is gyakorta a kormányra volt utalva. Vizsgált időszakunkban a főispán informális érdekérvényesítő képessége egyik alappillérenek ugyanis azt tekinthetjük, hogy a potenciális szavazók esetleges patronázsbeli kéréseit a főispán terjesztette fel az illetékes kormány szervhez, s a választásig igyekeztek azt a lehető legrövidebb idő alatt végrehajtani. Ellenben ha ez nem történt meg, az a választók körében „apátiát teremtett”,³⁸ ami gyakorta a helyi pártviszonyokra is hatást gyakorolt.

2.3 Az alispán személye és hivatala

A közigazgatás gyakorlati irányítójává a törvényhatóság kijelölő választmánya által meghatározott névsorból választott alispán lépett elő, aki 1869-ig törvénykezési feladatokat is ellátott, így az alispán mellé a törvényhatósági választmány másodalispánt választott. Az igazságszolgáltatási jogkör elvétele az 1869. évi IV. törvény keretében került sor. A törvénycikk elfogadása után már nem volt szükség a bírói hatáskör alispáni gyakorlására, a megye közigazgatásának irányítását a későbbiekben már csak egy alispán végezte. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy az 1871. évi XVIII. törvény értelmében a rendezett tanácsú városok felett közvetlenül, a kis- és nagyközségek felett pedig közvetetten, a járási szolgabírókon keresztül gyakorolt ellenőrzést az alispán.³⁹ Bár a szolgabírókat a főispán helyezte posztjukba (formálisan megválasztásuk után), ugyanakkor az állandó választmányban a választásra való jelöléskor az alispán véleményét minden esetben kikérte.⁴⁰

Ami az alispán személyét illeti, nem mehetünk el azon országos tendencia ismertetése mellett sem, hogy a megye tisztikarának többi tagjával együtt – megválasztásukat követően – nem kizárólag a közigazgatás, hanem a társadalomszervezés, a civil közösségi élet letéteményeseivé is váltak, s megfigyelhető élénk egyházi, civil jótékonyági tevékenységük is.⁴¹ Mint a megyei elitnek egyik vezetője, az alispán személyét tekintve nem elhanyagolható tény, hogy milyen származással vagy helyi kötődéssel rendelkezett. Kiemelkedően fontos

³⁷ MNL OL K 467 3. d. Bittó István félhivatalos levelezése. Migazzy Vilmos Bars megye főispánjának levele Bittó István miniszterelnökhöz, 1874. szeptember 12.

³⁸ Uo.

³⁹ Szikla Gergő: Bihar és Hajdú vármegyék közigazgatási változásai a 19. század második felében. Századok 150. (2016) 1297.

⁴⁰ Pál J.: Főispánok i. m. 1185.

⁴¹ Fülöp Tamás: Egy elfeledett alispán: Küry Albert pályaképe. Századok 150. (2016) 1324.

karrierútjuk vizsgálata szempontjából, hogy az alispán társadalmi kapcsolatai országos vagy regionális kötődésűek-e, esetleg éppen alispáni működésüket követően léptek ki az országos politika színpadára.⁴²

Szabolcs vármegyében jelen munkában különösen érdemesnek tartjuk kiemelni a választott tisztviselőknek az 1848-as eseményekben való esetleges részvételét is, hiszen ezt a megye aktív és passzív választói magatartásának vizsgálatakor az egyik legfontosabb szempontnak tekinthetjük.⁴³

3. Szabolcs megye társadalmi-politikai viszonyai a dualizmus korában

Annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyait tekintve igen heterogénnek mondható, Szabolcs megyében a magyartól eltérő nemzetiségek marginális arányban éltek a megyében. A német ajkú lakosság kezdetben öt községben bírt jelentős kisebbséggel, míg a korszak végére lélekszámuk az egész megyében 796 főre csökkent.⁴⁴ A szabolcsi románság asszimilációja a dualizmus korában ért véget, 1900-ra már csak 73 fő vallotta magát e nemzetiségbe tartozónak.

A megye vallási viszonyai is eltértek az országos tendenciától. A térségben jelentős hányadot tett ki a református felekezethez tartozó lakosság, mintegy 38 százalékot.⁴⁵ A római katolikus mindössze 26,5, az evangélikus felekezet pedig 6,32 százalékban figyelhető meg e korszakban. Az országos átlag ettől sokkal eltérőbb tendenciát mutatott: a római katolikusok számaránya a korszakban 48 százalékot tett ki, az evangélikusok aránya 7,8 százalékot, a reformátusok országos átlagaránya pedig a Szabolcs megyeitől alacsonyabb szintet mutatott (14,6 százalék).⁴⁶ A megye egyik legnagyobb vallási kisebbségét a 20 212 fő zsidó lakosság jelentette, számuk a korszak végére kis arányban, de növekedett is. Fő

⁴² Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháború végéig. Bp. 2001. 96.

⁴³ Szabolcs megye választóinak nemzetiségi-vallási összetételét vizsgálva nem egyedülálló ezen magatartási forma. Szabolcs megye választóinak nemzetiségi viszonyait – a korszak egészét tekintve – a magyarság túlsúlya jellemezte. (Ez 1910-ben már 99 százalékot tett ki.) Vö. következő fejezet és Szilágyi L.: A kuruc vármegye i. m. 40.

⁴⁴ Szabó Géza: A kiegyezéstől az I. világháború végéig. A térség polgárosodásának problémái a világháborúig. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Monográfiája I. Szerk. Cserenyák László. Nyíregyháza 1993. 325.

⁴⁵ Szilágyi L.: A kuruc vármegye i. m. 39.

⁴⁶ Szabó G.: A kiegyezéstől i. m. 326.

érdekérvényesítő erejüket az adta, hogy a számarányuknál jelentősen nagyobb részt vállaltak a terület polgári fejlődésének előremozdításában, ennek egyik látványos jelensége a különféle társadalmi szervezetek, egyesületek életében betöltött szerepük volt.

Szabolcs vármegyében a dualizmus korszakának kezdetén összesen 265 584 fő lakott, s ennek mindössze 6,12 százaléka volt választó. A korszak végére (1910) a lakosok száma 318 367-re növekedett, ellenben a választók aránya 2 százalékkal csökkent.⁴⁷ Ehhez társult a köznemesség kimagaslóan nagy aránya a helyi társadalomban. Szabolcsban Borsod, Szatmár, Heves, Gömör, Abaúj és Máramaros megyékhez hasonló számot mutat arányuk a helyi társadalomban.⁴⁸ Ha más megye viszonyaival összevetve vizsgáljuk, ez átlagosan 14–15 százalékot jelent.⁴⁹

Az úgynevezett negyvennyolcas álláspont általános támogatását két tényezőre lehet visszavezetni, a forradalom és szabadságharc Szabolcs vármegyében történt eseményeire, illetve a református magyar nemzetiségűeknek, különösen a köznemességnek a kiemelkedően magas számára. Egyes községekből jelentősen nagy számban léptek be a nemzetörségbe (7394-en),⁵⁰ valamint a dualizmus korában a helyi politikai-gazdasági élet meghatározó személyei közül a legtöbben részt vettek a harcokban is.⁵¹ A megyei társadalom közjogi magatartását meghatározó negyvennyolcas élménye párhuzamos azzal az országosan is megragadható tendenciával, hogy a politikai törésvonalakat erősen meghatározta a magyar nemzetiség emlékezete, hiszen a Monarchia magyar nemzetiségű választóinak egy jelentős része nem fogadta el a kiegyezés rendszerét. Ez tükröződött abban is, hogy a dualizmus időszakában a választójogi törvények igen erősen sújtották a magyarlakta vidékeket a magas földadócentzussal.⁵² A forradalom s az azt követő szabadságharc, mint dicső múlt élt a magyar társadalomban, annak bukását nem fogadták el, annak ellenére, hogy a kiegyezést követő időszakban az ország történelmében addig soha nem látott gazdasági prosperitást élt meg Magyarország.⁵³

⁴⁷ Szilágyi L.: A kuruc vármegye i. m. 14–15.

⁴⁸ Paládi-Kovács Attila: Kismemesi társadalom és kultúra. In: Magyar Néprajz VIII. Szerk. Uő. Bp. 2000. 139.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Láczy Magdolna: A nemzetörség szervezése Szabolcsban 1848 nyarán. Szabolcs-Szatmári Szemle 12. (1977) 2. sz. 70.

⁵¹ Kréz Gellért: Czetz János, az 1848/49. évi szabadságharc hadtudós honvédtábornoka. Acta Universitatis Szegediensis: forum: publicationes discipulorum iurisprudentiae 3. (2021) 445.

⁵² Gerő András: Dualizmusok. A Monarchia Magyarországa. Bp. 2010. 40.

⁵³ Ifj. Bertényi Iván: Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés sikerei és kudarcai 150

4.1 Szabolcs vármegye dualizmus kori főispánjainak karrierútja a pozíciójuk elfoglalásáig, családi-politikai kapcsolataik mérlege

A vármegye élén 1867 és 1918 között tíz főispán és hat alispán, összesen tizenöt politikus állt, ugyanis Bónis Barnabás alispánságát követően a főispáni pozíciót is betöltötte. A következőkben áttekintjük Szabolcs vármegye fő- és alispánjai karrierútjait, valamint elemezzük vagyoni helyzetüket, ingatlanjaik, birtokaik térbeli elhelyezkedését, azok főispánságuk alatti esetleges változásait. A továbbiakban a szabolcsi főispánok országos politikai kapcsolatait ismertetjük, s a főispánok pozícióba kerülésük előtti életútját összehasonlítva kívánunk egy általánosnak mondható karrierutat bemutatni.

Báró Vécsey József (1867–1872)

Az 1867-es törvények elfogadását követő első főispán báró Vécsey József volt. Vécsey inkább kötődött Szatmárhoz, valamint Békéshez birtokai révén, valamint közigazgatási múltját vizsgálva sem elsősorban Szabolcs megyéhez kapcsolhatjuk. 1846-ban Verőce vármegyében lett aljegyző Jankovich László alispán mellett, majd jurátus a királyi kúriánál, és részt vett az utolsó rendi országgyűlés megnyitásán.⁵⁴ Peregrinációja után sem tevékenykedett a vármegyében, hanem a birodalmi haditengerészet tiszthelyetteseként vett részt Velence ostromában, s ott nem állt át a forradalmárok oldalára, ami a birodalmi vezetés elismerését is magával hozta.⁵⁵ A régióba 1861-ben került vissza mint szatmári alispán, de rövidesen – mint Deák követője – országgyűlési képviselő lett Aranyosmeggyesen. A szabolcsi főispáni székbe a sikeres kiegyezési tárgyalásokat követően került (ahol ő maga is részt vett, a közös haditengerészeti kérdések vitáján).⁵⁶ Az új adómegajánlási- és véderőtörvény nagy visszhangot keltő elfogadása után nevezte ki az uralkodó főispánnak.⁵⁷

Gróf Vay Ádám (1872–1877)

Vécsey 1872-es lemondása után a király már egy nemcsak a régióhoz, hanem Szabolcshoz is évszázadok óta kapcsolódó családból származó politikust, Vay

év távlatából. In: Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Szerk. Hermann Róbert – Ligeti Dávid. Bp. 2018. 21.

⁵⁴ *Zsoldos Ildikó*: A „két Vécsey”. Századok 147. (2013) 750.

⁵⁵ Vécsey József felmenőitől sem állt távol az uralkodóházhoz fűződő hűséges álláspont. Nagyapja 1803-tól 1829-ig, apja 1829-től 1845-ig volt szatmári főispán. Vö. *Zsoldos Ildikó*: Egy Vécsey baronesse történelmi sorsfordulói. *Aetas* 30. (2015) 1. sz. 117.

⁵⁶ Báró Vécsey József nekrológia. Nyírvidék, 1902. június 1. 3.

⁵⁷ *Zsoldos I.*: A két Vécsey i. m. 755.

Ádámot nevezte ki a megye élére. Hasonlóan elődjéhez, az ő szocializációs környezete sem köthető a régióhoz, hiszen felsőfokú tanulmányait külföldön végezte.⁵⁸ A berlini egyetemről való hazaérkezése után a család berkeszi birtokán kezdett gazdálkodni. Vécsey karrierútjához hasonló tendencia, hogy országgyűlési képviselőként tett szolgálatot a kormánypártnak főispánsága előtt. A nyírbogdányi kerületben Deák-párti képviselőjelöltként 1870-ben szoros eredménnyel választották meg Mezősy Lászlóval szemben.⁵⁹ A megye élére kerülését feltehetően elősegítette az, ahogyan Lónyay Menyhért 1872-es politikai céljait igyekezett megvalósítani. Lónyay nagy erőfeszítéseket tett egy személyéhez hűségesebb, miniszterelnöki működését erősebben segítő országgyűlési többség megteremtésére.⁶⁰ Megfigyelhető, hogy a képviselők választását már ekkor több központból vezényelték, ahol kulcsszerepet kaptak a főispánok.⁶¹ A képviselőjelöltté előlépett Vécsey helyére így olyan bizalmi ember került, akinek a felesége a miniszterelnök édesanyjának unokahúga volt.⁶²

Tolcsvai Bónis Barnabás (1877–1881)

A „klasszikus” törvényhatósági karrierúthoz – tehát a főszolgabíró, főjegyző, alispán, főispán *cursus honorum*hoz – leginkább hasonló életpályát Bónis Barnabás járta be. Ő az egyetlen, aki az alispáni székből került Szabolcs vármegye élére. Testvére az a Bónis Sámuel volt, aki hosszú ideig alispánja, majd 1840-ben követte volt a megyének, s később az első népképviselői országgyűlés tagja lett.⁶³ Országosan ismertté akkor vált, amikor Kossuth szárnysegédjeként a Debrecenbe menekülő országvezetés tagjaként kimenekítette a Szent Koronát Pestről.⁶⁴ Barnabás testvére először a dadai járás szolgabírója lett, majd 1848-ban az áprilisi törvényeket a megyében végrehajtó bizottságba választották be, és nagy erővel vett részt a nemzetőrség szervezésében is.⁶⁵ Bónis Barnabás a helyi balközép egyik vezéregyéniségévé vált annak ellenére, hogy az országgyűlési választásokon próbálkozásai ellenére nem sikerült eredményt elérnie.⁶⁶

⁵⁸ Vay Ádám főispán nekrológja. Pesti Hírlap, 1900. május 23. 10.

⁵⁹ Szilágyi L.: A kuruc vármegye i. m. 173.

⁶⁰ Cieger András: Lónyay Menyhért. Tuzsér 2022. 221.

⁶¹ Uo. 220.

⁶² Vay Ádám felesége Lónyay Mária volt, aki Lónyay Gábornak a másodszületett lánya. Lónyay Gábor testvére Lónyay Florentina, Lónyay Menyhért édesanyja.

⁶³ *Evva Margit*: A tolcsvai Bónis-család története. Turul 79. (2007) 6–8. sz. 7.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Bónis Barnabás méltatása. Nyírvidek, 1888. október 21.

⁶⁶ Vécsey József levele Desselwffy Blankához In: *Zsoldos Ildikó*: A szatmári Vécseyek a 19–20. században. Nyíregyháza 2011. 60–61.

Vay Ádám lemondása után egyértelműen a Tisza Kálmánhoz fűződő politikai bizalma emelte a vármegye élére. Ezt később a korabeli sajtó is kiemelte.⁶⁷

Graefl József (1881–1889)

A Bónis után kinevezett Graefl József közigazgatási tapasztalatait szintén nem Szabolcsban szerezte meg, s hasonlóan Vécseyhez és Vayhoz, országos politikai részvétel előzte meg szabolcsi főispánságát. Mivel a Heves és Külső-Szolnok vármegyei Szolnokon született, így családja és személye nem kötődött a vármegyéhez. Először a szolnoki királyi tábla jegyzője lett, a felelős kormány megalakulását követően pedig Kossuth pénzügyminisztériumának osztálytanácsosa, majd Pest városának főbírája lett, és képviselőjévé vált az első népképviselői országgyűlésnek is.⁶⁸ Debrecenbe viszont nem követte a vezetést.⁶⁹ A Kállay család szabolcsi gazdasági érdekkörébe 1851-ben került, amikor Kállay Gusztávtól bérelte ki a tiszaezlári uradalmat.⁷⁰ Ezt követően, mint megyei gazdasági szereplő, alapító tagja lett a Szabolcs Vármegyei Gazdasági Egyesületnek. Véleményünk szerint a főispáni székbe – Bónishoz hasonlóan – Tisza Kálmán bizalma emelte.

A főispán szerepe – mint ahogy azt már korábban ismertettük – a választások során volt a legnagyobb. Az 1881-es választások alkalmával pedig különös figyelmet kaptak az alföldi ellenzéki többségű vármegyék, így Szabolcs is: az ellenzék ezen alkalommal magabiztosan vetette bele magát a küzdelembe, hangzatos szónoklatokkal éreztették az elkövetkező győzelmüket.⁷¹ Véleményünk szerint Tisza olyan személyeket keresett az ellenzéki vármegyék élére, akik lehetőleg nagyobb befolyással bírtak az ellenzék körében is. A korabeli szóbeszéd szerint pedig a miniszterelnök Kállay Ödönnek, a helyi ellenzék ismert alakjának pénzén virágoztatta fel a szabolcsi birtokát,⁷² így eggyel több érv szól e feltételezés mellett. Tisza Kálmán eredetileg Kállay Andrást szemelte ki erre a szerepre, ugyanakkor ő – feltehetőleg a kényesnek mondható politikai helyzet

⁶⁷ Bónis Barnabás nekrológja. Pesti Hírlap, 1888. október 24. 6.

⁶⁸ Á. Varga László: Graefl József (A szolnoki polgári házból a szabolcsi főispáni székbe). In: *Historia est...* – Írások Kovács Béla köszöntésére. Szerk. Csiffáry Gergely. Eger 2002. 444.

⁶⁹ Hermann Róbert: Katonáskodó képviselők, képviselő katonák. *Hadtörténelmi Közlemények* 133. (2020) 883.

⁷⁰ Á. Varga L.: Graefl i. m. 445.

⁷¹ Kozári M.: Tisza i. m. 335.

⁷² BFL IV-1223/a Pest város törvényszéki jegyzőkönyvei 167. k. – 1846. szeptember 11-i végzés; Uo. IV-1215/d Pest város telekátírási jegyzőkönyvei 1849–1852. 1248–1249. Hivatkozva: Á. Varga L.: Graefl i. m. 445.

miatt – ezt ekkor még nem vállalta.⁷³ Kállay azonban számolt a továbbiakban is azzal, hogy kinevezhetik a jövőben, és már az 1883-as tisztújítás során hírbe is hozták a nevét azzal, hogy főispán szeretne lenni.⁷⁴

Kállay András (1889–1897)

A főispáni „generációváltás” Kállay Andrással kezdődött 1889-ben: ő volt az első főispán, akinek közvetlen személyes élménye nem kötődött a szabadságharchoz. A korábban említett személyekhez hasonlóan társadalmi-szocializációs környezete nem Magyarországhoz kapcsolható. Egy bécsi magániskolában, a *Fuhrmann Institut*ban megismert több későbbi kormánypárti országgyűlési képviselő, közigazgatási szereplő jelentette Kállay politikai kapcsolatainak kezdetét.⁷⁵ Bónis Barnabás után a második olyan személyként azonosíthatjuk Szabolcsban, aki a kormány bizalmát megyei politikusként nyerte el, és az első olyanként, aki nem vonult vissza a közéletől a Schmerling-provizórium idején, hiszen közigazgatási pályáját ekkor kezdte.⁷⁶ Bónistól eltér azonban a megyei karrierútja, hiszen ő nem töltött be kezdetben sem aljegyzői, sem főjegyzői pozíciót, hanem a törvényhatóság delegált tagjaként vett részt a közigazgatási bizottság munkájában. A korban készített életrajzgyűjtemény a következőképpen fogalmaz megyéhez való kötődéséről: „[...] Kállay Andrást óhajtottá mindenki vezérférfiául, mert ilyennek ismerte a megye minden rétege. Nagy szerepet játszott a megye közéletében s nagy műveltsége, nemes ambíciója s családi pozíciója és szinte praedestinálták arra, hogy főispánja legyen a vármegyének [...]”⁷⁷ Ahogy azt említettük, Tisza Kálmán 1881-ben már az ő személyével is számolt, és előrelépését inkább köthetjük Graeflnek az 1888-as tiszai árvíz következtében történt súlyos megbetegedéséhez, mintsem ahhoz a tendenciához, hogy Tisza Kálmán körül a nagypolitikában fogyott a levegő.

Vay Gábor (1906–1910)

Vay Ádám ifjabbik fia, Vay Gábor – a korábbi főispánokhoz hasonlóan – tanulmányait külföldön, a bécsújhelyi katonai akadémián végezte, és huszonhét éven át a császári és királyi közös hadsereg tűzértisztjeként szolgált, majd

⁷³ Ellenzék, 1881. február 3. 1.

⁷⁴ *Kövér György*: A tiszaszilári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Bp. 2011. 593.

⁷⁵ MNL OL P 1604. 7. tétel Nr. 37., Malatinszky György levele Kállay Andrásnak, 1904. január 30.

⁷⁶ *Medgyesi Somogyi Zsigmond*: Magyarország főispánjainak története. Bp. 1902. 178.

⁷⁷ Uo.

1902-ben vált a főrendiház kinevezett tagjává.⁷⁸ Ugyanakkor személye összefonódott a függetlenségi politikával: a főispáni székbe sem az uralkodóhoz fűződő viszonya emelte – ahogy azt karrierjének eleje alapján gondolhattuk volna –, hanem Justh Gyulával való kapcsolatának köszönhette a pozíciót.⁷⁹ A főrendiház tagjaként szerzett magának országos ismertséget, így személye tovább erősíti azt a tendenciát, hogy a szabolcsi főispánok jelentős részben pozícióba kerülésük előtt hosszabb-rövidebb ideig országos politikusi karriert jártak be.

Vay Tibor (1910–1913) és Újfalussy Dezső (1913–1917)

Vay Gábor bátyjának, Vay Tibornak karrierje ellenben sok pontban hasonlított édesapja pályájához. Bár az országos politikai bizalmat nem az országgyűlésben szerezte meg – annak ellenére, hogy a testvéréhez hasonlóan a főrendiház tagja volt –, hanem házassága révén sógorává vált a kinevezett miniszterelnöknek,⁸⁰ s hivatalának elfoglalásakor a korabeli sajtó is megemlítette, hogy a felesége Khuen-Héderváry Károly testvére.⁸¹ Apjához hasonlóan, noha a megye közigazgatási életében nem, a gazdasági és egyesületi szférában aktív részt vállalt. Több évig vezette a megyei gazdasági egyletet, így a megyei törvényhatóság részéről – feltételezéseink ellenére – nem volt elutasított személy.⁸²

A nyírmihálydi birtokos Újfalussy Dezső sem a megyében, hanem a régióhoz kötődő Debrecenben futott be bírói pályát. A debreceni királyi ítéltábla titkára, később bírása lett. Főispáni felemelkedése Tisza István hatalomba való visszatéréséhez köthető, hiszen 1913 szeptemberében nevezték ki a megye élére.⁸³

⁷⁸ Elek Andrásné – Komiszár Dénes: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeti Gyűjtemény régi arcképcsarnoka. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 45. (2010) 1. sz. 68.

⁷⁹ Később a főispánságról is emiatt kellett lemondania, amikor a Kossuth Ferenc vezette irányvonal és Justh Gyula között szakadás következett be. Vö. Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 38.) Szerk. Kujbusné Mecsei Éva – Takács Péter. Nyíregyháza 2010. (a továbbiakban: Krasznay) 320.

⁸⁰ Vay Tibor 1885-ben vette feleségül Khuen-Héderváry Margitot. *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. Bp. 1998. 166.

⁸¹ Soproni Napló, 1910. július 6.

⁸² A hangulatot jól jellemzi a következő idézet: „Lehet azonban, hogy Tibor gróf jó főispán lesz. A közügyekért addig is lelkesült, a megyei gazdasági egyletnek fáradhatatlan elnöke már évtizedek óta.” – írja személyéről Krasznay Péter. Krasznay 335.

⁸³ *Gyarmathy Zsigmond*: A dzsentri főszolgabíró II. 1922–1938. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 5.) Nyíregyháza 1990. 257.

Meskó László, a „polgár” (1917–1918)

„Ilyen viszonyok között aligha fogok a Szabolcs megyei főispáni állás betöltésére befolyást gyakorolhatni, de meg az állás megüresedését sem tartom valószínűnek. Ha mégis alkalom nyílnék arra, szívesen hívom fel a figyelmet Mikecz Dezsőre!”⁸⁴ – írta Tisza István Újfalussy Dezsőhöz intézett soraiban. A dualizmus korának utolsó főispánja mégsem Mikecz, hanem a polgári származású Meskó László lett, aki éppen Tisza István közigazgatás feletti befolyásának elvesztése következtében került a főispáni székbe. Meskó – függetlenségi párti közjogi állásfoglalása ellenére – illik abba az általunk megfigyelt rendszerbe, hogy külföldön folytatott tanulmányokat, és országos politikai karrier előzte meg főispánságát. Bécsi tanulmányait követően Nyíregyháza tisztifőügyésze lett, később pedig békési országgyűlési képviselőként szerzett magának országos ismertséget apósa, Irányi Dániel hathatós közreműködésével.⁸⁵ Az „ellenzéki kormányzás” időszakában igazságügyi államtitkár lett. Vay Gáborhoz hasonlóan a Justh Gyula vezette irányvonal mellé állt Kossuth Ferencsel szemben, s ennek köszönhetően harmadjára jelölték Nyíregyháza képviselőjelöltjévé, amit 1910-ben is sikeresen váltott mandátumra. A főispáni kinevezéséhez – a korábban megemlített tényezők túlmenően – ezen esetben is egyértelműen hozzájárult országos politikusi tevékenysége, valamint az, hogy a királynak Tisza Istvánban megrendült a bizalma, és az is latba eshetett a kinevezésnél, hogy megalakult Esterházy Móric koalíciós kormánya.⁸⁶

„A Bánffy veje”: Feilitsch Bertold (1897-1906)

Feilitsch Bertoldnak a főispáni székig vezető életútja közelebről nézve sem volt a megyében példa nélküli, hiszen – ahogy azt láthattuk – Graefl vagy Vécsey sem helyben szereztek közigazgatási tapasztalataikat. Ellenben ő az egyetlen főispán, aki egyáltalán nem kötődött a megyéhez. Sem ingatlanvagyon, sem viselt hivatal nem fedezhető fel a részéről a főispáni kinevezést megelőző időszakból. Felsőfokú tanulmányait Feilitsch nem külföldön, hanem Pozsonyban végezte, és szintűgy nem a régióban, hanem Torontál vármegyében kezdte meg az államigazgatási munkáját először mint közigazgatási gyakornok, és később fokozatosan jutott előre a ranglétrán. Bánffy Dezső az 1896-os választásokból

⁸⁴ MTA KIK Kt. Ms 2481/264. Hegedűs Lóránt Tisza Istvánnal kapcsolatos anyaggyűjtése. Ms 2481/264. Tisza István levele Újfalussy Dezsőhöz.

⁸⁵ *Kazup Lilla*: Szabolcs vármegye első polgári származású főispánja. Meskó László politikai karrierje. In: Tisztelgő tanulmánykötet Czövek István professzor 75. születésnapjára. Szerk. Vinnai Győző – Szoboszlay György – Zsoldos Ildikó. Nyíregyháza 2021. 112.

⁸⁶ Uo.

megerősödött politikai pozíciókkal került ki, és nagyobb mozgásteret nyert. Így a miniszterelnök ambíciói képződnek le az addigi torontáli főjegyző vejének szabolcsi főispáni kinevezésében.

4.2 Párhuzamok az életutak között és az országos tendenciák leképződése a vármegyében

Az eddig ismertetett életutak a következő párhuzamokat mutatják: egy kivétellel (Feilitzsch Bertold) Szabolcs vármegye főispánjai karrierútjának tekintetében a legfőbb közös vonás, hogy a megyéhez birtokaik vagy viselt hivatalaik révén erősen kötődtek. Ellenben felsőfokú tanulmányaik helye – így a szocializációs környezetük – nem feltétlenül kapcsolódik a régióhoz. Ugyanakkor a középszintű közigazgatásban szerzett esetleges tapasztalatok sem feltétlenül fűzik a tisztviselőket a kelet-alföldi térséghez. Figyelemre méltó, hogy Szabolcs vármegye élére az egyes főispánok legtöbbször országos politikai pozícióból kerültek kinevezésre. Ez általában országgyűlési képviselőiséget jelentett, de sokszor elég volt a kormánypárt vezéréhez fűződő bizalmas vagy esetlegesen családi kapcsolat is. A viselt megyei hivatalok szerteágazó képet mutatnak, de ahol megfigyelhető a közigazgatási múlt, ott legtöbbször a közigazgatási bizottsági tagságot azonosíthatjuk.

Érdemes a Szabolcs esetében megfogalmazott állításokat-megállapításokat más kormánypárti vármegyékben szolgálatot teljesítő főispánokkal is összehasonlítani. Ehhez Bihar és Belső-Szolnok, majd Solnok-Doboka vármegyéket vettük alapul. Döry József Bihar vármegyében Vay Ádámhoz hasonlóan a Tóth Vilmos belügyminiszter – és átvitt értelemben a Lónyay Menyhért – által elindított folyamatok következtében került a főispáni székbe.⁸⁷ Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy Lónyay Menyhért és az őt követő két miniszterelnök sem mozdította el a pozíciójából, sőt a Tisza Kálmán kormánya által végrehajtott 1876-os megyerendezés következtében sem távozott a főispáni székből.⁸⁸ Végül huszonnégy év után, 1893-ban ért véget a főispánsága. Utódja, Beöthy László is hasonlóan hosszú ideig hivatalban lévő, politikai viharokon át a pozícióban maradó főispánja volt Biharnak, aki a Tisza István-kormány bukása után mondott le a megye éléről 1905-ben.⁸⁹ Ha megnézzük a következő

⁸⁷ *Zsuppán F. Tibor*: A helyi önkormányzat újjászervezése 1871/72-ben. Századok 114. (1980) 264.

⁸⁸ Ahogy azt Vay Ádám például megtette, és helyére Tisza megyei bizalmasa, az akkori alispán Bónis Barnabás került. Krasznay 301.

⁸⁹ 1931–1935. évi országgyűlés. Szerk. Lengyel László – Vidor Gyula. Bp. 1931. 422.

választott kormánypárti vármegyét, hasonló eredményre juthatunk. A későbbi miniszterelnök, Bánffy Dezső Szolnok-Doboka vármegye élén eltöltött ideje is hasonló tendenciát mutatott. Tisza Kálmán híveként került az akkor újonnan létrehozott megye élére, s bár a Szapáry-kormánnyal konfliktusba keveredve 1890-ben lemondott a tisztségéről, s még a Tisza Kálmán kabinetjének a főispánokat Szabolcsban „elhasználó”⁹⁰ megpróbáltatásait is sikerült átvészelnie.⁹¹

Szabolcs megye esetében is megfigyeltük Balázs Magdolna azon megállapítását, hogy a dualizmus korának előrehaladtával megszorodtak azok a főispánok, akik a legkisebb helyi előzmény s karrierút nélkül, divergens módon kerültek a vármegye élére.⁹² Szabolcs megyében ezt a tendenciát maga Feilitzsch Bertold képviselte, ugyanakkor míg más vármegyéket vizsgálva ez a folyamat sokkal hamarabb kezdődött, Szabolcsba csak Kállay András lemondását követően tört be. Az országos tendenciával megegyezően az „ellenzéki kormányzás” időszaka ezt a folyamatot elsöpörte, s újra a megyéhez kötődő főispánokat neveztek ki. Ezt jól példázza Vay Gábor és Vay Tibor, Újfalussy Dezső és Meskó László főispánok kinevezése, valamint Tisza részéről Mikecz Dezső javaslata a főispáni székbe. Ezen folyamat késedelmes betörése, valamint a helyi kötődésű főispánok nagyobb hányadú megjelenése a megyében – véleményünk szerint – betudható a megyei közjogi ellenzékiiségnek is.

Nem lehet elmenni szó nélkül amellett sem, hogy megvizsgáljuk a szabolcsi pozíciókba került személyek családjának korábbi tisztségeit is, valamint összehasonlítsuk őket a neoabszolutizmus, illetve a Schmerling-provizórium időszakának tisztviselőivel. A következő oldalon mutatok be néhány példát.

Már a családnevekből is jól kimutatható az az országosan is megfigyelhető tendencia, amelynek keretében a kiegyezési tárgyalások megkezdését követően a régió reformkori politikai elitje visszatért a helyi politikai élet élére. Ahogy Erdélyben a provizórium időszakának tisztviselői 1867-ben megváltak a hivatásuktól különböző okokra hivatkozva,⁹³ az elitváltást a megyében korábbra, Vay Dániel székfoglalásához köthetjük, aki a liberális ellenzék vezéréként tűnt ki az 1843/44-es országgyűlésen, mint Korpona város követe.⁹⁴

⁹⁰ Gondolunk itt főként az 1881-es választásokra, amely Bónis Barnabás főispánságának a végét jelentette.

⁹¹ Bánffy főispánságáról bővebb megállapításokat nem tennénk, kifejezetten a szolgálati idejét vetettük össze a szabolcsi főispánok szolgálati idejével. Lásd: *Ifj. Bertényi Iván: Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. PhD-disszertáció (ELTE). Bp. 2005. 22.

⁹² *Balázs Magdolna: A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában*. Történelmi Szemle 29. (1986) 121.

⁹³ *Pál Judit: Erdélyi főispánok a kiegyezés után*. Aetas 24. (2009) 4. sz. 87.

⁹⁴ *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp. 1914. 1007–1008.

Reformkor	Neoabszolútizmus-kor / Schmerling-provizórium	Dualizmus kora
id. gróf Vécsey Miklós (szatmári főispán)	Sándor András (szabolcsi főispáni helytartó)	Vécsey József (szabolcsi főispán)
ifj. gróf Vécsey Miklós (szatmári főispán)	Szabó András (szabolcsi főispáni helytartó)	Vay Ádám (szabolcsi főispán)
Kállay Miklós (szabolcsi alispán)	gróf Vay Dániel (főispáni helytartó)	Bónis Barnabás (alispán, főispán)
Bónis Sámuel (szabolcsi alispán)		Kállay András (szabolcsi főispán)

1. melléklet

Példák a megyei politikai vezető személyekre korszak szerinti bontásban

5. Az alispán választása körül felmerülő kérdések

Az alispánok személyes pártállását áttekintve merül fel a kérdés, hogy vajon mi lehet az oka egy ellenzéki közjogi álláspontot képviselő megyében, hogy a választott alispánok nem kizárólag a Függetlenségi és 48-as Párthoz kötődtek. Bónis Barnabás, Zoltán János és Miklós László sem tartoztak a függetlenségi körbe.⁹⁵ Joggal felmerülhet a gyanú, hogy – miként a főispán *de facto* akarata érvényesülhet a jelöltállítás során – az alispán s így a megyei tisztviselők személye a főispán erős befolyása következtében kerültek pozícióba. Ezen téma vizsgálatára két megyei eseménynek egy-egy mozzanatát tekintjük át 1872-ből és 1883-ból.

Az 1872-es restauráció alkalmával Bónis Barnabás második alispáni ciklusára pályázott, vele szemben pedig Kállay Emánuel, a megyei függetlenségi párt egyik vezére állt. A megyében a tisztújítások alkalmával többször alkalmazták a kisebbségben levő kormánypárti politikusok azt a manővert, hogy a megyében az ellenzéki pártokat megosztva – gyakran az ő soraikból jelöltet állítva – igyekeztek a lehető legtöbb szavazatot megszerezni. Így került sor Kállay Emánuel felléptetésére Bónissal szemben.⁹⁶ Ezt rendszeresen alkalmazták a szolgabírói és főszolgabírói állásokra való jelöltállítások alkalmával,

⁹⁵ Zoltán János hasonlóan Bónis Barnabáshoz a Balközép Párt hívének számított, és Miklós László is az úgynevezett Mérsékelt Ellenzék tagjának tekinthető. Miklós Lászlót pedig Krasznay Péter egyenesen a kormánnyal való lepaktálással vádolta. Vö. Krasznay 129.

⁹⁶ Ellenőr, 1872. május 11. 2.

mindemellett gyakran került sor arra is, hogy a kijelölő választmányban próbáltak kormánypárti politikusok egyes jelöltállításokat megakadályozni. 1872-ben a tisztújítás előtti kijelölő választmányi ülésen a Deák-párti tagok igyekeztek gátat szabni Dobozy Ferenc és Vidovich Ferenc jelöltségének. Vay Ádám az ekkor felállt szavazategyenlőségkor nem akadályozta meg a jelölések visszavonását, és nem teljesítette a kormánypárti szándékot.⁹⁷ Ekkor Vay – véleményünk szerint – úgy érezte, hogy elveszítette a helyi kormánypártiak pártolását, és beadta lemondását. Ellenben az országos politikai bizalom – mint azt láthattuk – nem szűnt meg felé.

A második esemény a tisaeszlári vérvád peréhez és az azt követő eseményekhez kapcsolódik. Graefl főispánnak a nyomozás és tárgyalás alatt tanúsított magatartását Mikszáth Kálmán a következőképpen jellemzi: „Miért fogadják el Gräfflt a megye fejének, aki pedig csak az újhajtású urakból való? A kérdésben úgyszólván benne van a felelet. Olyanok a személyes tulajdonai, melyek mindenkinek imponálnak, de senkinek sem előlgetnek. Jámbor, dereshajú öregúr, akinek a kibékítés a fegyvere, nem a parancsolás. A kormány rendeletit nemhogy végrehajtaná, *hanem csak becsempészi, megszelídített alakban*. És azért mégis nyílt, egyenes jellemű, szelíd, hallgatag.”⁹⁸

A Vay Ádámról és Graefl Józsefről ismertetett két eset jól körülírja a főispáni magatartást Szabolcsban. Itt nem érvényesült oly erősen Migazzy Vilmosnak a korábban megfogalmazott tézise, hiszen Szabolcsban a főispánok mozgásteret a törvény adta keretek közé szorult. A kormány bizalmas kérdéseket érintő utasításait pedig a főispán végrehajtotta ugyan, de a megyében mintegy reprezentációs feladatot látott el. E két eset ismertetése alapján tehát nem tartjuk valószínűnek, hogy az alispán s a megyei tisztviselők választásába a főispán beavatkozott volna.

6. Szabolcs alispánjainak karrierútja a pozíciójuk elfoglalásáig

Mivel az alispánt a megye választotta, érdemes a főispánoknál vizsgált kritériumokat néhány szemponttal kibővíteni. Ezek pedig a – fent említettek szerint – a következők: a negyvennyolcas múlt és a politikai támogatottság, a közjogi pártállás vizsgálata mellett a megyei pártpolitikai kapcsolatok áttekintése.

⁹⁷ Ellenőr, 1872. május 11. 2.

⁹⁸ Vö. Mikszáth Kálmán összes művei. Cikkek és karcolatok XVI. Szerk. Rejtő István. Bp. 1972. 299.

Főispán	Felsőfokú tanulmányok	Található-e birtoka Szabolcsban?	Azonosítható országos politikai kapcsolat	Országos politikai tevékenysége megelőzi-e a szabolcsi főispánságát?	Közigazgatásban eltöltött múltja a régióhoz köthető-e? (Ha nem, tudjuk-e, hová?)
báró Vécsey József (1867–1872)	Pozsony, Bécs	igen	Andrássy Gyula	igen	nem (Verőce vármegye)
gróf Vay Ádám (1872–1877)	Berlin	igen	Lónyay Menyhért	igen	igen („Áprilisi törvényeket végrehajtó szabolcsi bizottság”)
Bónis Barnabás (1877–1881)	Pest	igen	Tisza Kálmán	nem	igen (alispán)
báró Graefl József (1881–1889)	Kecskemét	igen	Tisza Kálmán	igen	nem (Heves és Külső-Szolnok, Pest vármegyék)
Kállay András (1889–1897)	Bécs	igen	Tisza Kálmán	nem	igen (közigazgatási bizottság)
báró Feilitzsch Bertold (1897–1906)	Pozsony	nem	Bánffy Dezső	nem	nem (Torontál vármegye)
gróf Vay Gábor (1906–1910)	Bécsújhely	igen	Justh Gyula	igen	nem
gróf Vay Tibor (1910–1913)	Halle	igen	Khuen-Héderváry Károly	nem	igen (közigazgatási bizottság)
báró Újfalussy Dezső (1913–1917)	Pest	igen	Tisza István	nem	nem (Debreceni Királyi Tábla)
Meskó László (1917–1918)	Pest, Bécs	nem	Irányi Dániel, Apponyi Albert	igen	igen (nyíregyházi tisztiügyész)

2. melléklet

Szabolcs vármegye főispánjainak összesítése szocializációs környezetük, megyéhez való kötődésük és politikai-közigazgatási tevékenységük alapján

Bónis Barnabás alispán személyéről és a karrierútja során kialakult politikai kapcsolatairól már szoltunk, így folytassuk a Bónist 1877-ben követő alispánnal, Zoltán Jánossal. Zoltán János nem az első alispán a családjában, hiszen édesapja is betöltötte a második alispáni tisztséget, sőt még további három felmenője is volt

alispán. Apja e minőségében az 1839–40-es országgyűlésben is részt vett megyei követként Bónis Sámuel mellett.⁹⁹ A család számára a – szabolcsi választásoknál oly fontosnak tekinthető – negyvennyolcas szerepvállalást is ő képviselte, hiszen a felálló magyar belügyminisztérium osztálytanácsosaként, majd államtitkáraként teljesített szolgálatot a magyar államapparátusban. A fia sokáig nem vett részt a megyei politikai életben, és kortársai közül többen nem is tekintették különösebben alkalmasnak a politikai pályára. 1872-ben a megyei Deák-párt főjegyzőjelöltnek állította a tisztújítás alkalmával, de vereséget szenvedett a „megyei baloldaltól”, így a főjegyző Korányi Miklós lett.¹⁰⁰ 1875-ben lett balközép színekben képviselő, de két év múlva a megyei tisztújításon Okolicsányi Lajos ellenében Szabolcs alispánja lett, így az országos politikában kevés időt töltött el. Megyei politikai kapcsolatainak széles spektrumát ellenben jól illusztrálhatja, hogy 1883-ban Vay Ádám mellett már a Függetlenségi Párt megyei elnöke, Gaál Elek is őt ajánlotta az alispáni székbe.¹⁰¹ Személyének széles körű elismerését alátámasztja azon tény is, hogy második alkalommal való megválasztását a megye legnagyobb presztízzsel rendelkező családjainak szavazatai biztosították.¹⁰² A dualizmus korában őt tekinthetjük a megyében az egyetlen személynek, aki az alispáni működését követően országgyűlési képviselővé lépett elő.

Zoltán Jánost Miklós László követte 1889-ben, az ő személyéhez is – elődjeihez hasonlóan – hosszú megyei közigazgatási karrierút köthető. A régióhoz kapcsolható Borsodban kezdett hivatalnoki pályát, majd 1875-ben lett Szabolcs vármegye aljegyzője, 1884-től főjegyzője.¹⁰³ Az 1880-as évek végére a megyei hivatali felemelkedés több esetben már egyértelműen az 1848-as törvényekkel kapcsolható össze, hiszen ezek a személyek ingatlanvagyonukat szinte teljesen elveszítették a jobbágyszabaddal egy időben.¹⁰⁴ Ezt Miklós László hivatali felemelkedése prognosztizálta,¹⁰⁵ s az őt követő Mikecz család (Mikecz János és Mikecz Dezső) is megerősíti ezen tendenciát. A megyei hírnevet megalapozó negyvennyolcas múlt tekintetében a Mikecz család élen járt. Mikecz Tamás a 49. önkéntes honvédzászlóalj parancsnokaként, Komárom védőjeként szerzett

⁹⁹ *Király Zoltán*: Szabolcs vármegye és az 1838–1840. évi országgyűlés. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 52. (2017) 3. sz. 28.

¹⁰⁰ Ellenőr, 1872. május 11. 2.

¹⁰¹ *Kövér György*: Egy igazi restauráció. Tisztújítás Szabolcsban 1883 végén. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 45. (2010) 4. sz. 421.

¹⁰² Uo. 431.

¹⁰³ Pesti Napló, 1895. június 24. 2.

¹⁰⁴ *Láczay Magdolna*: Sorsok a múltunkból. Nyíregyháza 1988. 114.

¹⁰⁵ Miklós László is már csupán 600 holddal rendelkezett a megyében. Vö. Krasznay 129.

magának hírnevet mind a megyében, mind az országban. A családhoz tartozó Mikecz János is végigjárta az alispánokra Szabolcsban jellemző *cursus honorumot*. Elődjeihez hasonlóan hosszú megyei közigazgatási életút köthető hozzá: 1878-ban alügyész, majd 1884-ban aljegyző volt, 1888-ban főjegyzővé választották.¹⁰⁶ A karrierútja csúcsát egyértelműen Miklós László halála utáni alispánná választása jelentette. A helyére főjegyzőnek a kisvárdai szolgabírónak, Mikecz Jánosnak¹⁰⁷ a fiát, Mikecz Dezsőt választották meg.

<i>Alispán</i>	<i>Közjogi pártállás</i>	<i>Hivatalnoki karrierút</i>	<i>Személyéhez vagy családjához köthető-e részvétel az 1848/49-es eseményekben?</i>
Bónis Barnabás (1867–1877)	Balközép	1830-ban dadai főszolgabíró → 1867-ben alispán → 1877-ben főispán	igen
Zoltán János (1877–1890)	Balközép/ Szabadelvű	1872-ben főjegyzőjelölt → 1877-ben alispán	igen
Miklós László (1889–1895)	Szabadelvű	1874-ben aljegyző (Borsodban) → 1884-ben főjegyző (Szabolcsban) → 1889-ben alispán	nem
Mikecz János (1895–1901)	Függetlenségi	1878-ban alügyész → 1883-ban aljegyző → 1888-ban főjegyző → 1895-ben alispán	igen
Szikszay Pál (1901–1907)	Függetlenségi	1877-ben tisztifőügyész → 1901-ben alispán	nem
Mikecz Dezső (1907–1919)	Függetlenségi	1895-ben főjegyző → 1907-ben alispán	igen

3. melléklet

Szabolcs vármegye alispánjainak összesítése közjogi pártállásuk, hivatalnoki karrierútjuk és családi múltjuk alapján

7. Összegzés

A Szabolcs megyei politikai elit változásai részben vagy egészben illeszkednek több országosan is azonosítható folyamatba. Szabolcsban is lejátszódott

¹⁰⁶ Bene János: A nyíregyházi Mikeczek. Nyíregyháza 2008. 4.

¹⁰⁷ Nem tévesztendő össze az imént említett Mikecz János alispánnal.

azon folyamat, miszerint a régió reformkori politikai elitje visszatért a politizálás élvonalába. A főispánok szocializációs szinterei a legtöbb esetben nem Szabolcshoz voltak köthetők, aminek következtében feltehetőleg a politikai-közjogi meggyőződésük is fogékonnyá tette őket a kormánypárt támogatására. Ezen túlmenően a közigazgatási tapasztalatukat gyakran még a régióhoz sem tartozó vármegyékben szerezték, ahogy azt megfigyelhettük Vécsey József, Graefl József vagy Feilitsch Bertold személye esetében. Sokkal fontosabbnak bizonyult ennél az, hogy a birtokaik révén a megyéhez kötődők voltak (Feilitsch Bertoldon kívül) minden esetben, így a megye politikai elitjének főispánságuk előtt is szerves részesei voltak. Az ellenzéki „vármegyelét” tetten érhető a kinevezett személyek országos politikusi működésében is, hiszen felülreprezentáltak voltak a megye élén azok, akik korábban országgyűlési képviselők vagy a Főrendiház tagjai voltak.

Azon tendenciához, miszerint a megyékben a század végére megnőtt a nem az adott megyéhez tartozó főispánok aránya, Szabolcs is hozzájárult: ez tükröződik például báró Feilitsch Bertold kinevezésében. Azonban némi különbség is azonosítható Szabolcs esetében: míg máshol ezen irányvonal már Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején megjelent, addig Szabolcs a Bánffy-kormány idején csatlakozott az irányvonalhoz. A főispánok fellépésének és lemondásának túlnyomó többsége egybeköthető a nagypolitikai változásokkal, és a kiemelkedően kormánypárti megyékkel szemben ezen régióban nem volt jellemző, hogy jelentősen hosszú időt töltenének a hivatalukban a főispánok. Az is figyelemre méltó, hogy a főispán a pozícióját elfoglalva nem tetszelgett – Migazzy szavaival élve – a pártvezér és pártszervező szerepében, hanem az esetek túlnyomó többségében óvakodott a polarizált közhangulatot tovább sarkítani, és a kormányzat felé többnyire csak a tájékoztatási kötelezettségét teljesítette. A főispán önálló politikai aktorként tehát nem, de a helyi kormánypárti politikai elitet felhasználva próbálta a megyei viszonyokat alakítani.

Összességében az alispánok esetében a személyes közjogi pártállásuknál – véleményünk szerint – fontosabbnak mondható, hogy esetleg családjuk részt vállalt-e az 1848–49-es eseményekben (vagy katonai, vagy a polgári igazgatási tevékenységben), és a legfőbb szempont pedig, hogy végigjárták-e a törvényhatóság tisztikarának legfőbb pozícióit. Végso soron azt állapíthatjuk meg a főispánok tekintetében, hogy mivel szinte minden, a nagypolitikában bekövetkezett változás hatására lecserezték a személyüket, így a miniszterelnöknök legtöbbször olyan bizalmasa ült a megye élén, aki ingatlanvagyonát, közösségi vagy társadalmi szerepvállalását tekintve erősen kötődött ugyan Szabolcshoz, de pártállásához nem fért kétség.

Ákos Ámik

**The Rulers of an Oppositional County:
The Lord- and Vice-Lieutenants
of Szabolcs County in the Dualist Era**

Numerous examples of basic research have already been conducted on the opposition counties of the Dualist era, especially on one of their most prominent leaders, Szabolcs County. However, no collective biographical analysis (prosopography) of the county's officials has been carried out to date; their career paths, or political and public roles have still not been examined in detail.

Between 1867 and 1918, Szabolcs County was headed by ten lord-lieutenants and six vice-lieutenants – considering the fact that one of the lord-lieutenants later also held the position of vice-lieutenant, fifteen political figures in total. The aim of this paper is to compare the political and economic activities of the lord-lieutenants of Szabolcs County, and to observe – in relation to the region – how national processes manifested within the county elite in Szabolcs, one of the strongholds of public opposition, and, later, of Dezső Bánffy's New Party.

It is also our goal to examine the career path of the vice-lieutenant, as an elected official, before taking office; the way he gained prestige among the electorate; as well as the extent to which his election can be interpreted as an exertion of the lord-lieutenant's authority or even favouritism.

We have a significant source base at our disposal for examining the aforementioned subjects: the documents of the Presidential Department of the Royal Hungarian Ministry of Interior, the semi-official correspondence of the Prime Minister at the time, numerous autobiographical materials (including the memoirs, open letters, and personal legacy of András Kállay), and the now published diary of Péter Krasznay, the district high sheriff of Nyírbogdány.

Selmeczi Péter

„Passzív, de nem érzéketlen nézőjeként a katasztrófának”

Internált Eötvös-collegisták sorsa Franciaországban
leveleik tükrében

A tudományos közvélekedés vallja, hogy az első világháború minden korábbi katonai konfliktusnál brutálisabb hatással volt a civilek, a hátszág lakóinak életére, a háború totális volta pedig elmosta a különbséget a katonák és a fegyvert nem viselők között.¹ Utóbbiak közül sokakat, hasonlóan a hadifoglyokhoz, szögesdróttal vagy falakkal körülvett táborokba zártak. Ezt az eljárást nevezi internálásnak a szakirodalom.² A döntéshozók így kívánták ellenségeiket megfosztani potenciálisan fegyverbíró, ám nem az anyaföldön tartózkodó férfi polgáraiktól, cél volt továbbá, hogy garantálják a „hátszág frontjának” biztonságát a „potenciális kémektől”, így ilyen indokokkal nők, gyermekek, egész családok, de akár a saját nemzet „megbízhatatlannak” ítélt politikai csoportjai, nemzetiségei is lehettek ezen rendelkezések célpontjai.³

Mai tudomásunk szerint csak Franciaországban hatvanezer főt internáltak a korszakban, köztük számos osztrák–magyar állampolgárt,⁴ ám annak elle-

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Szeretném megköszönni témavezetőmnek, Fóris Ákos egyetemi adjunktusnak (ELTE BTK) és Juhász Balázs habilitált egyetemi docensnek (ELTE BTK) a szakmai észrevételeit, illetve Farkas Flóriának a német és francia nyelvű levelek átírásában és értelmezésében nyújtott segítségét.

² *Stéphane Audoin-Rouzeau – Anette Becker: 1914–1918, Az újraírt háború.* Bp. 2006. 113.

³ *Matthew Stibbe: Enemy Aliens and Internment* (<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/enemy-aliens-and-internment/>, utolsó letöltés: 2024. július 26.)

⁴ *Joël Kotek – Pierre Rigoulot: A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve.* Ford. Szilágyi Andor – Vajda Lőrinc. Bp. 2005. 81. A témáról átfogóan ír: *Jean-Claude Farcy: Les camps de concentration français de la première guerre mondiale (1914–1920).* Párizs 1995.

nére, hogy Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regénye a témát a magyar köztudatba is közvetítette,⁵ hazai történettudományi feldolgozása még korántsem teljes körű.⁶

Jelen tanulmányomban az 1914 nyarán Franciaországban tartózkodó, a háború alatt internált Eötvös-collegisták sorsát mutatom be, kiemelve személyes levelezéseik történeti forrásanyagként való felhasználásának lehetőségeit és korlátait. Azt vizsgálom, hogy a levelek mennyire lehetnek alapjai önálló megéléstörténetek rekonstrukciójának, és mennyire alkalmasak arra, hogy általuk a *Fekete kolostor*hoz hasonló vagy attól eltérő internálásnarratívákat fogalmazhassunk meg. Bemutatom, mennyire tudták tartani egymással, illetve intézményükkel a kapcsolatot a hallgatók; a Collegium és a párizsi École Normale Supérieure (ENS) közötti kapcsolatok vajon fennmaradhattak-e valamilyen formában a háború alatt; valamint kitérek arra is, hogy a háborús évek mennyiben befolyásolták a hallgatók tanulmányait, tudományos orientációját.⁷

1. Az internált hallgatók személye

A források és a szakirodalom négy olyan collegistát tart számon, akik 1914 nyarán Franciaországban nyári egyetemen vettek részt, s akiket a francia hatóságok később internáltak: Bárczi Géza, Fuchs Rezső, Szegő (Gyergyai) Albert és Weifert László.⁸ Kutatásaim (és a Collegium anyakönyve) alapján ugyanakkor

⁵ Kuncz Aladár (1885–1931) író, szerkesztő, műfordító, kritikus. 1903–1907 között a budapesti tudományegyetem magyar–latin–görög szakos hallgatója, az Eötvös Collegium tagja. 1914 nyarán Franciaországban tartózkodva a hatóságok internálták, és csupán 1919-ben térhetett haza. Élményeinek lenyomata az 1931-ben megjelent *Fekete kolostor* című munkája. A hivatkozásoknál a mű kritikai kiadását veszem alapul: *Kuncz Aladár: Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságából.* (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái I.) A szöveget gondozta és az előszót írta: Jeney Éva. Budapest–Kolozsvár 2014.

⁶ A teljesség igénye nélkül: *Jeney Éva: A bouches inutiles-től a bouche indésirable-ig. A nagy háború civil internálási politikájának kezdetei Franciaországban.* In: *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről.* Szerk. Kappanyos András. Bp. 2015. 227–233.; *Somogyi László: „Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is!” Női visszaemlékezés az első világháború alatti francia internálásra.* *Múltunk* 63. (2018) 2. sz. 100–131.

⁷ A témáról rövidebb terjedelemben itt írtam: *Selmeczi Péter: „Öt éves tanulmányút” a Nagy Háború nyomán – Internált Eötvös-collegisták sorsa Franciaországban* (<https://ujkor.hu/content/oteves-tanulmanyut-a-nagy-haboru-nyoman-internalt-eotvos-collegistak-sorsa-franciaorszagban>, utolsó letöltés: 2024. július 23.)

⁸ *Garai Imre: A tanári elitképzés műhelye – A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950.* Bp. 2016. 129.

Komor Zoltán is Franciaországban tartózkodott családjá társaságában a háború kitörésekor,⁹ ő azonban egyelőre nem teljesen tisztázott körülmények közt 1915 januárjában hazatérhetett átmeneti fogságából, majd rövidesen katonai szolgálatra vonult be – így fordulhatott elő, hogy az 1914/1915-ös tanévet összegző források nem tüntetik fel őt az intézmény internált hallgatói között.¹⁰

Kutatásomban azért látom indokoltnak az Eötvös-collegisták kiemelését az internálás kontextusában, mert a Collegium erős „francia beágyazottságát” és a párizsi École Normale Supérieure (ENS) intézményével való szakmai együttműködését már a kortársak is számontartották. Az 1895-ben létrejött Eötvös Collegium szervezetenként a párizsi intézmény mintáját követte, és az onnan érkező francia nyelvi lektorok jelenléte az internátusban mind a nyelvoktatás területén, mind a Collegium szellemi légkörének alakításában fontos tényezővé vált.¹¹ Az internált bölcsészhallgatók tehát a francia nyelv és kultúra kedvelői, és mint például Gyergyai, utóbb neves tolmácsolói is voltak, így releváns lehet annak vizsgálata, hogy miképpen változhatott viszonyulásuk ehhez az internálás következtében. A Collegium továbbá amiatt is jelentős tényező a források tükrében, mert a hallgatók leveleiben mély kötődés jelenik meg az intézményhez; a hallgatók fogságának több állomása is közös volt; keresték a kapcsolatot máshol raboskodó társaikkal. A források alapján az is kijelenthető, hogy a Collegium igazgatója, Bartoniek Géza¹² igyekezett kapcsolatait felhasználva nemcsak információkat szerezni internált hallgatóiról, hanem aktívan közben is járni érdekükben akár jobb elhelyezésük, akár a szeretteikkel való kapcsolattartásuk végett.

2. Forrásbázis

Kutatásom alapját az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár collegiumi fiókgyűjteményében (Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár, MDKL) található feljegyzések és kimutatások, személyi anyagok jelentették. Kiinduló hipotézisem

⁹ Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: MDKL) 102. doboz. Kimutatás a Bárá Eötvös József Collegium növendékeiről az 1914/15-ös tanévben.

¹⁰ MDKL 55. doboz 107. dosszié, 96/1914. Javaslat Scholtz László felvételére.

¹¹ A témáról lásd: *Nemes Tibor*: A Kollégium és az École Normale Supérieure kapcsolatai (1897–1947). In: *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*. Szerk. Nagy József Zsigmond – Szijártó István. Bp. 1989. 98–105.

¹² Bartoniek Géza (1854–1930) pedagógus, fizikus, az Eötvös Collegium igazgatója 1895–1930 között.

az volt, hogy a hallgatók és hozzátartozóik vonatkozó levelezésének szisztematikus összegyűjtésével és vizsgálatával lehetőség nyílt az internáltak életkörülményeinek rekonstruálására.¹³ Ezt azonban csak részben igazolták a források, hiszen az internáltak levelezését nagyban behatárolták a cenzúra tartalmi és formai követelményei.

Az internáltak postaforgalmának szabályozása többször változott a háború során, de általánosságban elmondható, hogy kizárólag francia vagy német nyelvű leveleket írhattak, átlagosan hetente egyet, mindössze kettő-négy oldal terjedelemben. A francia levélcenzúra emellett azt is előírta, hogy az internáltak kézírása jól olvasható legyen, mivel a hatóságok a leveleket egytől egyig ellenőrizték, vélhetően attól tartva, hogy a rabok kommunikációja veszélyeztetheti Franciaország katonai céljait, vagy az úgynevezett „kölcsonosság elve” szerint panaszaik közvetve árthatnak a Németországban internált francia civileknek.¹⁴ Ez magyarázza témáik szembetűnő megkötöttségét is. A hallgatók tartózkodtak a politikai állásfoglalástól, nem írhattak fogságbeli személyes érzelmeikről és tanulmányaikról, olvasmányélményeikről is csak hiányosan vagy igen tömören nyilatkoztak, de tetten érhető az információáramlás bizonytalansága is: mivel a válaszlevelek hiányoznak vagy késnek, sok a tartalmi ismétlés, amire a levelek szerzői több helyütt hivatkoznak is.¹⁵

Az előzőek miatt további forráscsoportokat igyekeztem bevonni kutatásomba, így az MTA Könyvtár Kézirattárában lévő Bárczi Géza-hagyaték¹⁶ fontosabb darabjai mellett vizsgáltam a Nemzetközi Vöröskereszt által vezetett fogolykartonokat is.¹⁷ Fontosak továbbá a témába vágó narratív források,

¹³ Az MDKL gyűjteményében összesen harminchét olyan levél és hivatalos feljegyzés őrződött meg, amely az internáltaktól vagy az ő hozzátartozóiktól származik, és a hallgatók franciaországi és svájci internálásának időszakában keletkezett. Gyergyai Albert vonatkozó leveleit korábban már közölte: *Horváth László*: „Alulírott, dr. Szegő Albert, írói nevemen Gyergyai Albert, az Eötvös Collegium tanára...” In: *Kegyelmet a klasszikusoknak. Írások Gyergyai Albertről*. Szerk. Szávai Dorottya – Szávai János. Bp. 2015. 131–189.

¹⁴ *Farcy, J.*: Les camps de concentration i. m. 205–208.

¹⁵ A szakirodalom nem szokta eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy a levelek döntő többségének nemcsak a francia, hanem a magyar cenzúrán is át kellett mennie – jól jelzi ezt a több levélen is látható fölülbélyegzés.

¹⁶ MTA Könyvtár és Információs Központ. Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK) Ms 5914/334-401. Bárczi Géza levelei szüleinek, Bárczi Ivánnak és feleségének; MTA KIK Ms 5915/586-633. Bárczi Iván és felesége levelei Bárczi Gézának; MTA KIK Ms 5916/176-192. Gyergyai Albert levelei Bárczi Gézának.

¹⁷ 1914–1918 Prisoners of the First World War – ICRC Historical Archives (<https://grandeguerre.icrc.org/en/File/Search/#/4/1/245/0/Austro-Hungarian/Civilian>, utolsó letöltés: 2024. július 26.)

így például Gyergyai Albert¹⁸ és Németh Andor emlékiratai.¹⁹ Kuncz Aladár már említett regénye megkerülhetetlen a kutatásban, már csak azért is, mert fogságának egy részét megosztotta Bárczi Gézával és Weifert Lászlóval, és Bárczi rövid visszaemlékezése mellett²⁰ fennmaradt saját 1931-es kiadású *Fekete kolostor*-példánya is, benne saját kezű széljegyzeteivel, melyek a regény referenciális olvasatát erősítik.²¹

3. A *collegisták* internálásának állomásai

Franciaországban már 1913-ban születtek bizalmas döntések a háború kitörése esetén az ország területén tartózkodó ellenséges állampolgárokkal szembeni intézkedésekről, és az 1914. július 30-án kiadott felhívásokban az összes érintettet kész tények elé állították: az általános mozgósítás napjának végéig (annak huszonegyedik órájáig) hagyhatták el Franciaország területét az ekkor még közlekedő vonatokon vagy tengeri úton, a kijelölt kikötőkön keresztül. Akiknek ez nem sikerült, vagy más okból a háborús állapot teljes időtartamát Franciaországban kívánták eltölteni, jelentkezniük kellett a helyi hatóságoknál a mozgósítás második napjának végéig, ahol személyazonosságuk megállapítása után tartózkodási engedélyt (*permis de séjour*) és fényképes menetlevelet (*laissez-passer*) kaphattak.²² Így tehát hivatalosan *internálásról* nem beszéltek a felhívásokban, sőt, ezek alapján a tartózkodási engedéllyel rendelkezők később kérvényezhették volna, hogy átutazhassanak valamelyik semleges államba.²³ A gyakorlatban azonban hamarosan megkezdődött az ellenségesnek ítélt elemek, köztük több ezer osztrák–magyar állampolgár összegyűjtése.

A források alátámasztják azt a szakirodalmi megállapítást, hogy a háború kezdetén az érintettek szabad mozgását akadályozták ugyan, és sokukat már

¹⁸ Gyergyai Albert: *A várostól a viláig*. Bp. 1986.

¹⁹ Németh Andor (1891–1953) író, költő, műfordító. Kunczhoz és Bárczihoz hasonlóan Nourmoutier és Île d’Yeu táborában volt fogoly, így emlékezései témám szempontjából is relevanciával bírnak. Erről bővebben: *Németh Andor: Emlékiratok*. In: *Uő: A szélén behajtva*. Válogatott írások. S. a. r. Réz Pál. Bp. 1973.

²⁰ Bárczi Géza: Emlékek egy könyv olvasása közben. *Irodalomtörténet* 58. (1976) 1. sz. 91–92.

²¹ Erről bővebben: *Jeney Éva: Marginália a Fekete kolostorhoz*. In: *Uő: A megosztó és a megosztható múlt*. Tanulmányok. Kolozsvár 2023. 166–186.

²² *Jeney Éva: A megosztó és megosztható múlt*. In: *Uő: A megosztó és a megosztható múlt*. Tanulmányok. Kolozsvár 2023. 145–146.

²³ Uo.

ekkor átmenetinek szánt csoportos menekültközpontokban helyezték el,²⁴ de részben a helyi közigazgatás túlterheltsége, részben a szállásokon elhelyezettek eltérő vagyoni és társadalmi viszonyai miatt számosan – hatósági felügyelet mellett – ideiglenesen polgárházakban, gyakran eredeti szálláshelyükön rendezkedhettek be.²⁵ Így az Institut de Touraine igazgatójának közbenjárására Gyergyai Albert és Fuchs Rezső visszatérhettek tours-i szállásadóikhoz,²⁶ de Bárczi Géza és Weifert László is a nyár végéig Boulogne-ban folytathatták tanulmányaikat.²⁷ 1914 szeptemberétől azonban a hadi helyzettel összefüggésben a francia kormányzat megkezdte az „ellenséges elemek”, többek közt az úgynevezett „osztrák-német” állampolgárok és a megbízhatatlannak minősített elzász-lotharingiaiak deportálását a Nyugat- és Délkelet-Franciaországban felállított internálótáborokba.²⁸ A következőkben a hallgatókhoz köthető egyes levelek keltezéséből és a bennük szereplő információk alapján kísérlem meg azonosítani internálásuk állomásait.

Az említett Eötvös-collegisták sorsával kapcsolatban Komor Zoltánról tudjuk a legkevesebbet. A rendelkezésre álló források szerint szüleivel és más rokonnal a háború kitörését követően Mers-les-Bains kikötővárosában tartózkodott. Tisztában volt Gyergyai és Fuchs helyzetével – az ő sorsukkal összehasonlítva mondja magát szerencsésnek, minthogy valamely táborba való deportálás helyett a városban maradhatott, annak határain belül szabadon mozoghatott.²⁹ Francia tanulmányait ugyan megszakította a háború, de még 1914 októberében is így írhatott haza a Collegium igazgatójának:

„Itt Mers-ben csendes, szenzációk és nyugtalanság nélkül telik az életem. A tenger partján messze vagyunk a harcmezőktől... azahogy mégis közel vagyunk hozzá, gyakran hallunk ügylővéseket, de a csata nem ér el idáig. Olykor látni angol katonákat áthaladóban, akik Dieppe-ből jönnek, s csatlakozni akarnak ezredükhöz, a kórházak tele vannak sebesültekkel, sok itt

²⁴ Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 17–19.

²⁵ Jean-Claude Farcy és saját kutatásai nyomán Jeney Éva is úgy véli, hogy ekkor még nem beszélhetünk szigorúan vett internálásról. Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 19.; Jeney É.: A megosztó és megosztható múlt i. m. 149.

²⁶ MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele a Collegium igazgatójának. Tours, 1914. augusztus 27.

²⁷ MDKL 23. doboz 24. dosszié. Weifert László levelezőlapja az Eötvös Collegium igazgatójának. Les Sables d’Olonne, 1914. november 22.

²⁸ Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 20.

²⁹ MDKL 10. doboz 11. dosszié. Komor Zoltán levele a Collegium igazgatójának. Mers-les-Bains, 1914. október 15.

*a belga menekült – de általánosságban véve ez a város megőrizte békés jellegét, és a háborút nem jelzi más, mint a férfiak távolléte és a véres újságcikkek.*³⁰

1914. október 28-án azonban öt és családját is őrizetbe vették, és hat héten keresztül előbb egy abeville-i fogdában, majd Hesdin városának katonai börtönében tartották fogva – katonai törvényszék elé kellett állniuk, ahol kémkedéssel vádolták őket.³¹ Ennek pontos hátterét csak feltételezhetjük, de összefügghet azzal, hogy a Franciaországban rekedt külföldi állampolgároknak a hatóságok által kiadott tartózkodási engedéllyel, illetve a hátszágban való utazásra (értsd: a kijelölt tartózkodási hely elhagyására) feljogosító okmánnyal kellett rendelkezniük. Ezeket gyakran ellenőrizték és felülvizsgálták, a papírok kérésre történő bemutatásának elmulasztása pedig az illetékes bíróságok előtti büntetőeljárást vagy akár kémkedésért való felelősségre vonást jelenthetett.³²

A vád szerint a korábban Mers-les-Bains-ban tartózkodó Komorék nem tették meg a megfelelő nyilatkozatot, és bár a bíróság Zoltánt és szüleit saját elmondása alapján fölmentette, nagybátyját egy év börtönre ítélték,³³ őket pedig internálták Mongazon táborába, egy volt papi szeminárium épületébe.³⁴ Annak körülményei, hogy alig pár héttel később hogyan és miért térhetett haza, mindeddig felderítetlenek. Talán egészségügyi okokból, talán családja kapcsolatainak köszönhetően hagyhatta el Franciaországot szüleivel együtt a következő év januárjának első felében – 1915. január 25-én már Szolnokról írt levelet Bartoniek igazgatónak, hogy a Collegiumba a hét végéig még nem költözhet be, mert „a kiállott izgalmak utóhatásai még csak most jelentkeznek”, és akarathiánya miatt magát ostorozza őszinte soraiban.³⁵ A később katonai

³⁰ MDKL 10. doboz 11. dosszié. Komor Zoltán levelezőlapja a Collegium igazgatójának. Mers-les-Bains, 1914. október 15.

³¹ MDKL 10. doboz 11. dosszié. Komor Zoltán levelezőlapja a Collegium igazgatójának. Mongazon, 1914. december 16.

³² Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 15–16.

³³ Nincsenek konkrét forrásaink, hogy a Komor családból pontosan kik voltak jelen ekkor Franciaországban. Zoltánról nem találtam további forrásokat, két nagybátyjáról, a kereskedő Komor Izidorról és Szigfridről (illetve az előbbi fiáról, Pálról) azonban felleltem a Vöröskereszt által vezetett kartonokat – ezek azonban csak sanghaji, illetve hongkongi tartózkodásukról tudósítanak, ahol már a háború előtt is aktív üzleti tevékenységet folytattak. Róluk bővebben: Kiss Sándor: Komor Izidor. Passages. Az Orient Projekt Magyar–Ázsiai Kapcsolattörténeti Platform Évkönyve 1. (2023) 183–187.; Kiss Sándor: Komor Szigfrid. Passages. Az Orient Projekt Magyar–Ázsiai Kapcsolattörténeti Platform Évkönyve 1. (2023) 189–194.

³⁴ MDKL 10. doboz 11. dosszié. Komor Zoltán levelezőlapja a Collegium igazgatójának. Mongazon, 1914. december 16.

³⁵ MDKL 10. doboz 11. dosszié. Komor Zoltán levele a Collegium igazgatójának. Szolnok, 1915. január 25.

szolgálatra bevonult, majd szicíliai hadifogságba kerülő Komorral nem szűnt meg teljesen a kapcsolata a hallgatóknak – a már Svájcban tartózkodó Gyergyai egyik 1918. májusi levelében említi a Kastner Jenővel³⁶ együtt Cefalùban raboskodó diákokat.³⁷

Gyergyai közléseiből és Fuchs tours-i szállásadójának, egy bizonyos Crissac úrnak egy genfi férfi közvetítésével küldött leveléből értesülhetünk arról, hogy a két hallgató augusztus 1-jén megkísérelte elhagyni az országot, ám Lyonba való megérkezésüket követően továbbutazásuk meghiúsult, vonatukat félreállították. Négy napi várakozást követően, immár rendőrségi őrizetben a Puy városa közelében lévő Chartreuse kolostorát jelölték ki számukra kényszerlakhelyként,³⁸ ahol fogolyként három hetet töltöttek „szalmán fekvve, igen kényelmetlenül”. Szállásadóik – akikre Fuchs később is hálás szívvel gondolt vissza – és az Institut de Touraine igazgatójának közbenjárására a két hallgató augusztus 19–20. körül visszatérhetett tours-i szállásadóihoz.³⁹ Gyergyaiék kérvényezték hazatérésük engedélyezését, azonban – annak ellenére, hogy Ernest Lavissee,⁴⁰ az ENS igazgatója is közbenjárt érdekükben – szeptember 7-én ismét őrizetbe vették őket. Fogvatartásuk Tours-ban, feltehetőleg egy menekültközpontban szeptember 25-éig tartott. Ekkor szállították át őket a Chausey-szigetekre, egy erődítménybe.⁴¹ Itt németek, osztrákok és magyarok raboskodtak együtt, Gyergyai pedig arról ír, hogy a történetek ellenére a párizsi École vezetése, így Lavissee, illetve az intézményhez köthető oktatók, Paul Dupuy,⁴² Jules (?) Coulet⁴³ és

³⁶ Koltay-Kastner Jenő (1892–1985) irodalomtörténész, filológus, történész, az MTA levelező tagja. Kutatási területét az olasz–magyar irodalom- és művelődéstörténeti kapcsolatok jelentették.

³⁷ MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele a Collegium igazgatójának. Lausanne, 1918. május 24.

³⁸ Chartreuse de Notre-Dame du Puy.

³⁹ MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Károly továbbítja fia francia szállásadóinak levelét az Eötvös Collegium igazgatójának. Pozsony, 1914. november 8.; MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele az Eötvös Collegium igazgatójának. Tours, 1914. augusztus 27.; MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele az Eötvös Collegium igazgatójának. Tours, 1914. augusztus 30.

⁴⁰ Ernest Lavissee (1842–1922) történész, a Sorbonne rendes egyetemi tanára. 1903–1919 között az École Normale Supérieure igazgatója.

⁴¹ MDKL 10. doboz 11. dosszié. Komor Zoltán levele a Collegium igazgatójának. Mers-les-Bains, 1914. október 15.; MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele az Eötvös Collegium igazgatójának. Îles Chausey, 1914. november 30.

⁴² Paul Dupuy (1856–1948) francia történész, az École Normale Supérieure oktatója.

⁴³ Feltételezhetően Jules Georges Camille Coulet (1870–1952) irodalomtudós, Grenoble-ban, majd Montpellier-ben tankerületi igazgató.

Louis Eisemann⁴⁴ is pártfogásuk alá vették őket, s nekik is köszönhetően „jól bánnak” velük.⁴⁵ Az ő szerepük azért is fontos, mert közbenjárásuknak köszönhetően Gyergyaiék 1916 novemberében átkerülhettek a kontinensen lévő Pontmain-be, ahol némileg javultak életkörülményeik.⁴⁶

Hasonló körülmények közt internáltak Bárczi Gézát és Weifert Lászlót is, akiknek a sorsáról egészen 1914 őszeig a Collegium vezetése csupán annyi ismerettel rendelkezett, hogy a hazatérni szándékozó diákokat a hatóságok valószínűleg Boulogne-sur-Mer környékén vagy a Bretagne-i Saint-Malónál állíthatták meg.⁴⁷ Vélhetően a genfi osztrák–magyar konzulátus révén tudtak először kapcsolatba lépni hozzátartozóikkal a hallgatók;⁴⁸ Weifert pedig 1914. november 22-i levelében ismertette helyzetüket Bartoniek igazgatóval, miszerint augusztus végéig Boulogne-ban folytathatták tanulmányaikat, onnan azonban szeptember 10-e körül⁴⁹ Les Sables d’Olonne-ba kellett távozniuk, ahol – mint írja – „a háború végét várjuk, közben a francia nyelvvel foglalkozunk.”⁵⁰

Az eredetileg menekültközpontként működő Les Sables d’Olonne-ba 1914. augusztus 14-én érkezett meg Párizsból az első, háromszáznyolc főt számláló fogolyszállítmány, majd másik három konvojjal (La Rochesur-Yon-ból, Mamersből és Boulogne-sur-Mer-ből) együtt szeptember közepére 874 külföldi tartózkodott itt.⁵¹ A többnemzetiségű táborban a szobákat és a hálótermeket nemzetiségek szerint osztották ki; később pedig

⁴⁴ Louis Eisenmann (1869–1937) történész, a Sorbonne professzora; a párizsi francia béke delegáció „magyarosa”. A kiegyezésről írott 1904-es munkája (*Le compromis Austro-Hongrois de 1867*) alapvetően befolyásolta a Magyarország helyzetéről való francia tudományos gondolkodást.

⁴⁵ MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert és Fuchs Rezső levele a Collegium igazgatójának. Chausey, 1914. november 30.

⁴⁶ Vö. Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 142.; MTA KIK Ms 5916/178. Gyergyai Albert levelezőlapja Bárczi Gézának. Pontmain, 1916 február 15.; MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Rezső francia nyelvű levele Bartoniek igazgatónak apja haláláról. Pontmain, 1916. március 10.

⁴⁷ MDKL 1. doboz 1. dosszié. 93/1914. Bartoniek Géza igazgató angol nyelvű levele a budapesti amerikai konzulátushoz. 1914. szeptember 12.

⁴⁸ MTA KIK Ms 5914/341. Bárczi Géza levele a genfi osztrák–magyar konzulátusnak. Les Sables d’Olonne, 1914. szeptember 13.; A genfi osztrák–magyar konzulátus rövid, gépelt üzenete Bárczi Ivánnak. Genf, 1914. szeptember 20.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ MDKL 23. doboz 24. dosszié. Weifert László levelezőlapja az Eötvös Collegium igazgatójának. Les Sables d’Olonne, 1914. november 22.

⁵¹ Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 22.; Az épület eredetileg egy papi szemináriumnak adott helyet, majd 1908-tól katonai kaszárnyaként működött. Ma az épületben múzeum található. L’Abbey Sainte-Croix (<https://www.lessablesdolonne.fr/culture-patrimoine/patrimoine/suivez-le-guide/l-abbaye-sainte-croix/>), utolsó letöltés: 2024. július 25.)

a nemek szerinti különválogatás is végbement (tehát a családok esetében az anyákat gyermekeikkel helyezték el, és a családőt különválasztották tőlük).⁵² Bárczi is feljegyzi, hogy 1914 októberétől nemzetközi megállapodások eredményeképpen egyes „osztrák–német” állampolgárok (elsősorban nők és a gyermekek, hatvan év fölötti férfiak) a táborból szervezett csoportokban a semleges Svájcba távozhattak – ez a gyakorlatban kiutasítást jelentett.⁵³ Az ekkori tábori életet jellemzi röviden abban a levelében, melyet távozó osztrák nőismerőse, Elvire Brochmann közvetítésével (tehát a cenzúrát megkerülve) juttatott el szüleikhez.⁵⁴ Bárczi, valószínűleg franciatudásának köszönhetően, a tábori adminisztrációban is feladatot kapott. A „körülményekhez képest jónak” jellemezte helyzetét, és különösen szerencsésnek tartotta magát azért, hogy míg a régi kaszárnyaépület egyes termeiben kétszáz-kétszázötven ember is összezsúfolódnak, ő az épület egyik előszobájában rendezkedhetett be két másik magyar egyetemista társával együtt (egyikük vélhetően Weifert lehetett).⁵⁵ A tábor társadalmáról is ír, szavai pedig kritikusak környezetével szemben: arra figyelmezteti szüleit, hogy a hazatérő nők szerinte borzalmakról fognak mesélni, de ennek ne adjanak hitelt, hiszen „[...] vannak itt vén satrafák, akik bolhából elefántot csinálnak.” Érdekes momentum, hogy míg a franciákról általában jó véleménnyel van, a foglyok közti német vezetőket kiállhatatlannak tartja, és az általa ezerfősre becsült táborban lévő húsz magyart nevezi a jelen lévő „legintelligensebb elemnek”.⁵⁶ 1914 karácsonyát a kaszárnya kevés magyar lakója együtt ünnepelhette, de mivel a tábor hamarosan átszervezték (elzász-lotharingiaiakat és az Osztrák–Magyar Monarchia szláv, román és olasz alattvalóit szállították ide), még az újév beköszönté előtt Bárczit és Weifertet több társukkal együtt átszállították a Les Sables d’Olonne-tól északnyugatra fekvő Noirmoutier szigetére, ahol egy kastélyépület foglailaiva

⁵² *Farcy, J.*: Les camps de concentration i. m. 23.

⁵³ 1914 októberében a semleges országok (Egyesült Államok, Spanyolország) nagykövetségein keresztül a hadviselő felek között megállapodás született a területükön fogva tartott külföldi állampolgárok egy részének hazatelepítéséről. A kölcsönös hazatelepítés a nőket, a tizenhét év alatti gyermekeket, a hatvan év feletti időseket és a negyvenöt–hatvan év közötti gyengékedőket érintette. Elszállításuk szervezett konvojok útján történt Svájcba, hazatérésüket a svájci kormány által létrehozott, a polgári internáltak hazaszállításával foglalkozó hivatal (Bureau pour le rapatriement des internés civils) szervezte. *Farcy, J.*: Les camps de concentration i. m. 27–28.

⁵⁴ Ezt a tényt maga Bárczi is kiemeli levelében, nyomatékositva az abban szereplő információk hitelességét. MTA KIK Ms 5914/343. Bárczi Géza levele édesanyjának. Les Sables d’Olonne, 1914. október 26. után

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

váltak sok honfitársukkal együtt.⁵⁷ Ahogy kiemeli édesapjának: „[...] van itt egy nagyon kedves magyar társaság, egy költő,⁵⁸ egy aviátor,⁵⁹ egy irodalomkritikus⁶⁰ és sok tanár”⁶¹ – azonosításuk Kuncz Aladár elbeszélése alapján lehetséges. Bárcziéknak a kezdetben kimondottan festőiként jellemzett⁶² szigetre való megérkezését Kuncz így örökítette meg regényében: „[...] a [franciák] kontinens közeli civil fogolytáborából többeket szállítottak a noirmoutier-i várba. Ezek között volt néhány magyar is. [...] Bárczy és Weiffert, két budapesti Eötvös-kollégista, szintén tanulmányúton voltak, mint a német diákok, s így kerültek fogságba. Természetesen nagyon örültem nekik, ha másért nem, már azért is, mert valamikor én is Eötvös-kollégista voltam.”⁶³ Mind Kuncz könyve, mind Bárczi levelei is tudósítanak róla, hogy nekik „némi megkülönböztetés jutott osztályrészül”, hiszen a velük együtt érkezett budapesti bankárfiú párizsi pártfogóinak köszönhetően 1915 tavaszán rendbe hozathatták maguknak a kastély harangtornyának (*donjon*) legfelső szobáját, ahol – jegyzi meg Kuncz – a két Eötvös-collegista idejük nagy részében olvasott, dolgozott.⁶⁴

Bárczi és Weifert útjai itt váltak szét: utóbbit 1916 januárjában huszonegy társával együtt – büntetésből, feltehetően a tábort vezető adminisztrátor kicsinyes bosszújából – átszállították Noirmoutier-ból La Roche-sur-Yon-ba, egy kaszárnyába, majd két nappal később negyedmagával egy breton büntetőtelepre.⁶⁵ Bárczi pedig 1916. június 29-től az Île d’Yeu szigeten lévő erőd foglyává vált – az 51-es számú kazamata lakója lett Kunczékkal együtt, egészen az 1917. januári svájci szabadulásáig.⁶⁶ Weifert helyzete több hallgató levelében is előkerül, de további útját nehéz rekonstruálni, mivel se Gyergyainak, se Bárczinak nincsenek biztos információi róla: előbbi 1917 januárjában Tatihou

⁵⁷ MTA KIK Ms 5914/348. Bárczi Géza levele édesanyjának. Noirmoutier, 1915. január 3.

⁵⁸ Vélhetően Németh Andor.

⁵⁹ Dudás Emil (1888–1929) pilóta, repülőgép-tervező, a francia Louis Blériot tanítványa. 1915 májusában a francia Belügyminisztérium engedélyével nyithatott kutatóműhelyt Noirmoutierben, egy általa kitalált motor kísérleti munkáira, amit 1916 tavaszán zártak be.

⁶⁰ Itt valószínűleg a már említett Kuncz Aladárra gondolhatott.

⁶¹ MTA KIK Ms 5914/349. Bárczi Géza levelezőlapja édesapjának. Noirmoutier, 1915. február 1.

⁶² MTA KIK Ms 5914/348. Bárczi Géza levele édesanyjának. Noirmoutier, 1915. január 3.

⁶³ *Kuncz A.*: Fekete kolostor i. m. 188.

⁶⁴ *Kuncz A.*: Fekete kolostor i. m. 188–189.; *Jeney É.*: Margináliák i. m. 175.; MTA KIK Ms 5914/350. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1915. április 18.

⁶⁵ MTA KIK Ms 5914/364. Bárczi Géza levelezőlapja édesapjának. Noirmoutier, 1916. január 17.; *Kuncz A.*: Fekete kolostor i. m. 315., 392.

⁶⁶ MTA KIK Ms 5914/375. Bárczi Géza levele édesapjának. Île d’Yeu, 1916. június 30.; *Jeney É.*: Margináliák i. m. 182.

szigetét említi tartózkodása helyéül,⁶⁷ utóbbi pedig februárban Weifert egyik volt rabtársára hivatkozva Cellule településéről beszél, hozzátéve, hogy Weifertet egészségi állapota miatt előzetesen kijelölték a Svájcba való átszállításra, de a lyoni székhelyű felülvizsgálati bizottság (ekkor) nem támogatta kérelmét.⁶⁸

4. A fogság mindennapjai az internáltak leveleiben

A hallgatók levelezése a már korábban említett cenzúra rendelkezései miatt is főleg tömör információközlésre és a személyes igények jelzésére szolgált, így Bárczi Géza szüleivel folytatott üzenetváltásainak is a pénzküldemények és csomagok kérése és ezek elmaradása, az alapvető személyi szükségletek, illetve a szeretteitől várt hírek aggasztó hiányai voltak a fő témái. Az internáltaknak szóló válaszevelek és csomagok gyakran hónapokat késtek, így a foglyoknak – főleg a téli hónapok közeledtével – nélkülözniük kellett, Bárczi pedig rendre barátai kölcsöneire szorult, amit elhúzódó betegségének, a fogság alatt kialakuló bélgyulladásának költségei is tovább súlyosbítottak.⁶⁹ Jellemző volt, hogy a posta és a vasúttársaságok alkalmazottai a rabok ellátmányának egy részét a feketepiacon értékesítették, így a magyar Vöröskereszt révén Noirmoutier-ba érkező csomagokból is eltűntek a küldött dohányárúk, s maga Bárczi is arra kérte szüleit – alighanem a hatósági ellenőrzés miatt és az esetleges lopások elkerülése érdekében –, hogy a küldeményeket jól lezárva, fadobozban és zsákvászonba becsavarva-kötve adják fel,⁷⁰ a cigarettát pedig a neki szánt fehéreneműkbe csomagolják.⁷¹ Olykor magát a csomagküldést is megtiltották a hatóságok,⁷² de a cenzúrára is hivatkozhattak a küldemények visszatartásakor, hogyha azok levelezést vagy bármi más írásos dolgot is tartalmaztak,⁷³

⁶⁷ MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele a Collegium igazgatójának. Bad-Schinznach, 1917. január 18.

⁶⁸ Cellule 2016-ig önálló település volt, Puy-de-Dôme megyében. MDKL 1. doboz 1. dosszié. Bárczi Géza levele a Collegium igazgatójának. Hertenstein, 1917. február 2.

⁶⁹ MTA KIK Ms 5914/371. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1916. május 16.; MTA KIK Ms 5914/373. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1916. június.

⁷⁰ MTA KIK Ms 5914/376. Bárczi Géza levele édesapjának. Île d'Yeu, 1916. július 19. [?]

⁷¹ MTA KIK Ms 5914/367. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1916. április 3.

⁷² MTA KIK Ms 5914/363. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1915. december 20.

⁷³ Hogy ezt mennyire komolyan vették, arra jó példát szolgáltat az, hogy Bárczi egyik levelében megkéri szüleit, a neki küldött csomagokra jól olvashatóan írják rá, hogy „*nichts schriftliches*” (‘semmi írásos’). MTA KIK Ms 5914/373. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1916. június.

például ha újságpapírral bélelték ki őket.⁷⁴ Ugyancsak Bárczi későbbi elmondása szerint a könyvküldeményeket, ha a foglyok engedetlenek voltak, akkor is a prefektúrai cenzorhoz irányították, ha francia klasszikusokról, Molière vagy Racine műveiről volt szó.⁷⁵ A források ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy léteztek módszerek a cenzúra megkerülésére, így részben a közvetítők általi üzenetküldés, részben a francia szövegben elhelyezett magyar szavak révén az internáltak akár a hazai állapotokról szóló híreket is kaphattak. Ezt szemlélteti a Bárczi és az édesapja között 1915 nyarán folytatott levélváltás is, melynek során előbbi Noirmoutier-ból küldött 1915. június 29-i levelében apjánál egy bizonyos „Haza asszonyról” (*Madame Haza*) és újszülött fiáról, a „kicsi Diadalról” (*le petit Diadal*) érdeklődött, és fejezte ki reményét, hogy „élénk a fiú”.⁷⁶ Apja egy héttel később írt levelében meg is adja a rejtett üzenetre a választ: „Az említett hölgy egy nagy fiúgyermeknek adott életet; a fiú igen jó egészségnek örvend, és úgy tűnik, jól fejlődik majd.”⁷⁷ Érdekes, hogy ilyen jellegű rejtjelezési stratégiákról *Az Est* egyik, 1914. december 14-i száma is hírt ad; történetesen éppen franciaországi internálás alá került fővárosi tanárok leveleiből idézve. Itt a „Haza asszony” sorsáról való érdeklődés mellett a fogságra való utalások is felfedezhetőek, mikor a levélírók üdvözlík otthoni kollégáikat: „Bezárva, Aljassy és Bánásmód” urakat („*Je salue mes chers collègues Messieurs Bezárva, Aljassy et Bánásmód*”).⁷⁸ Tehát az eljárás nem példa nélküli, sőt, az sem elképzelhetetlen, hogy ezen gyakorlat éppen a levél keletkezésének szellemi közegéhez köthető.

Bárczihoz hasonlóan a kedvezőtlen körülmények közt sokan betegeskedtek a táborokban, de a szakirodalom is aláhúzza a tény, hogy – egészen az 1918 folyamán kitört spanyolnáthajárványig – ritkák voltak a halálesetek.⁷⁹ A hétköznapiak monotoníája és a bezártság érzése (az úgynevezett „szögesdrótbetegség”) ugyanakkor mentálisan kikezdte a foglyokat, amit az információáramlás nehézsége is súlyosbított. A levelezésnek – mint az otthon maradottakkal való kapcsolattartás egyetlen lehetséges formájának – így nem elhanyagolható szerepe volt a táborlakók lelki hogylétében.⁸⁰ Mivel gyakran késtek a hírek a hozzátartozóktól (Fuchs Rezső például csak öt héttel később értesült apja

⁷⁴ MTA KIK Ms 5914/363. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1915. december 20.

⁷⁵ Bárczi G.: Emlékek i. m. 91–92.

⁷⁶ MTA KIK Ms 5914/354. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1915. június 29.

⁷⁷ MTA KIK Ms 5915/601. Bárczi Iván levelezőlapja fiának. Nagykároly, 1915. augusztus 5.

⁷⁸ *Az Est*, 1914. december 14. 7.

⁷⁹ Kotek, J. – Rigoulot, P.: A táborok évszázada i. m. 78.

⁸⁰ Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 209.

1916. januári haláláról),⁸¹ az információáramlás nehézsége miatt, amit néha a hatóságok további intézkedései is súlyosbítottak,⁸² a hallgatók gyakran fogalmazták közösen leveleiket, és reflektáltak is egymás helyzetére, vagy üzeneteikben megkérték a címzettet, hogy társuk sorsáról is adjon hírt odahaza. Érdekes, hogy a szakirodalom alapján a közeli hozzátartozók kivételével tilos volt a levelezés a különböző táborok foglyai között, és Jean Claude-Farcy is ironikusan megjegyzi, hogy az internáltak közül sokan felfedezték hirtelen, hogy „nagycsaládjuk” van, és egymással „unokatestvéreként” próbáltak kapcsolatba lépni.⁸³ Nem tudjuk, hogy a hallgatók esetében is erről lehet-e szó,⁸⁴ de több példát találtam a források között az egymással való üzenetváltásokra, így Gyergyai három levele is megmaradt, melyeket ebben az időszakban Bárczinak címzett. Ezek azért is érdekesek, mert Gyergyai nemcsak saját helyzetükről tájékoztatja hallgatótársát, illetve a Collegiumról és egyes tanáraikról (Németh Gyula, Horváth János) érdeklődött, hanem tetten érhető az a törekvése is, hogy őt és Fuchstól áthelyezzék Noirmoutier-ba: kérvénnyel fordult a Manche megyei prefektushoz az ügyben, de kilátásba helyezte, hogy a Vendée megyei előljárónak is ír, és Bárczit is ugyanerre biztatta.⁸⁵ Később, 1916 februárjában, amikor már Gyergyaiék a párizsi École oktatói, Coulet és Eisenmann közbenjárására Pontmain-be kerültek, szintén bátorítja Bárcziékát, hogy találják meg a módját annak, hogy immár ők is csatlakozhassanak hozzájuk – erre azonban nem került sor.⁸⁶

Magáról a fogolytársadalomról is kaphatunk vázlatos említéseket a levelekből, és látnunk kell, hogy az „internacionális térben” annak dacára, hogy elvben szövetségesekről (vagy legalábbis sorstársakról) van szó, a társadalmi és mentalitásbeli különbségek gyakran vezettek feszültséghez a rabok között,

⁸¹ MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Rezső levele Bartoniek igazgatónak apja haláláról. Pontmain, 1916. március 10.

⁸² A cenzúrázott levelek kézbesítése késett, de az egymással ellenséges államok a kölcsönösség elve mentén is befolyásolhatták ezt negatív irányban. Farcy feljegyzi, hogy miután Németországban tíz napot késett a francia foglyok leveleinek kézbesítése, egy 1916. március 20-i körlevél ugyan ezt az intézkedést vezette be a franciaországi táborokban is. Ezt 1918 májusában hivatalosan felfüggesztették ugyan, de bizonyos kivételeket leszámítva a gyakorlatban fennmaradt. *Farcy, J.: Les camps de concentration* i. m. 208.

⁸³ *Farcy, J.: Les camps de concentration* i. m. 207.

⁸⁴ A vonatkozó üzenetek levélborítékjai nem maradtak fenn, így pusztán feltételezhető, hogy a hallgatók is hasonló módszerekkel éltek.

⁸⁵ MTA KIK Ms 5916/177. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Île Chausey, Granville mellett, 1915. július 3.

⁸⁶ MTA KIK Ms 5916/178. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Pontmain, Laudivy mellett, 1916. február 15.

s egyes diákokra ez kifejezetten elidegenítően hathatott. Erre már utaltam Bárczi egyik 1914. őszi cenzúrárt megkerülő levele kapcsán,⁸⁷ de Gyergyai Svájcba való megérkezését követően szintén keserűen állapítja meg: „[...] maholnap három éve lesz, hogy egyre csak tömeget látok, és sohasem embereket, és egyre csak idegeneket, de sohase rokonlelkeket [...]”⁸⁸ Amellett, hogy állandó visszatérő elem a levelekben a különböző táborokban raboskodó magyar honfitársak jelenléte (az illetők társadalmi háttérétől vagy a levélírókkal való személyes kapcsolatuk mélységétől függetlenül), Gyergyainak a már előbb idézett levelében az értő közeg hiánya emelkedik ki, ami a fogság okozta esetleges fizikai szenvedéseknél is sokkalta hangsúlyosabb soraiban:

„[...] ha tudnád, Caesar,⁸⁹ micsoda kívánatos állapot lett nekem a »bölcse-sész«, a filozopter, vagy »tanárjelölt«! Lyonban minden álmatag és sovány legényben diákot szimatoltam, bár félek, a legtöbbje pincér vagy szabólegény lehetett, [észrevetted? minden második külföldi magyar: szabó vagy szűcs; minden első: szélhámos]⁹⁰ s mikor végre fölfedeztem Munkácsit, a finnugor nyelvész fiát, majd a nyakába ugrottam örömmemben, s mind a ketten bánkódtunk, hogy nem egy helyre kerülhattünk.”⁹¹

Gyergyai és sorstársai számára a Collegium szerepe is ebben a kontextusban értelmezhető megfelelően, hiszen az nemcsak szocializációjuk és – a francia kultúra megismerésének vágyával felvértezett – művelődésük fontos állomásaként és alakítójaként tűnik fel leveleikben, hanem egyúttal a háború előtti idill felidézője is. Mint értelmiségi, szakmailag és emberileg is összetartó közösség, a Collegium megtestesíti azt az ideális állapotot,⁹² melyre Gyergyai mint a vágyott „bölcse-sész, filozopter, vagy tanárjelölt” társaságra tekint, és ugyanez a szándék bújik meg azon igyekezete mögött, hogy Fuchsszal közösen egyazon táborba kerüljenek, mint Bárczi és Weifert.

⁸⁷ Lásd: 54. lábjegyzet

⁸⁸ MTA KIK Ms 5916/180. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Bad-Schinznach, 1917. január 28.

⁸⁹ Bárczi Géza gyakori megszólítása, beceneve, mely több forrásban is előkerül.

⁹⁰ Betoldás az eredetiben.

⁹¹ MTA KIK Ms 5916/180. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Bad-Schinznach, 1917. január 28.

⁹² Legalább egy esetben tudjuk, hogy – vélhetően 1915 elején – Gyergyainak (és Fuchsnak) az akkor a Collegiumban tartózkodó hallgatók egy közösen fogalmazott és aláírt levelezőlapot küldtek. MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele collegista társaihoz. Íle Chausey, 1915. január 21.

Bárcki későbbi visszaemlékezésében a fogolylét két aspektusát emelte ki: a bármely természetű női kapcsolatok és a „teremtő munka” hiányát, a hétköznapi monotonitását.⁹³ Előbbiről így írt: „Ettől sokan szenvedtek, egyebek közt Kuncz [Aladár] is, mégpedig erősen. Megpróbálta ezt enyhíteni barát-nőinek írt számos igen szép levelével, [...] és a tőlük kapottakkal, ez azonban bármely intenzív, mégis csak gyér vizsgálatot hozott.”⁹⁴ Maga Bárcki is egyik levelében említi, hogy Les Sables d’Olonne táborában három fiatal osztrák lánynak tartott eszperantóórákat, és ez az emlék később is elevenen élt benne, hiszen 1914 karácsonyán ajándékcsomaggal lepték meg őt.⁹⁵ Amellett, hogy kérte szüleit, hogy köszönjék meg a nevében a lányoknak a kedvességüket,⁹⁶ Elvire Brochmann-nal, a magyarul tanuló vöröskeresztes nővérrel és két másik leányismerősével egészen 1917 tavaszáig bensőséges hangvételű levelezést folytatott, alkalmanként szülei közvetítő segítségével: a nekik írt levél egy darabját kivágták és továbbították, így az elsősre talán cenzúrázásnak tűnő hiátus valójában egy beépített másik levelet jelentett.⁹⁷

A fogság másik legfőbb jellemzőjeként Bárcki a „teremtő munka” hiányát említette.⁹⁸ Az internálótáborok mindennapjait általában a totális, azaz a büntetőintézmények mintájára szervezték meg a hatóságok, így szigorúan meg voltak szabva a fogvatartottak és a fogvatartó személyzet feladatai, az étkezésre, alvásra vonatkozó előírások.⁹⁹ Nem találtam nyomát annak, hogy a hallgatók részt vettek volna szervezett, táboron kívüli foglalomkialakításban,¹⁰⁰ de tudjuk, hogy a tábori terek karbantartása, a körletek tisztítása az internáltak részvételével zajlott,¹⁰¹ a táborokon belül pedig a képzett iparos vagy kézműves

⁹³ Bárcki G.: Emlékek i. m. 90.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ MTA KIK Ms 5914/348. Bárcki Géza levele édesanyjának. Noirmoutier, 1915. január 3.

⁹⁶ MTA KIK Ms 5914/357. Bárcki Géza levelezőlapja édesapjának. Noirmoutier, 1915. augusztus 17.

⁹⁷ „Kérésednek megfelelően a[z] 1915. június 1-jén kelt leveled töredékét elküldtem Brochmann kisasszonynak, aki korábban már írt nekem egy levelet Kloner kisasszonnyal együtt, rólad érdeklődően [...]” – MTA KIK Ms 5915/599. Bárcki Iván levele fiának. Nagykároly, 1915. július 5.

⁹⁸ Bárcki G.: Emlékek i. m. 90.

⁹⁹ Jenei É.: A megosztó és megosztható múlt i. m. 156–157.

¹⁰⁰ Kuncz Aladár könyvében említi a mezei munka lehetőségét, de ahogy írja: „Mi is szívesen elmentünk volna dolgozni, csak hogy, különösen télen, gyötrelmes elzártságunkból kimeneküljünk. De akkor már a mód, ahogy bántak velünk, kikalapálta foglyonérzetünket, amely nem engedte meg, hogy ellenségünknek menjünk dolgozni, ha nem kényszerítenek rá.” – Kuncz A.: Fekete kolostor i. m. 157. Vélhetően Bárckiék is ezt a magatartásformát követték fogságuk alatt.

¹⁰¹ Farcy, J.: Les camps de concentration i. m. 143.; MTA KIK Ms 5914/343. Bárcki Géza levele édesanyjának. Les Sables d’Olonne, 1914. október 26. után.

foglyok a rendelkezésre álló eszközökkel gyakorolhatták hivatásukat.¹⁰² Ennek hiányában a hallgatók elsősorban az önképzésben kereshették az előrelépés lehetőségét, főként a nyelvtanulásban vagy -tanításban.

A kollégisták tanulmányait megszakította ugyan az internálás, de a levelekben rendre előkerül: szükségük, igényük lenne szakkönyvekre, illetve otthon hagyott egyetemi jegyzeteikre (véltetően hiába kérték),¹⁰³ de a megfelelő eszközök híján és sokat felejtve is keresték az előrelépés lehetőségét. Így Bárczi nyelvész, nyelvtörténeti érdeklődésből olaszul, spanyolul és ófranciául tanult,¹⁰⁴ és tudjuk, hogy olvasmányai közé tartozott Cervantes *Don Quijotéja* is,¹⁰⁵ a pontmain-i táborban pedig Fuchs az orosz-, Gyergyai az angoltudásának tökéletesítésébe fogott.¹⁰⁶ A források tudósítanak a táborokban zajló közösségi eseményekről, színházi előadásokról, sporteseményekről (például kuglizás, tenisz),¹⁰⁷ de alkalmanként a foglyok fegyveres kísérettel sétákat is tehettek a tábor körül, és a vízhold is apropót jelentett arra, hogy érintkezhessenek a külvilággal – utóbb azonban ezen röpké kimenők is a monoton hétköznapi részeivé váltak, sőt, alkalmankénti megtagadásuk a büntetés formáivá is tehetette ezeket.¹⁰⁸ Gyergyairól tudjuk, hogy a honi szellemi állapotokat is igyekezett követni. Ezt Eckhardt Sándornak¹⁰⁹ írt egyik válaszlevele is mutatja, melyben

¹⁰² Komor Zoltán így ír 1914 decemberében: „[...] Mongazon 4 fala közt szabadok vagyunk, a tábor 500 lakója afféle kis falut alkot, ahol mindenki folytatja a maga mesterségét, vannak fodrászok, szabók, kalaposok etc.” – MDKL 10. doboz 11. dosszié. Komor Zoltán levelezőlapja a Collegium igazgatójának. Mongazon, 1914. december 16.

¹⁰³ „[...] egyébként nem tudok semmit, már ami a jegyzeteimet illeti, azt hiszem, elvesztek, mivel az a társam (camarade), akire rábízam őket, valószínűleg katona.” – MTA KIK 5914/350. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1915. április 18.

¹⁰⁴ MTA KIK 5914/361. Bárczi Géza levele édesapjának. Noirmoutier, 1915. november 16.

¹⁰⁵ Németh A.: Emlékezések i. m. 584. Valószínűleg ez is attól a párizsi könyvkereskedőtől való, akitől Bárczi többször spanyol könyveket rendelt, és saját elmondása szerint általa semleges forrásból származó hírekhez is juthatott, mivel a kereskedő a küldemények belső csomagolására spanyol újságokat használt: „bizony mohón vetettük rá magunkat”. – Bárczi G.: Emlékek i. m. 92.

¹⁰⁶ MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Rezső levele a Collegium igazgatójának. Chausey, 1915. október 4.

¹⁰⁷ Előbbiről így írt Kuncz: „A foglyok nyári vállalkozásai között legjobban a kuglipálya vált be. [...] Max, Markus és a hozzá hasonló »profilk« délelőtt játsztak a pályán. Ők már majdnem bajnoki sorban voltak. [...] Jól dobott azonkívül Willersdorfer is, a magyarok között Weiffert”. – Kuncz A.: Fekete kolostor i. m. 223–224.

¹⁰⁸ „Szép nyári délutánon mindig hajlandó vagyok vizet hozni, ha ez a korvé nem is rám esik. [...] Rendszerint baráti együttesben megyünk. Dudás, Németh Andor vagy Bárczy, Weiffert meg én.” – Kuncz A.: Fekete kolostor i. m. 230.

¹⁰⁹ Eckhardt Sándor (1890–1969) irodalomtörténész, nyelvész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, volt Eötvös-collegista. 1915–1923 között a Collegium rendes tanáraként francia nyelvet és irodalomtörténetet tanított.

egyébiránt üdvözli Szekfű Gyula „erkölcsi győzelmét” és budapesti egyetemi tanári kinevezését, elitéli Ignotus és a Nyugat folyóirat politikai állásfoglalását, az eseményektől való távolsága, kimaradásérzete pedig feszélyezi.¹¹⁰ Eckhardt révén nyelvtörténeti és esztétikai szakkönyvek mellett egy Ady- vagy Ambrus Zoltán-kötethez kívánt hozzájutni,¹¹¹ s ez a kérése pedig már előrevetíti későbbi pályájának irodalmi és esztétikai irányvonalát, amivel Gyergyai svájci éveit kapcsán Tóth Anikó foglalkozott egyik tanulmányában.¹¹²

5. Az internált hallgatók és az ENS kapcsolata

Témánk szempontjából fontos kérdésként merül fel, hogy a Collegium és az École Normale Supérieure szoros kapcsolata hozzá tudott-e járulni az internáltak életkörülményeinek javításához, illetve hogy a két intézmény közti kapcsolat, ha hivatalosan nem is, de informálisan fennmaradhatott-e a háború alatt.

A szakirodalom rögzíti, hogy a háború kitérésével az École és az Eötvös Collegium közötti szakmai együttműködés hosszú időre ellehetetlenült, és felélesztésére csak az 1920-as években kerülhetett sor;¹¹³ a régebb óta fennálló, személyes ismeretségek kapcsán pedig Kuncz keserűen jegyzi meg könyvében: „[...] Bizonyos kapcsolatok voltak is a párizsi École Normale Supérieure és az Eötvös-kollégium között. De sem ezek a kapcsolatok, sem ismeretségem az idősebb Tarraud-val,¹¹⁴ aki az Eötvös-kollégiumnak volt egykor tanára, nem segítettek fegyencsorsunkon.”¹¹⁵ Ugyanakkor a forrásokból világosan látszik az is, hogy a Collegium vezetése aktívan igyekezett formális és informális utakon egyaránt közbenjárni internált hallgatói érdekében. Így Bartoniek igazgató 1914 szeptemberében az Amerikai Egyesült Államok budapesti konzulátusán

¹¹⁰ MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert válaszelevele Eckhardt Sándornak. Pontmain, 1916. augusztus 11.

¹¹¹ Arról sajnos nem rendelkezünk információval, hogy megkapta-e őket fogsága során.

¹¹² *Tóth Anikó*: Gyergyai Albert a Nyugat vonzásában. Gyergyai Albert irodalmi értékskalája Bárczi Gézának írt leveleiben. In: *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban*. Tanulmánykötet. Szerk. Fodor József Péter et al. Bp. 2017. 171–188.

¹¹³ *Garai I.*: A tanárképzés műhelye i. m. 170.

¹¹⁴ Jérôme (szül. Ernest) Tharaud (1874–1953) francia író, 1899–1901 között tanított a Budapesti Tudományegyetemen; 1899–1903 között az Eötvös Collegiumban ő volt a francia lektor. *Garai I.*: A tanárképzés műhelye i. m. 496.

¹¹⁵ *Kuncz A.*: Fekete kolostor i. m. 188.

keresztül próbált Bárczi és Weifert hollétéről érdeklődni;¹¹⁶ a párizsi École-lal való érintkezés révén pedig igyekezett – ugyan, mint Gyergyai írja, „nem is sok sikerrel”, de – javítani helyzetükön.¹¹⁷ Az École, illetve a hozzá köthető személyek tevékenysége azonban nem elhanyagolható, és Fuchs 1916 márciusában arról tudósít, hogy bár intenzívebben dolgozhatnának a fogságban, ha az École küldene számukra könyveket (ám semmi sem érkezik onnét), mégis hálás, amiért elérték, hogy áthelyezzék őt és Gyergyait a Chausey-szigetekről Pontmain-be.¹¹⁸ Ezt az információt, illetve többek között Ernest Lavissee és Louis Eisenmann pártfogását Gyergyai kijelentései is megerősítik, és ugyanő rámutat, hogy Bárcziék érdekében is közbenjártak az illetékesek, ezt azonban állítása szerint a hivatalos közegek ellenállása hiúsította meg.¹¹⁹ Ugyanakkor a teljesség érdekében nem mehetünk el amellett, hogy ez a magatartás semmiképpen sem általánosítható: a források alapján például Maurice Taillander, aki Brestben volt tanár, és 1914 nyarán Tours-ban kalauzolta Gyergyaiékat, a háború kitörését követően nem érdeklődött felőlük.¹²⁰ Mindebből arra következtek, hogy a Collegium és a párizsi École között valamiféle informális kapcsolat joggal feltételezhető, ugyanakkor a témába vágó kutatásokat megnehezíti, hogy Gyergyai levelezésének vonatkozó darabjait¹²¹ mindezüdig nem sikerült fellelnem – magánlevelezése, irattára feltehetően a második világháború alatt megsemmisült.¹²² Így a téma behatóbb ismeretéhez további levéltári alapanyagokra, forrásfeltárára lenne szükség.

¹¹⁶ MDKL 1. doboz 1. dosszié. 93/1914. Bartoniek Géza igazgató angol nyelvű levele a budapesti amerikai konzulátushoz. 1914. szeptember 12.

¹¹⁷ MTA KIK Ms 5916/180. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Bad-Schinznach, 1917. január 28.

¹¹⁸ MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Rezső levele Bartoniek igazgatónak apja haláláról. Pontmain, 1916. március 10.

¹¹⁹ Ahogy Gyergyai megfogalmazza: „[...] érettetek is ugyanazt akarták tenni, de nem lehetett, talán mert rossz bizonyítványotok volt a préfet-nél.” – MTA KIK Ms 5916/180. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Bad-Schinznach, 1917. január 28.

¹²⁰ Maurice Taillander 1914-ben rövid ideig francia lektor is volt a Collegiumban, de még júliusban el kellett hagynia az országot betegsége miatt. MDKL 50. doboz 96. dosszié, 98/1914. A Collegium válasza a VKM 4569/1914. sz. rendeletére az intézményben tartózkodó ellenséges államok alattvalói tárgyában. 1914. október 8.; *Garai I.*: A tanárképzés műhelye i. m. 122.; MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert válaszlevele Eckhardt Sándornak. Pontmain, 1916. augusztus 11.

¹²¹ „Hosszú éveim során leveleztem az École Normale-lal, Coulet úrral, s főként Eisenmann úrral, akik mindent megtettek, hogy javítsanak helyzetünkön; leveleiket megőriztem, hogy egy nap majd megmutassam Önnek, Igazgató úr.” – MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele a Collegium igazgatójának. Bad-Schinznach, 1917. január 18.

¹²² Itt Horváth László is Szávai János szóbeli közlésére hivatkozik. *Horváth L.*: Alulírott, dr. Szegő Albert i. m. 132.

6. Svájc – a „korlátozott diákszabadság” és a számvetés ideje

A hadifogoly- és internálótáborokban a háború folyamán a semleges államok, elsősorban a svájci Vöröskereszt küldöttségei végeztek alkalmanként ellenőrzéseket és orvosi vizsgálatokat; az 1916-tól folyó tárgyalások eredményeképp pedig lehetővé vált, hogy a leromlott egészségű foglyok külön engedéllyel Svájcba távozhassanak. Ez alatt a beteg vagy sérült foglyok tartós ottani elhelyezését és orvosi kezelését kell érteni.¹²³ A francia és svájci orvosokból álló bizottságok a táborokat járva vizsgálták a jelentkező foglyokat; nagy számuk miatt pedig a végső döntéseket egy magasabb szintű bizottság hozta meg, amelynek székhelye Lyonban volt.¹²⁴ Az arányok érzékeltetése végett: Île d’Yeu-n 1916 nyarán a háromszáz jelentkező közül százhuszonegyet javasoltak svájci internálásra, de végül 1916. július 20-án csak hatvanhét fogoly hagyhatta el az erődöt; 1916. november elején a szigeten lévő négyyszázötvenkét kérelmező közül pedig – részben az előző nagyobb létszám miatt – csak hét németet és két magyart ismertek el Svájcba internálhatónak.¹²⁵ Utóbbiak között volt Bárczi Géza is, aki 1917 januárjában orvosi döntéssel Svájcba távozhatott,¹²⁶ és hozzá hasonló módon még ugyanabban a hónapban Gyergyai,¹²⁷ majd 1917 őszén Fuchs és Weifert is követte őt.¹²⁸

A hallgatók svájci tartózkodásával kapcsolatban két tényt szeretnék kiemelni. Egyfelől itt továbbra is a – svájci – hatóságok ellenőrzése alatt álltak ugyan,

¹²³ A Nemzetközi Vöröskereszt (ICRC) javaslatára Németország és Franciaország 1916-ban kölcsönös megállapodást írt alá egymással, valamivel később pedig az Egyesült Királyság és Belgium is megállapodott Németországgal. *Anja Huber: The internment of prisoners of war and civilians in neutral Switzerland, 1916–19.* In: *Internment during the First World War. A Mass Global Phenomenon.* (Routledge Studies in First World War History). Eds. Stefan Manz – Panikos Panayi – Matthew Stibbe. London–New York 2019. 255–256.

¹²⁴ *Farcy, J.: Les camps de concentration* i. m. 117–118.

¹²⁵ Uo. 118–119.

¹²⁶ MDKL 1. doboz 1. dosszié. Bárczi Géza levele a Collegium igazgatójának. Hertenstein, 1917. február 2.

¹²⁷ „A Lyon-i vonatban, mely a beteg internáltakat hozta Svájcba, találkoztam össze Bárczival: rövid és lázas beszélgetésünk a tömegben, két invalidusé, aki még csak nem is látta a háborút, taszító lehetett, őt Luzern közelébe vitték, remélem, mielőbb kapok felőle híreket...” – MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele a Collegium igazgatójának. Bad-Schinznach, 1917. január 18.

¹²⁸ MDKL 23. doboz 24. dosszié. Weifert László levelezőlapja a Collegium igazgatójának. Lenzerheide, 1917. december 14.; MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Rezső levele a Collegium igazgatójának. Lenzerheide, 1917. december 5.; Weifert László A. S. B. 77. sz. Vöröskereszteskartonja (<https://grandeguerre.icrc.org/en/File/Details/5220869/4/1/>, utolsó letöltés: 2024. július 26.)

de lehetőségeik jelentősen bővültek, így például magyarul levelezhettek, személyesen találkozhattak egymással, vagy akár még rokonaik is meglátogathatták őket: legalább egy esetben tudunk arról, hogy Bárczi találkozhatott édesanyjával.¹²⁹ 1917 közepétől a hallgatóknak arra is lehetőségük nyílt, hogy folytassák egyetemi tanulmányaikat. Fuchst Davosban egy „néger nyelv” elsajátításának gondolata foglalkoztatta, de törökül is tanult; irodalmi érdeklődéséről bőven mesél egyik német nyelvű levelében.¹³⁰ Gyergyai és Bárczi is a Lausanne-i Egyetemen tanulhattak,¹³¹ és dolgozhattak doktori értekezésükön, bár azt minduntalan hangsúlyozták, hogy a rendelkezésükre álló szakirodalom a Collegium könyvtárához képest csekély mennyiségű, és anyagi lehetőségeik nem elégségesek arra, hogy akár elenyésző mértékben is szakkönyveket szerezzenek be a maguk számára. A berni osztrák–magyar követség támogatta őket valamelyest, de csak a legszükségesebbekkel,¹³² s alapvetően továbbra is a hozzátartozóik pénzküldeményeire voltak utalva.¹³³ Így saját elmondásuk szerint is arra szorítkozhattak csupán, hogy anyaggyűjtésük jelentős részét elvégezve, hazatértük után már csak kiegészíteni kelljen dolgozataikat.¹³⁴

Másfelől svájci tartózkodásuk először tette lehetővé, hogy nyíltabban is számot vessenek franciaországi éveikkel. Ez Gyergyai és Bárczi 1917 eleji levelezésében ragadható meg igazán,¹³⁵ melynek központi eleme volt a „hazafias érzelmekről és a franciák iránti tisztelet összeegyeztethetőségéről szóló” vitájuk.¹³⁶ Bár fogságtapasztalataik hasonlóak voltak, Gyergyai érdeklődése a francia kultúra iránt – talán részben azért, mert az itthoni szellemi életet a háború alatt sokáig meghatározó franciaellenesség termékei nem vagy csak késve jutottak el hozzá – ebben az időszakban sem ingott meg. Szemléletében pedig élesen különválasztotta a francia kultúrának tulajdonított értékeket (melyet továbbra is tisztelettel övezett) a francia katonai törekvések elítélésétől, amibe ugyanakkor belefért a német militarizmus dicsőítésének kritikája is, mivel – ahogy Tóth Anikó irodalomtörténész fogalmazott – a háborút sem „jelen

¹²⁹ MTA KIK Ms. 5915/612. Bárczi Géza édesanyjának levelezőlapja fiának. Trencsén, 1917. április 13.

¹³⁰ MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Rezső levele a Collegium igazgatójának. Davos, 1918. július 15.

¹³¹ Gyergyai A.: A várostól a viláig i. m. 341.

¹³² MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert levele a Collegium igazgatójának. Lausanne, 1917. június 15.

¹³³ Például: MTA KIK Ms 5914/393. Bárczi Géza levele édesanyjának. Lausanne, 1917. május 9.

¹³⁴ MDKL 1. doboz 1. dosszié. Bárczi Géza levele a Collegium igazgatójának. Lausanne, 1917. május 2.

¹³⁵ MTA KIK Ms 5916/176–192. Gyergyai Albert levelei Bárczi Gézának.

¹³⁶ Tóth A.: Gyergyai Albert i. m. 178.

lévő véres borzalomként, hanem mint elvont erkölcsi-politikai jelenségként” kezelte.¹³⁷ Ahogy Gyergyai írja barátjának:

„[...] hisz tudod, hogy a sok még a jóból is megárt, példa rá egy kissé, tisztesség szólván, a francia utazásunk. De [...] semmit sem tartok kicsinyesebbnek és gyűlöletesebbnek, mint a mi apró szenvedéseinkért egész Franciaországot, népét, múltját, erkölceit okolni, és ebbe a hibába majd mindenki beleesik [...] ne tegyünk úgy, mint a pontmain-i derék földik és szövetségesek, akik, ha hiányzott a húsrészükből, Briand-t és Poincaré-t átkozták, a »Liberté« és a »Humanité«-val egyetemben; azt hiszem, sem ezek az urak – akik csak mérsékelten érdekelnek – sem pedig ezek az eszmék – amelyekről még mindig azt vélem, hogy meglehetősen sok közülük volt, és van is, a francia nemzethez, s amelyekben minden visszaélés ellenére, hinni akarok – hogy mindezek édeskevésé felelősek a pontmain-i rablógazdálkodásért, és szeretném idézni a szállka és gerenda példáját, ha nem volna olyan rettentő elavult.”¹³⁸

Bárczi válaszlevelei sajnos nem maradtak fenn (így azok tartalmára csak Gyergyai ezekre adott reflexióiból következtethetünk), de személyeskedésbe torkolló vádjai, melyben hallgatótársát „vak francia-imádónak”, „korlátolt német-falónak” és „pöffeteg magyart-megvetőnek” kiáltja ki,¹³⁹ vélhetően abból fakadnak, hogy Bárczi számára barátja sorai inkább tűntek ekkor merev elvhűségnek vagy dacos különállásnak. Mindazonáltal szavait leginkább a többéves fogság előidézte kiábrándultság számlájára kell írunk, melyben sok társával, köztük Fuchs Rezsővel vagy Kuncz Aladárral is osztozott. Keserűséggel telve írta szüleinek 1917 januárjában:

„[...] Ez a végzetlen szerencse, hogy Franciaországból kikerülhettem, a szenvedések és méltánytalanságok országából, igazán szédületbe ejt. Egy szép ábrándból ábrándultam ki. Ez az ország, melyet az elsőnek, a legnevesebbnek tartottam, oly gyalázatosan bánt a foglyaival, mint egy más hadviselő állam sem.”¹⁴⁰

Szavai által is láthatjuk, hogy a collegisták számára a fogság fizikai szenvedését az a meggyőződés is tetézhette, hogy az a francia értelmiség, amelyel neveltetésük és tanulmányaik révén egy szellemi közösséghez tartozónak érezték magukat, a háború szószólójává vált, s immár megtagadta tőlük azt a humánusmot, melyet korábban hirdetett.

¹³⁷ Tóth A.: Gyergyai Albert i. m. 174.

¹³⁸ MTA KIK Ms 5916/180. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Bad-Schinznach, 1917. január 28.

¹³⁹ MTA KIK Ms 5916/181. Gyergyai Albert levele Bárczi Gézának. Bad-Schinznach, 1917. február 24. (26.?)

¹⁴⁰ MTA KIK Ms 5914/386. Bárczi Géza levele édesanyjának. Hertenstein, 1917. január 15.

7. Hazatérés

A háború végének közeledtével megkezdődhetett a Svájcban tartózkodó internáltak hazatérése, de ez még az 1918. november 11-én aláírt compiègne-i fegyverszünetet követően is hosszú hónapokig elhúzódott – 1918 júniusában Weifert számára már lehetővé vált a hazautazás,¹⁴¹ a három másik egyetemistának azonban erre egészen 1919 márciusáig várnia kellett.¹⁴² Ahogy Gyergyai ironikusan megjegyezte: „Az ötéves tanulmányút hát befejeződik [...] a huszonegy éves félénk s zajongó kamasz kissé megöregedve és meglopva, viszont bátrabban és csüggedés nélkül kopog újból a Collegium kapuján.”¹⁴³ Az elvesztegetett évek jelentősen visszavetették a diákok tanulmányait, de svájci szemesztereiket beszámították a magyarországi tanulmányaikba, és a Collegium is igyekezett segíteni visszailleszkedésüket azzal, hogy biztosította a számukra addig is fenntartott collegiumi helyeiket, illetve tolmácsolta kérésüket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felé tagságuk meghosszabbítására egy-egy újabb tanévre (és ezáltal a collegiumi könyvtár használatának lehetőségére is).¹⁴⁴ Így méltányosság tekintetében Bárcziék hasonló elbánásban részesültek, mint az intézmény hadviselt hallgatói, de a Collegium életében franciaországi éveik „kézzelfogható eredményét” is kamatoztathatták azáltal, hogy francia nyelvismeretük révén oktatóként is jelen lehettek az internátusban: 1919 nyarán elvállalták egy-egy francia nyelvi csoport vezetését.¹⁴⁵ Az 1919/1920-as tanévben hárman végeztek tanulmányaikkal (Bárczi, Szegő, Fuchs), Weifert egy évvel később. Bárczi, Gyergyai és Weifert esetében azonban az első világháború éveinek hatását mutatja az, hogy – bár korábban magyar–latin–görög, illetve magyar–német szakosok voltak – mindhárman utólagos alapvizsgát tettek francia irodalomból és nyelvészetből, ennek megfelelően pedig tanári

¹⁴¹ MDKL 23. doboz 24. dosszié. Weifert László levele a Collegium igazgatójának. Versec, 1918. június 12.

¹⁴² MDKL 5. doboz 6. dosszié. Fuchs Rezső levele a Collegium igazgatójának. Zürich, 1919. március 20.

¹⁴³ MDKL 19. doboz 19. dosszié. Szegő Albert levele a Collegium igazgatójának. Lausanne, 1919. március 19.

¹⁴⁴ Gyergyai a tagságának hosszabbítását így indokolja: „[...] 1911 őszétől egészen 1914 nyaráig, az az három évig már az Eötvös Collegiumnak rendes növendéke voltam, s a szokásos negyedik évnél ott töltésében a háború, ill. öt évig tartó internáltságom akadályozott meg.” – MDKL 19. doboz 19. dosszié. Gyergyai Albert kérvénye a VKM felé a collegiumi tagságának újabb egy évre való meghosszabbítására. 1919. szeptember.

¹⁴⁵ MDKL 52. doboz 101/2/b. dosszié. Bárczi Géza jelentése a kezdők B csoportjának francia nyelvben tanúsított előmeneteléről. 1920. június 15.; MDKL 52. doboz 101/2/b. dosszié. Gyergyai Albert jelentése a haladó (nem szakos) francia csoportjának előmeneteléről. 1920. július; 1927-et követően Gyergyai Albert újfent francia nyelvi oktatói feladatot látott el a Collegiumban. *Garai I.*: A tanárképzés műhelye i. m. 170.

oklevelükben is egyik szakjukként a francia lett feltüntetve, jelezve tudományos-oktatói érdeklődésük elmozdulását is ebbe az irányba.¹⁴⁶

8. Összefoglalás

Kutatásom során az 1914 nyarán Franciaországban tartózkodó és utóbb internált Eötvös-collegisták sorsát vizsgáltam, kiemelve személyes levelezéseik történeti forrásértékét. Elmondható, hogy az általam elemzett levelek a francia levélcenzúra formai és tartalmi korlátozásai közepette főként a személyes hírközlést és szükségletek tolmácsolását szolgálták, így önmagukban kevés történelmi tényanyagot tartalmaznak ahhoz, hogy önálló narratívákat állíthassunk fel belőlük. Mégis pontosíthatnak számos adatot a hallgatók internálása kapcsán. Így egyrészt sikeresen revideálhattam a kollégiumtörténeti összefoglalók korábbi megállapításait, és rámutattam, hogy Komor Zoltánt is az intézmény internált hallgatói közé sorolhatjuk, másrészt a források bizonyítják, hogy a Collegium és a párizsi testvérintézménye, az École Normale Supérieure között – a szakmai együttműködés ellehetetlenülése ellenére is – a háború során az informális kapcsolatok továbbra is megmaradhattak. A levelek forrásul szolgálnak mindamelllett a fogság egyes tényezőiről, mint például az akadozó információáramlás vagy az ellátási nehézségek, ezáltal is új szempontokkal egészítve ki a köztudatban élő internálásképet.

A franciaországi internálás emlékezete viszonylag halovány Bárczi vagy Gyergyai önéletírásaiban, melyek csak későn, életük alkonyán születtek meg, annak ellenére, hogy – Jeney Éva megállapítása szerint – a francia fogság időszaka Kuncz Aladárhoz hasonlóan az ő életükben sem múlt el nyomtalanul.¹⁴⁷ Az, hogy ők csak jóval később és akkor is csupán röviden emlékeztek meg az eseményekről, azt is jelentheti, hogy „hallgatásukkal” a maguk részéről elfogadták, legitimálták a Kuncz által leírtakat, még ha több helyütt ki is egészítették azt; Gyergyai viszont későbbi interjújában a táborokat az ő esetében kevésbé rosszznak, „emberinek és tűrhetőnek” festette le.¹⁴⁸ Ez aláhúzza az internálás „sokszínű elbeszélhetőségének” lehetőségét, és Gyergyai posztumusz

¹⁴⁶ ELTE Egyetemi Levéltár (továbbiakban: ELTEL) VIII.1.14.c.48.5213. Bárczi Géza záróvizsga-jegyzőkönyve; ELTEL VIII.1.14.c.62.6619. Fuchs Rezső záróvizsga-jegyzőkönyve; ELTEL VIII.1.14.c.48.5239. Szegő (Gyergyai) Albert záróvizsga-jegyzőkönyve; ELTEL VIII.1.14.c.50.5434. Weifert László záróvizsga-jegyzőkönyve.

¹⁴⁷ Jeney É.: Marginália i. m. 177.

¹⁴⁸ Szávai János beszélget Gyergyai Alberttel. In: *Gyergyai Albert: Védelem az esszé ügyében*. Bp. 1984. 450.

emlékezéskötete, *A várostól a viláig* arra is rámutat, hogy a svájci tanulóévek, ha sok szempontból felülírni nem is tudták, de későbbi életpályájuk ismeretében, jelentőségében elhalványíthatták a fogság időszakát: Gyergyai itteni tanulmányai alatt kezdett bele végül soha el nem készült Flaubert-monográfiájába, s ekkor indult el az egykor germanista diák a francia irodalom felé, többek közt Proust regényének fordítójaként; míg a francia filológiával is foglalkozó Bárczi Géza Svájcban ismerkedett meg későbbi feleségével. Így ezen időszak feltárása, a tanulók svájci tanulmányainak mélyrehatóbb megismerése és elemzése nemcsak háború alatti sorsuk újabb szeletét, hanem későbbi pályájuk ihletadó mozzanatainak megismerését is magával hozhatja.

Péter Selmeczi

„Passive, but not unfeeling observers of the catastrophe”

The Fates of Interned Eötvös College Students in France
as Reflected in Their Letters

Subsequent to the outbreak of the First World War, those states at war commenced the gathering and internment of citizens of countries they had come to be at war with. In my study, I will present the fates of those Eötvös Collegium students, who were staying in France in the summer of 1914, and held captive by French authorities, highlighting the ways and limitations in which their personal correspondence might be used as a historical source. I investigate the extent to which these letters might serve as bases for reconstructing personal witness accounts, so that narratives of the WWI internments, similar or differing, but akin to Aladár Kuncz's *Fekete kolostor/ Black Chapel* might be conceived.

Setting apart the Eötvös-Collegists in this context is justified by the Collegium's strong 'French embeddedness' and its collaboration with the École Normale Supérieure (ENS) in Paris was already acknowledged by its contemporaries. The Hungarian institution openly acknowledged modelling itself on the ENS, and the French language teachers that came from ENS to teach the boarding teachers taught them not only the language, but sought to shape the intellectual atmosphere of the college. Consequently the students who were eventually interned appreciated and related to French language and culture, for example, like Albert Gyergyai, who would later become a renowned emissary of French culture; it is relevant to examine the manner in which the internment shaped this relationship.

It might be said, that the letters I analyse, written amidst the confining form and content restrictions of French letter-censorship, chiefly served to express news of a personal nature as well as needs, and therefore do not contain enough in the way of historic fact, for us to establish independent narratives from them.

In the course of my research I have re-examined various accounts of the history of the college (such as that of Imre Garai, published in 2016), and have discovered that besides the four previously named students Géza Bárczi, Rezső Fuchs, Albert Gyergyai (Szegő), and László Weifert, a student named Zoltán Komor was also in France at the time of the outbreak of the war. Looking at the sources, it can also be established, that despite academic collaboration becoming impossible, the informal relationships between the ENS and the Eötvös Collegium continued in the war years. Furthermore, the letters serve as sources about such facts of the detention, as supply-chain difficulties, the ways the students had of keeping in contact, and direct out attention to certain students' studies in Switzerland; not only as the next chapters of their wartime lives, but these letters may also give us a glimpse of some highly formative and inspiring moments of their careers.

Szeibert-Erdős András

Boszorkányüldözés vagy méltó büntetés?

A kispesti művelődési osztály büntetőpere 1919–1920-ban*

1. Bevezetés

„A kispesti tanárok bűnpöre.

A kispesti művelődési osztály proletárdiktatúra idején elkövetett visszaélései ügyében ma délelőtt 11 órakor hirdette rá az ítéletet a pestvidéki törvényszéken, dr. Csengey Miklós táblabíró. Öcsi Gyulát negyvenrendbeli személyes szabadság megsértésének vétségében mondotta ki bűnösnek a bíróság és ezért hat hónapi fogházra ítélte, ebbe négy hónapi vizsgálati fogságot beszámítottak. Az izgatás vádjára alól Öcsit a bíróság felmentette. Végh Antal polgári iskolai tanárt izgatás büntette miatt nyolc hónapi börtönre ítélték, amelybe négy hónapi vizsgálati fogságot beszámítottak. Szász Ferenc elemi iskolai igazgatót a bíróság az izgatás vádjára alól felmentette és nyomban szabadon bocsátotta.”¹

Miklós Andor² lapkonszernjének zászlóvivője, *Az Est*³ hozta le az alábbi hírt a Tanácsköztársaság kispesti képviselőinek egy része ellen 1920 elején

* A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért köszönettel tartozom a dolgozat külső lektorának, Gellért Ádámnak, az Erőszakkutató Intézet ügyvezetőjének, valamint doktori témavezetőmnek, Perényi Rolandnak, a BTM Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár igazgatójának.

¹ *Az Est*, 1920. január 16. 6.

² Újságíró, lapszerkesztő, üzletember (1880–1933). A világháború alatt és után megszerezte az Athenaeum Kiadó részvényeit, valamint a Magyarország és a Pesti Napló lapokat, ezzel a Horthy-korszak legnagyobb sajtóbirodalmát építve fel. Az *Est*-konszern 1939-ben erőszakkal államosították, bővebben erről lásd: *Zalai Katalin*: Gombaszögi Frida drámája, két felvonásban. Az *Est*-lapok konszern felszámolása és utólete. *Múltunk* 61. (2016) 3. sz. 182–231.

³ Az *Est* 1910-ben egy politikailag független, de inkább liberális szellemiségű bulvár napilapként indult. Bár a Tanácsköztársaság alatt nem jelenhetett meg, az 1919 után jobbra tolódott magyar közéletben a forradalom egyik okozójának tartották, s rendszeresen szélsőjobboldali hecckampányok célpontja volt. Ebben a politikai környezetben a Horthy-rendszer megszilárdulását követően magának a lapnak a szellemisége is elmozdult jobbra.

lefolytatott büntetőeljárásról. Amikor korábbi kutatásaim során hosszabban írtam Kispestnek a proletárdiktatúra alatti történetéről,⁴ a „tanárok perénél” nem időztem el a fenti cikknél nagyobb terjedelemben. Az eset azonban mindenképp érdemes a részletesebb vizsgálatra, ugyanis kiváló esettanulmányt szolgáltat arról, hogy miként igyekeztek a berendezkedő ellenforradalmi kormányok a szovjetállam „kisembereit” büntetőjogilag szankcionálni. Arra is jó példát szolgáltat, hogy az igazgatás büntettének az esetében hol húzódtak a büntethetőség határai. Tanulmányom – amely a fentiekén túl, a közérthetőség kedvéért a vonatkozó jogszabályi háttér bemutatására is vállalkozik – a doktori disszertációs kutatásomnak képezi részét, amely a Pestvidéki Királyi Törvényszék iratanyagán keresztül tárja fel a Tanácsköztársaság utáni jogi eljárásokat.⁵

2. A Tanácsköztársaság kriminalizációja

A Tanácsköztársaság bukását és Friedrich István hatalomátvételét követően megkezdődött az 1919. március 21. előtti államszervezet helyreállítása. Noha az ellenforradalmi rendszer távlati célja volt az őszirózsás forradalom legtöbb vívmányával is leszámolni és egy 1918 októberével jogfolytonos politikai rendszert létrehozni, abszolút elsőbbséget élvezett a Tanácsköztársaság képviselőinek megbüntetése.

1919. augusztus 20-án jelent meg a 4039/1919. ME-rendelet, amely megteremtette ennek a politikai igénynek a jogi háttérét. Felhasználva a kivételes hatalomról szóló törvény passzusait (formailag még tartott a háború),⁶ a kormány létrehozott egy önálló ítélkezési fórumot, mi több, ezzel együtt önálló perrendtartást⁷ a Tanácsköztársasággal kapcsolatos bűnügyek elbírálására.

⁴ *Erdős András Patrik*: „...nincs más választás, mint kitartani és végleg letörni a kapitalizmust...”. Kispest városa és a kispesti járás a proletárdiktatúra alatt. *Clio Műhelytanulmányok* 2. (2019) 3. sz. (https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_0374836a0f8e4d0eb40d3a3d316a5893.pdf; utolsó letöltés: 2024. október 25.)

⁵ Elsősorban politikai- és társadalomtörténeti aspektusból/hangsúllyal közelítem meg a kérdéskört, de született más forrásbázison alapuló, hiánypótló jogtörténeti aspektusú munka is az elmúlt években. Lásd: *Nagy Szabolcs*: 1919-es „kommunista bűnperек” az Észak-Dunántúlon. Bp. 2022.

⁶ 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. 12., 31. §. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200063.TV>; utolsó letöltés: 2024. október 25.)

⁷ Az 1921-es Büntető Jog Tára az eljárás kontextusában K.B.P., vagyis Kommunista/Kommunistaügyi Büntető Perrendtartásként hivatkozik a 4039/1919. ME-rendeletre. Büntető Jog Tára 1921, XXII–XXIII.

Mivel a konkrét büntetőperes eljárás megértéséhez szükséges annak ismerete, az alábbiakban a fenti rendelet rövid elemzésére térek ki.

„1. §. A törvényszék ítélt a jelen rendelettel szabályozott gyorsított bűnvádi eljárás szerint:

1. a tanácsköztársaság szervei, közegei és megbízottai felett, akik hatósági jogkört bitorolva vagy színlelve, a büntetőtörvényekbe ütköző cselekményt követtek el;

2. a tanácsköztársaság fegyveres erejének tagjai vagy az 1. pontban nem említett személyek által a tanácsköztársaság megalapítása, fenntartása vagy visszaállítása érdekében elkövetett bűncselekmények miatt, tekintet nélkül arra, hogy a cselekményt a jelen rendelet életbe léptetése előtt vagy utóbb követték el. [...]”

Ez a néhány sor (kombinálva a 4038/1919. ME-rendelettel)⁸ nem kevesebbet vállalt, mint a komplett szovjetállam illegitimnek nyilvánítását. A hatósági jogkör bitorlása nem a hatalommal visszaélők egyéni akcióira vonatkozott. Éppen ellenkezőleg: potenciális bűnelkövetővé vált mindenki, aki a proletárdiktatúra államszervezetében részt vett – innentől „csak” azt kellett megvizsgálni, tett-e az illető olyat 1919 márciusa és augusztusa között, amelyre ráillett a Csemegi-kódex⁹ által definiált valamely büntett.¹⁰

„2. §. Minden törvényszéknél, melynek büntető hatásköre van, az 1. §. alá eső ügyekre külön tanácsot kell alakítani.

E tanács az elnökön kívül négy bíróból áll. Elnökét és tagjait Budapesten az ítéltábla elnöke jelöli ki a kerületéhez tartozó bíróságok ítéltbírái közül. Egyéb helyeken a tanács elnöke a törvényszék elnöke vagy a törvényszéknek általa kijelölt ítéltbírája; tagjait a törvényszék vagy az ahhoz tartozó járásbírók ítéltbírái közül a törvényszék elnöke jelöli ki. Ezenkívül a tanácshoz

⁸ A magyar kormány 1919. évi 4.038. ME-számú rendelete a törvénykezés ideiglenes szabályozásáról. 1. §. Budapesti Közlöny, 1919. augusztus 20. 1.

⁹ A korszakban az 1878. évi V. törvénycikk képezte a hatályos büntető törvénykönyv alapját. Fő kodifikátora, Csemegi Károly után gyakran Csemegi-kódexként emlegették, az elnevezést a történettudomány is átvette.

¹⁰ 1920. december 14-én a Kúria jogegységi határozatot hozott arról, hogy a közhivatalnoki jelleg színlelésének tényállását nem lehet kommunistaperes eljárásokban alkalmazni. Nagy Sz.: 1919-es „kommunista bűnperek” i. m. 99–100.; Büntető Jog Tára 1921, 38–41. A hivatalos fikció szerint a kommunárok innentől fogva nem annyira elbitorolták, mint inkább jelenlétükkel megakadályozták az állam működését. A korábban más szellemiségű ítélettel lezárt büntetőperes jogerős voltát azonban a határozat nem befolyásolta.

egy pótbíró és egy jegyzőkönyvvezetőt kell kirendelni. A szükséghez képest a törvényszéknél több ily tanács is alakítható.

Az igazságügyminiszter felhatalmaztatik, hogy beleegyezésével bármely ítélőbíró meghatározott időtartamra bármely más bírósághoz helyezhessen át a jelen rendelettel szabályozott bíraskodás céljára.

3. §. Az eljárásra az elkövetés helye szerint illetékes törvényszékkal egyenlően illetékes az a törvényszék, amelynek területén a terhelt kézrekerítették vagy fogva tartják.

Ha az illetékes törvényszék előtt az eljárás megindítása vagy folytatása nehézségekbe ütköznék, az ügyben az a törvényszék válik illetékessé, amelyikhez az államügyészség fordul. Az ügy áttételének más illetékes törvényszékhez csak az államügyészség indítványára van helye.”

A fenti két passzus a gyors ítékezés tárgyi és adminisztratív feltételeinek megteremtését szolgálta. A külön bírói tanácsok – amelyeket a bírósági rendszer gerincéül szolgáló törvényszéki szint mellé szerveztek – arra szolgáltak, hogy az ügyek ne torlódjanak fel az 1919-ben uralkodó zavaros viszonyok miatt túlterhelt jogszolgáltatási rendszerben.¹¹ A törvényszék illetékességének gyors átadhatóságával azt a folyamatot kerülték el, hogy az elkövetőket a terület szerint illetékes törvényszéknek át kelljen adni, ahogyan az különben a büntetőeljárás részét képezte.

„4. §. Az 1. §-ban megjelölt bűncselekménnyel gyanúsított egyéneket le kell tartóztatni és az államügyészség elé kell állítani. A tartóztatás ellen perorvoslatnak helye nincs.

5. §. Az elfogott terheltet az államügyészség állítja a törvényszék elé.

A törvényszék eljárhat tekintet nélkül a terhelt ellen a rendes bíróság előtt folyó más bűnvádi ügyekre. Az ítélőtanács a törvényszék területén bármely helyen összeülhet.

[...] 7. §. Alakszerű nyomozó eljárásnak nincs helye. Az államügyészség a Bp. szerint a vizsgálóbíró megillető jogkört gyakorolja; bármely bizonyíték felvétele végett vizsgálóbíróhoz vagy járásbírósághoz fordulhat; a rendőri hatóságokkal és közegekkel – ideértve a csendőrséget és a határrendőrséget – közvetlenül rendelkezik. Az államügyészség intézkedései ellen perorvoslatnak nincs helye.

Mihelyt az államügyészség a tényállást kellően felderítve látja, vádindítványt nyújt be a tanács elnökéhez. A vádindítványt a tanács elnöke közli a terhelttel és haladéktalanul intézkedik, hogy a tanács a legrövidebb idő alatt

¹¹ A 4038/1919. ME-rendelet értelmében fel kellett venni az 1919 márciusában megszakadt és az azóta beérkezett büntetőügyek fonalát, emellett hatálytalanítani kellett a Tanácsköztársaság által végzett bűnügyi revíziót. Budapesti Közlöny, 1919. augusztus 20. 1.

összeüljön. A vádindítvány ellen kifogásnak helye nincs. Az eljárás elejétől végig az együtt ülő bíróság előtt és ha csak lehet, félbeszakítás nélkül folyik le. Az államügyészség kötelessége a tárgyaláshoz szükséges bizonyítékokat előteremteni, főleg a sértettet, a tanukat és a szakértőket, ha szükséges, közvetlenül megidézni vagy elővezetésük iránt intézkedni.”

Gyakorlatilag a klasszikus nyomozati szakaszt megfordították: a pusztán gyanú alapján le lehetett tartóztatni az érintetteket. Gyanúsított pedig nem akkor lett valaki, ha a rendőrség az ún. nyomozati szakaszban meggyanúsította őt, hanem ez volt az eljárás kiindulópontja. Az ügyészség (amelyet az államforma rendezetlensége miatt ekkor királyi ügyészség helyett államügyészségnek neveztek) azonnal egy gyanús egyén felett rendelkezett, s utólag szerezte be a bizonyítékokat, amelyek ahhoz kellett, hogy megfogalmazhassa a törvénytől felé a vádiratot.

„10. §. A tárgyalás befejezése után a bíróság zárt tanácskozás után határoz. Az ítéletet rövid indoklással együtt azonnal írásba kell foglalni.

11. §. A bíróság határozatai ellen perorvoslatnak – az újrafelvétel és a jogegység érdekében használható perorvoslatot ide nem értve – nincs helye és az az ellen bárki által benyújtott kegyelmi kérvénynek nincs felfüggesztő hatálya. [...]

12. §. A bíróság által kiszabott szabadságvesztés-büntetés végrehajtását az ítélet kihirdetése után azonnal meg kell kezdeni. A büntetés végrehajtására halasztás nem engedélyezhető.

Felmentő ítélet hozása esetében annak kihirdetése után a vádlottat, ha további tartóztatását törvényes ok szükségessé nem teszi, azonnal szabadlábra kell helyezni.”

Ezek szintén a gyors végrehajtás érdekében hozott rendelkezések: a tárgyalás gyors lefolytatása, a meghallgatások utáni mielőbbi ítélezés fontosabb volt, mint az ügy minden részletének feltárása. Az ítélet azonnal jogerőre emelkedett és végrehajtandónak minősült. Fellebbezni nem volt lehetőség, csak kegyelmet és perújrafelvételt¹² kérni.

„14. §. A bíróság az ügyet a rendes eljárásra utasítja, ha azt találja, hogy a vád tárgyává tett bűncselekmény a jelen rendelet I. §-a alá nem esik.”¹³

¹² Perújrafelvételt kérni sokkal szűkebb lehetőségeket jelent az elmarasztalt félnek. Elsősorban akkor szokott rá sor kerülni, ha a terheltet többször marasztalnák el ugyanazon cselekményért (a ne bis in idem jogi alapelve), vagy ha az ügy megítélését megváltoztató új bizonyíték kerül elő.

¹³ Budapesti Közlöny, 1919. augusztus 20. 2.

Nem jelentett feltétlenül szabadulást a vádlott számára, ha úgy találták, hogy az ügye nem a kommunistaperes büntetőeljárás körébe tartozik, de a jogi lehetőségei mindenképpen szélesedtek, hogyha rendes bíróság elé vitték az ügyét – hiszen ekkor az imént felsorolt szigorítások nem vonatkoztak rá.

A nemcsak köznapián, hanem hivatalosan is kommunista bűnpereknek nevezett eljárási rendszerben¹⁴ nyolc-tízezer embert tartóztattak le a kommün bukása utáni egy éven belül országszerte.¹⁵ Mindezek mellett, a büntető jogszolgáltatás rendszerén kívül is megannyi lehetőség nyílt a „gyanúsak” életének megkeserítésére. Három internálással kapcsolatos rendelet is született 1920 tavaszáig,¹⁶ amelyeknek a célja az volt, hogy elzárja „azokat a kommunistákat vagy kommunista érzelműeket [...] akik konkrét bűncselekmény elkövetésével nem gyanúsíthatók, vagy azt perrendszerűen rájuk bizonyítani nem lehet” vagy még tágabban a „közrendre és közbiztonságra veszélyes, aggályos és gyanús” elemeket.¹⁷ A munkahelyi igazolóbizottságok, fegyelmi eljárások és feketelistázások szintén a jogerős bírósági ítélet nélküli (vagy azok melletti) retorziókhöz biztosítottak tág teret.

A Tanácsköztársaságot ilyen módon kiírták a magyar államiságból, mely felfogás súlyos következményekkel járt a kommunista kísérlet vélt és valós előmozdítóira nézve. Mivel egy ennek értelmében nem létező állam nevében láttak el nem létező funkciókat, minden, másvalaki anyagi-fizikai biztonságát veszélyeztető intézkedésük a korabeli büntető törvénykönyv hatálya alá eshetett. A rekvirálásból rablás, a letartóztatásból vagy a forradalmi törvényszék¹⁸

¹⁴ A Tanácsköztársaság közegei elleni büntetőeljárásnak nem volt igazán konzisztensen használt kortárs neve. „Kommunista bűnper”, „bolshevik ügy”, „kommunistaügy” és hasonló nevekkkel illetve őket a sajtó és a kérdést érintő másodlagos jogforrások (rendeletek) egyaránt. A saját bevett szóhasználatom a „kommunistaperes büntetőeljárás” kifejezés, amelyet a legkompaktabb és legpontosabb kifejezésnek érzek, mert egyszerre alkalmas az ügyek céljának (1919-esek megbüntetése) és módjának (saját büntetőeljárása van, gyorsított vádeljárással és külön bírói tanácsokkal) érzékeltetésére.

¹⁵ *Bödök Gergely*: Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921). PhD-disszertáció (Esterházy Károly Egyetem Történettudományi Doktori Iskola). Eger 2018. 182–183. Bodó Béla fehérterror-monográfiájában ezt a számot megkérdőjelezi, magasabbnak tartja. *Bodó Béla*: A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon, 1919–1921. Ford. Konok Péter. Bp. 2022. 187.

¹⁶ Sorrendben: a 194/1919. BM-rendelet (1919. augusztus 20.), a 91383/1919. BM-rendelet (1919. december 5.), valamint a 4352/1920. BM-rendelet (1920. március 27.).

¹⁷ *Tólas Kolos István*: Munkásalakulatok Horthy Nemzeti Hadseregében. Clio Műhelytanulmányok 1. (2018) 2. sz. (https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_9ff4d78295424121a41524866116fd12.pdf; utolsó letöltés: 2024. október 25.) 8–9.

¹⁸ A Tanácsköztársaság bezáratta az addig létező büntetőbíróságokat, és jogászok közreműködését nem kívánó forradalmi törvényszékekre bízta a büntetőügyek tárgyalását. Történetükről és a Tanácsköztársaság büntetőjogi gyakorlatáról lásd: *Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság jogrendszérének kialakulása. Bp. 1969.; *Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Bp. 1961. Sarlós Tanácsköztársaság-képét természetesen szükséges erős kritikával kezelni, ennek ellenére munkái ma is megkerülhetetlenek a témában.

előtti eljárásokban való részvételből személyes szabadság megsértése lett, de még a munkástisztviselőket¹⁹ is bíróság elé idézhették.

Az eleve politikai természetű bűncselekményekkel vádoltak (például izgatás, lázadás) a büntető törvénykönyv betűje szerint még részesülhettek volna a liberális monarchia politikai büntettek felé megnyilvánuló kedvezményeiből,²⁰ ám azáltal, hogy a terhükre rótt cselekményeket *pro forma* háború idején követték el, alkalmazni lehetett ellenük a kivételes intézkedésekről szóló törvényben foglalt büntetőjogi szigorításokat (így az államfogház helyett börtön- vagy fegyházbüntetés kiszabását).²¹ A békekötés után került sor a politikai büntettek újradefiniálására és büntetésük megszigorítására az úgynevezett rendtörvény által.²² A kommunistaperes büntetőeljárásról szóló rendeletet 1921 végén helyezték hatályon kívül.²³

3. A „tanárok pere”

A Pestvidéki Királyi Törvényszék kommunistaperes büntetőeljárásainak iratanyaga jellemző módon töredékes formában maradt meg. A leggyakoribb eset, hogy kizárólag a jogerős ítélet és annak indokolása maradt az utókorra, még a főtárgyalási jegyzőkönyv megléte sem magától értetődő. A büntetőeljárás

¹⁹ Közismert, hogy a Forradalmi Kormányzótanácsban (a szovjetkormányban) az urbánus értelmiség dominált. Ennek ellenére a Tanácsköztársaság büszkén antiintellektuális rendszer volt, amely azt hirdette, hogy az egykorvolt „burzsoá” rendszer intézményei elidegenedtek az átlagembertől és annak gondjaitól. Erre alapozva pedig, noha hivatalnokokból a megszállt területekről érkező menekültek révén még túllínálat is volt, tudatosan igyekeztek új, munkás hátterű tisztviselőkre bízni különböző adminisztratív funkciókat. Az ezzel kapcsolatos államszervezési gondolkodás leghírhedtebb eredménye azonban valószínűleg a fentebb említett forradalmi törvényszékek létrehozása volt.

²⁰ A politikai foglyokat 1918 előtt külön büntetés-végrehajtási intézményekben, úgynevezett államfogházakban őrizték, nemcsak Ausztria-Magyarországon, hanem Európa-szerte. A custodia honesta („becsületes őrizet”, vagyis a tettet nem motiválta eredendően ártó szándék) képzelet értelmében az államfoglyokat egy sor kedvezmény illette meg a börtönben és fegyházban hasonló hosszúságú büntetéseket töltő rabokhoz képest. Nem kényszeríthették őket munkára, nem kellett rabruhát viselniük vagy a börtönkonyhán étkezniük. Szeszest italt (mértékkel) fogyaszthattak, kedvezménymegvonásnak számított azt megtagadni tőlük. Sőt, az 1895-ös szigorításig napi pár órára még a büntetés-végrehajtási intézmény területét is elhagyhatták.

²¹ 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. 18–30. §. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200063.TV>; utolsó letöltés: 2024. október 25.)

²² 1921. évi III. törvénycikk az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpage-num%3D38>; utolsó letöltés: 2024. október 25.)

²³ *Nánási László*: Politika, alkotmányjog, büntetőjog az 1918/19-es hatalomváltásokkal kapcsolatos büntetőeljárásokban. Jog-Állam-Politika 9. (2017) 2. sz. 18.

minden korábbi (kihallgatási jegyzőkönyvek, vádirat, tárgyalási jegyzőkönyvek stb.), illetve későbbi (kegyelmi folyamodvány, perújrafelvételi kérelem, mentesítési kérelem stb.) dokumentuma meglehetősen esetleges jelleggel szerepel az ügyiratokban. Az Öcsi Gyula és társai ellen lefolytatott büntetőeljárás pontosan a fent leírt mintába illeszkedik. Noha törekedtem a rendelkezésemre álló információk egyéb forrásokból történő kiegészítésére, minden következtetés, amelyet a jelen büntetőperrel kapcsolatban levonok, így óhatatlanul korlátozott mennyiségű forrásinformáción alapul. Emiatt az ügy bizonyos aspektusainak elemzésére sem nyílik kellő lehetőség.²⁴

Nem a legjobban ragadta meg a lényegét *Az Est*, amikor a tanárok perét emlegette, ugyanis a három vádlottat nem a foglalkozása kötötte össze. A *Népszava* már jobban tájékozottnak bizonyult, amikor „a kispesti művelődési osztály” bűnügyéről írt.²⁵ Öcsi Gyula elsőrendű vádlott valóban a városi művelődési osztályt vezette, Szász Ferenc harmadrendű vádlott ügyvezetőként működött közre, Végh Antal másodrendű vádlott pedig a Tanácsköztársaság alatt vette át a kispesti polgári fiúiskola²⁶ vezetését, s ebben a minőségében vett részt a tanács munkájában.

Kik voltak a vádlottak? Öcsi Gyula, az ekkor huszonnégy éves helyi asztalos már a háború előtt is szervezett munkás volt, egyszer-kétszer felbukkant a neve a *Népszava* hasábjain.²⁷ Három évet töltött a fronton a háború alatt, kétszer is gránátnyomást²⁸ kapott. A Károlyi-kormány alatt visszatért a munkásszerve-

²⁴ Emiatt szerepeltetem a lábjegyzeteknél is csak a fóliót, nem részletezve, hogy milyen típusú dokumentumról van szó. Izgatási ügyekben a ritka kivételeket lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: PML) XV.21a/1. Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Archívumától visszakapott iratok levéltári gyűjteménye 1919–1943. Pestvidéki Kir. Törvényszéken kommunista tevékenység miatt indított büntetőpererek iratai. Büntetőügyek iratai. B. 7361/1920. Lissauer Henrik büntetőpere; PML XV.21a/1. B. 12845/1922. Hartmann József büntetőpere.

²⁵ *Népszava*, 1920. január 13. 7. Érdekes, hogy néhány nappal később ennél a lapnál is elrontják a megnevezést, az ítélethirdetésekor már a „kispesti tanítók ügyében” született ítéletről beszélnek. *Népszava*, 1920. január 16. 6.

²⁶ Négy évfolyamos, a gimnáziumnál gyakorlatibb jellegű középiskola-típus, amelyből főképp alacsonyabb tisztviselői pályára lehetett kerülni, illetve az iparos, kereskedelmi állások utánpótlásában volt fontos. A „négy polgári” jó és keresett végzettségnek számított a korszakban, hiába nem adott érettségit. Bővebben lásd: *Nóvik Attila: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés 1928 előtt*. In: *Az Állami Polgári Tanárképző Főiskola története (1928–1947)*. Szerk. Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás. Szeged 2010. 11–32.

²⁷ Például párttűnnepegy szervezésével kapcsolatban: *Népszava*, 1912. augusztus 22. 10.; 1912. augusztus 23. 7–8.; 1912. augusztus 24. 10.; vagy választott bírósági eljárással kapcsolatban: *Népszava*, 1913. június 20. 12.; 1913. július 5. 10.

²⁸ Ma poszttraumás stressz-szindrómaként íránk le a gránátnyomás okozta idegcsokkot.

zéshez,²⁹ hogy aztán a Tanácsköztársaság alatt a helyi bolsevik adminisztráció egyik meghatározó személyiségévé váljon, többfajta igazgatási funkcióban is megfordulva.³⁰ Nem mondható meglepőnek, hogy 1919 augusztusában letartóztatták személyes szabadság megsértése és igazgatás vádjával.³¹

Végh Antal tanító, aki negyvenhárom éves volt az ítélethirdetéskor, a Zala vármegyei Nemesvitan született izraelita családban, Goldmann néven. Polgári iskolai tanítóképzőt végzett, hosszú ideje Kispesten tanított, és a háború alatt a 3600 korona éves fizetéssel rendelkező VIII. fizetési osztályba tartozott.³² Szimpatizált a Tanácsköztársasággal, s ennek köszönhetően április végén elnyerte a kispesti állami polgári fiúiskola vezetését Reöthy Vladimir³³ igazgatótól. A proletárdiktatúra bukása után azonnal elbocsátották, és kiszáratva le is tartóztatták igazgatás vádjával.³⁴

A székelyföldi Énlakáról származó,³⁵ ötvenegy éves Szász Ferenc elemi iskolai tanító volt, egyben a Wekerletelepen létesített iskola igazgatója és Kispest állami iskoláinak gondnoka, azaz felügyelője. Nem hagyta hidegen a szakmai

²⁹ Népszava, 1919. január 3. 9.

³⁰ Erdős A.: Kispest városa i. m. 11–13. Öcsi és a többi kispesti vezető (Gergely János és Frank Ferenc, szintén régóta szervezett szociáldemokraták) gyors felemelkedését segítette, hogy a viszonylag erős kispesti kommunisták országos szintű kádereket adtak a proletárdiktatúrának, mint például Rákos Ferenc budapesti forradalmi törvényszéki elnök vagy Chlepkó Ede országos vörösőr-főparancsnok. A legtöbb településen ezzel szemben az volt a jellemző, hogy a gyenge vagy nem is létező kommunista párt miatt kerültek a volt szociáldemokraták vezető helyzetbe.

³¹ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. Öcsi Gyula és társai büntetőpere. fol. 2r.

³² Hivatalos Közlöny, 1917. január 1. (1. sz.) 7–8.; 1917. május 1. (11. sz.) 125. Havi 300 korona nem számított kiemelkedő összegnek, főképpen nem a világháborús viszonyok között, de a pedagógusfizetésekben a jobbakk közé tartozott.

³³ Reöthy (1873–1934) széles körben ismert személyiség volt Kispesten, ő volt a város 1911-ben alapított polgári iskolájának első igazgatója, s a tisztséget e rövid epizódtól elteltéig haláláig betöltötte. Országosan is ismert volt magyar mint idegen nyelv és történelem tankönyveiről. Életről bővebben lásd: *Deák Gyula: Reöthy Vladimir élete és munkássága*. In: A kispesti m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1933–34. iskolai évről. Szerk. Siklaki István. Kispest 1934. 8–10.

³⁴ A kispesti m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1918/1919., az 1919/1920. és az 1920/1921. iskolai évekről. Szerk. Reöthy Vladimir. H. n., É. n. 5., 23.

³⁵ A bírósági ítéletben csak annyi látszik: „kai születésű”, a falunév első fele lemaradt vagy lekopott a papírról. PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 3r. A feloldást Szász megfigyelési kartonja adja meg: MNL OL K150 VII.9/b. Magyar Királyi Belügyminisztérium államrendészeti kartotéktrendszere. Csendőrkartonok. Szász Ferenc (sz. 1868. 04. 10.) megfigyelési kartonja. Érdemes hozzátenni, hogy az adatok meglehetősen pontatlanok tudnak lenni ezeken a kartonokon, Szász másik, feltehetően 1920-as kartonja a nem létező „Nagylaka” települést adja meg születési helyként. MNL OL K150 VII.9/b. Szász Ferenc (sz. 1868.) megfigyelési kartonja.

érdekvédelem, az Állami Tanítók Országos Egyesületének³⁶ nevében fel is szólalt a háború alatt a tanítók anyagi helyzetének rendezéséért.³⁷ Szimpatizált a forradalmakkal, már az októberi forradalom napján aláírta az Egyesület Magyar Nemzeti Tanácsot támogató levelét,³⁸ a Tanácsköztársaság alatt pedig bekerült a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének (a vidéki tanítóságot tömörítő ernyőszervezetnek) hatvantagú szervezőbizottságába.³⁹ 1919 szeptemberében tartóztatták le izgatás vádjával.⁴⁰

A vádlottakat a munkakapcsolatuk kötötte össze a művelődési osztályon, a nekik felrótt állítólagos cselekmények pedig nem kapcsolódtak egymáshoz. (E kapcsolat valódi szorosságát nem lehet a rendelkezésre álló forrásokból megállapítani.) Ügüket illetékességből a Pestvidéki Királyi Törvényszék tárgyalta, a főtárgyalás dr. Csengey Miklós⁴¹ ítéletábrai bíró tanácsa előtt három napig tartott, ítéletet végül 1920. január 15-én hirdettek.

A vád szerint Öcsi Gyula személyes szabadság megsértésének vétségét⁴² valósította meg egy tanítógyűlésen 1919 júniusában. Beszélni akart az összegyűltekhez, akiknek egy része azonban inkább távozott volna, erre Öcsi az egyik tanítónőt a karjánál fogva visszarántotta, majd a helyszínül szolgáló tornaterem ajtaját elállta. Pár percig állt az ajtó előtt, utána viszont visszatért a szónoki emelvényre, mintegy nyolcvan fős hallgatóságának nagyobb része ekkor hagyta el a helyiséget. A bíróság a fentiek alapján megállapította, hogy Öcsi legalább negyven ember⁴³ személyes szabadságát

³⁶ 1896-ban alapított szakmai egyesület és érdekvédelmi szervezet, az Állami Tisztviselők Országos Szervezetének része.

³⁷ Magyarország, 1918. június 9. 3.

³⁸ Jövő, 1922. január 17. 5.

³⁹ Néptanítók Lapja, 1919. április 17. 14. Meglehetősen felülreprezentáltak a fővárosi agglomerációból érkező tanítók, ami korrelál a Tanácsköztársaság szélesebb támogatottságával.

⁴⁰ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 3r.

⁴¹ Csengey (1872–1935) Várpalotán született, 1898-ban a budapesti egyetemen lett jogászdoktor. Gödöllői járásbírói albiró és kúriai tanácsjegyző volt, mielőtt 1910-ben a pestvidéki királyi törvényszék bírójává nevezték ki. Népfelkelő hadnagyként harcolt a világháborúban. 1916-tól főtárgyalási és esküdtbírói elnökké léptették elő, 1923-tól ítéletábrai, 1927-től pedig kúriai bíró lett. A magyar feltámadás lexikona. Szerk. Szentmiklóssy Géza. Bp. 1930. 514.

⁴² 1878. évi V. törvénycikk, 323. §. 1. bek. – „A ki valakit törvényellenesen elfog, elfogat, letartóztat, vagy személyes szabadságától bármi más módon megfoszt; ugyszintén az, a ki valakit, a törvény által megengedett esetekben tartóztat le, azonban e cselekményét azonnal, mihelyt lehetséges volt, a hatóságnak nem jelenti be: személyes szabadság megsértésének vétségét követi el, és három hónapig terjedhető fogházzal büntetendő.” (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>; utolsó letöltés: 2024. október 25.)

⁴³ A pontos számot nem tudták megállapítani, a negyven főt úgy kapta a bíróság, hogy mivel a „körülbelül 80 fős” közönség „nagyobb része” hagyta el a termet, amint tehetette, legalább negyven sértettje volt az esetnek.

akadályozta, amikor nem engedte elsősre távozni az őt meghallgatni nem akaró tanárokat.⁴⁴

Emellett az ügyészség izgatás büntetével⁴⁵ is megvádolta Öcsit, részben azért, mert állítólag a művelődési osztály alakuló ülésén megtiltotta, hogy hittant, történelmet és alkotmánytant oktassanak a kispesti iskolákban, részben pedig azért, mert állítólagosan egy pártértekezleten⁴⁶ „osztály ellen izgatott”. Az inkriminált mondatokat ez utóbbi esetben nem ismerjük.

Az izgatási vádak alól Öcsit a bíróság felmentette. Három tanú vallomása bizonyította, hogy részt vett a művelődési osztály alakuló ülésén (Öcsi a pusztá tényt is tagadta), de arról nem nyilatkoztak, hogy ő személyesen bármit is megtiltott volna. Csupán az aktuális rendeletek⁴⁷ ismertetését sikerült rábizonyítani. Kispesten⁴⁸ és környékén ugyanakkor valóban történt iskolai szekularizáció, néhol kifejezetten drasztikus módon;⁴⁹ ez a Szász Ferenc elleni vádalkban is előkerült.

Ennél is érdekesebb az „osztályelleni izgatás” története: bár a bíróság írásos formában is találkozhatott Öcsi mondataival, a pártértekezlet jegyzőkönyve

⁴⁴ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 3v.–4r.

⁴⁵ 1878. évi V. törvénycikk, 172. §. – „A ki a 171. §-ban meghatározott módon [gyülekezeten nyilvánosan, szóval, vagy nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése, vagy közszemlére kiállítása által] a törvény ellen, vagy a ki hatóságoknak törvényes hatáskörükben kiadott rendelete, meghagyása, határozata ellen engedetlenségre egyenes felhívást intéz vagy terjeszt: két évig terjedhető államfogházzal, és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Ugyanezen büntetés éri azt: a ki a 171. §-ban meghatározott módon, valamely osztályt, nemzetiséget vagy hitfelekezetet gyűlöletre a másik ellen, ugyszintén azt is: a ki a tulajdon vagy a házasság jogintézménye ellen izgat.” (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>; utolsó letöltés: 2024. október 25.) 1912. évi LXIII. törvénycikk, 19. §. – „A ki az 1878: V. tc. 172. §-ában meghatározott cselekményt háboru idején követi el, öt évig terjedhető börtönnel büntetendő.” (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200063.TV>; utolsó letöltés: 2024. október 25.)

⁴⁶ A Tanácsköztársaság nem volt az 1945 utáni értelemben vett pártállam, de a Magyarországi Szocialista Párt (majd később Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja) tagsága rendkívüli mértékben felduzzadt a hatalomátvételt követően. Elsősorban azonban nem a párttagság, hanem a szakszervezeti tagság járt a hiánygazdaságban kézzelfogható előnyökkel. Kispesten 5-6 százalék körül lehetett az aktív párttagok aránya, lásd: *Erdős A.:* Kispeszt városa i. m. 18.

⁴⁷ Feltehetően az iskolaszékeket, gondnokságokat feloszlató s azokat a helyi művelődési osztályokkal helyettesítő LIV. kormányzótanácsi rendeletről volt szó a kérdéses ülésen.

⁴⁸ A kispesti munkástanács határozatban megtiltotta az iskolai vallásoktatást, a történelem és az alkotmánytan tanítását pedig „a proletárdiktatúra szellemében” kellett folytatni. PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 6v.

⁴⁹ A pestszentlőrinci iskolákban például megszüntették a húsvéti, pünkösdi és karácsonyi iskolaszünetet mint „kisebb felekezeti ünnepeket”. Budapest Főváros Levéltára XVI.41. Tanácsköztársaság. Kispeszt járás Népbiztosának és Direktóriumának iratai. 6/1919.

„nem hiteles alakban kiállított”⁵⁰ volt a verdikt szerint, tehát nem rendelkezett bizonyító erővel. A vádlott tagadásával szemben pedig tanúk sem erősítették meg ezt a vádpontot.⁵¹

Elmarasztalták viszont Öcsit személyes szabadság megsértésének negyven rendbeli vétségében.⁵² A bíróság úgy ítélte meg, hogy azért, hogy a sértetteket néhány percre feltartóztatta fizikai erővel, illetve az ajtó elállásával (bőséges mennyiségű tanúvallomás is alátámasztotta a vádat), őket a személyes szabadságukban korlátozta. Az asztalost hat hónap fogházbüntetésre,⁵³ valamint két év hivatalvesztésre ítélték. Enyhítő körülménynek tudták be büntetlen előéletét és hosszú frontszolgálatát, súlyosító körülménynek a halmazatot⁵⁴ és a durvaságot, amivel eljárta.⁵⁵

Az ügyészség Végh Antalt számos kijelentése kapcsán vádolta izgatással. Az ítélet indoklásában a bíróság hosszan kitért arra, hogy milyen aktív agitációs tevékenységet fejtett ki a Tanácsköztársaság alatt: rendszeresen „szociológiai előadásokat” tartott tanítványainak,⁵⁶ de felszólalt pártgyűléseken, gyermekavatáson,⁵⁷ tanítógyűléseken, és ismeretterjesztő előadásokat is tartott. A leírás alapján Végh szimpatizált a diktatúrával, de attól függetlenül is kedvelte a szereplési lehetőségeket. Az ítéletben összemósódott a kettő, még az elismerően politikamentes ismeretterjesztésről is az volt a bíróság véleménye, hogy

⁵⁰ Vagyis nem írták alá vagy nem pecsételték le, esetleg másolat lehetett. Nem számított volna a proletárdiktatúra időszakában kirívó hanyagságnak a hasonló iratkezelés, főképp egy adminisztratív értékkel tulajdonképpen nem rendelkező dokumentum esetén.

⁵¹ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 4.

⁵² Bűncselekmény a súlyossága szerint lehet kihágás, vétség vagy bűntett.

⁵³ A büntetés-végrehajtási intézmény fokozata a bűncselekmény súlyossága szerint lehet fogház, börtön vagy fegyház.

⁵⁴ Bűnhalmazat akkor jön létre, ha az elkövető egy vagy több cselekménye több bűncselekményt valósít meg, és ezeket egy eljárásban bírálják el. Jelen esetben a negyven sértett negyven rendbeli halmazatot jelentett, vagyis Öcsi sértettenként három hónap letöltendő szabadságvesztést is kaphatott volna elméletileg.

⁵⁵ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 2., 4r., 6r.

⁵⁶ Egyes iskolák a vallásoktatást, illetve a hittant erkölcsstani, valamint szociológiai (társadalomismereti) előadásokkal helyettesítették. Ennek elterjedtsége változó volt, a források alapján nagyban a tantestületen és a település munkástanácsán múlt a végrehajtás. Lásd: Székesfehérvár szabad kir. város leánygimnáziumának értesítője az 1918–19. és 1919–20. tanévről. Szerk. Maron István. Székesfehérvár 1920. 2.; A kaposvári áll. s. községi Zrínyi Ilona polgári leányiskola jubileumi értesítője az 1931–1932. tanévről. Szerk. Sárközyné Bernhardt Anna. Kaposvár É. n. 37.

⁵⁷ A gyermekavatás lényegében paptalan/vallástalan keresztes szertartás volt. A munkásmozgalmon belüli múltja megelőzte a Tanácsköztársaságot, nagyobb figyelmet és népszerűséget Magyarországon azonban a diktatúra alatt kapott. A szertartás magyarországi kezdeteiről lásd: Az Újság, 1910. május 10. 12.

„[...] ezek a hasznos előadások [mint] a proletárdiktatúra irományai jelentek meg a proletárok előtt és alkalmasak voltak arra, hogy a kultúra legnagyobb ellenségét, a proletáruralmat éppen a művelődés szempontjából előnyösnek és jogosnak tüntessék fel [...]”⁵⁸

A szociológia-előadások témájáról az ítélet még szigorúbban nyilatkozott:

„[...] bátran a kommunista eszmék magvetőinek tekinthetők [...] vádlott a szociális eszméket, a proletárdiktatúra mibenlétét, a szegény és gazdag ember sorsát, az emberek közti egyenlőséget, a tőke uralmának terjeszkedését fejtegette [...] ezen kérdések fejtegetésével a serdületlen, kritikai gondolkodásra képtelen ifjak előtt, hozzájárult vádlott a proletáruralmi agitációk sokszor hangzatosított céljának megvalósításához: a lelkek forradalmasításához [...]”⁵⁹

Jogilag büntetendőként pedig a következő mondatokat emelték ki Végh előadásaiból: „A burzsua [sic] pénzzel mindent hatalmába kerített, eddig csak a burzsuaik [sic] fűrődhettek, most már a szegényeknek is lehet benne részük; a szegény emberre nagy adót vetnek ki, felépítik a nagy házakat, de abban a szegény ember nem lakhatik, ha szép épületeket látunk, nem jut eszünkbe, mennyi proletár verejték tapad ahhoz. A burzsua [sic] olyan, mint egy festmény, messziről szépnek látszik, de közléről nézve látjuk a durva vásznat”.⁶⁰

Ahogy a szöveg inkohereciájából is kitűnik, ez nem mind egymás után hangzott el, ezt a bíróság sem állította – de négy tanú vallomása alapján bizonyítottan látta, hogy a fenti kijelentésekre az előadások alatt valamikor sor került. A bíróság úgy ítélte meg, hogy tekintettel a Tanácsköztársaság idején fennállt közállapotokra, ezekkel a mondatokkal megvalósult az osztálygyűlölet szítása, vagyis a proletár osztály gyűlöletre izgatása a polgári/tulajdonos osztály ellen.⁶¹

Végh Antalt bűnösnek találták folytatólagosan elkövetett izgatás büntetésében – sovány vigasznak bizonyulhatott ezek után számára, hogy a többi izgatási ügyben azonban nem látták a vádat igazolhatónak.⁶² Mivel pedig ezt háború idején követte el, akár öt év börtönre is ítélték volna, végül nyolc

⁵⁸ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 4v.

⁵⁹ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol 4v.–5r.

⁶⁰ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 5r.

⁶¹ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 5v.–6r.

⁶² Jellemzően egy-egy vádlója volt a többi esetben; velük szemben viszont többen is tanúsították azt, hogy Végh a neki tulajdonított kijelentéseket (például, hogy „a hivatalnokok naplopók”) valójában nem használta.

hónap letöltendő börtönbüntetést kapott. Súlyosító körülményként értékelték a folytatólagos elkövetést, valamint azt, hogy az oktatására bízott gyermekek előtt tette a kijelentéseket. Enyhítő körülménynek ítélte meg a bíróság, hogy büntetlen előéletű, családos ember, hogy a szóban forgó kijelentéseket felindulásból tette, és hogy „lelkes tanító, hazafi, emberbarát és fáradhatatlan pedagógus” volt minden tanú szerint.⁶³ Az enyhítő körülmények nagy száma alapján a kiszabható minimumra szállították le a büntetést⁶⁴ – mindez arról tanúskodik, hogy nem annyira Végh Antal személyének szólt a meglehetősen szörszálhasogató elmarasztalás, hanem a kommunistaszimpatizáns értelmiségivel (pláne tanárral) szembeni példastatuálás mozgatta a bíróságot.

Szász Ferencet azért vonták büntetőeljárás alá, mert a vád szerint részt vett a vallásoktatás betiltásában Kispesten, osztálygyűlésre igazgató felhívást tett közzé egy fémgyűjtésre biztató körözüvényben, s állítólag azt a kijelentést tette, hogy inkább agyonlőné a fiát, mint hogy engedje a nemzeti hadseregben szolgálni, valamint azt a kijelentést tette, hogy „sokan bukófélnben látják a proletárdiktatúrát, tartsanak ki, mert ha megbukik a diktatúra, visszajönnek a burzsuák”.⁶⁵

Végül azonban Szászt minden vád alól felmentették. Űgy ítélte meg a bíróság, hogy a hivatalos személyként általa közzétett dokumentumokat hivatali kötelezettségéből fakadóan írta alá, s azt is hozzátette, hogy Szász iskolagondnok volt a bolsevik hatalomátvétel előtt is. Igazoltnak tekintették azt a megjegyzést a részéről, hogy agyonlőné a fiát, ha az beállna a fehérekhez, de megállapították, hogy a kijelentés négy fő előtt hangzott el, ennél fogva a közönsége nem minősíthető gyülekezetnek, és Szász ezért nem büntethető.⁶⁶ A kitartásról

⁶³ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 2v.–3r., 6r.

⁶⁴ 1878. évi V. törvénycikk, 91. §. – „Ha pedig az enyhítő körülmények tulnyomóak: cselekményre a megállapított büntetésnek legkisebb mértéke megközelítendő vagy alkalmazandó. Ily esetben a halálbüntetés életfogytig tartó fegyházra, az életfogytig tartó fegyház pedig tizenöt évre változtatandó.” (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>; utolsó letöltés: 2024. október 25.)

⁶⁵ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 6–7.

⁶⁶ Nem említi az ítélet mentő körülményként, hogy a kijelentés magánlakáson hangzott el, pedig ezt is megállapította a bíróság. Lehetséges, hogy ennek okát a különböző bérházi lakógyűléseken időről időre elhangzó igazgató tartalmú kijelentésekben kell keresni. Többször is kerültek hasonló esetek a törvényszék elé, s ezeken a nagyobb létszámú gyűléseken résztvevőket nem akarhatta a bíróság hasonló mentséggel felmenteni. Gyülekezési törvény a dualizmus egész időszakában nem született, ennek köszönhetően a gyülekezet fogalmát általában véve önkényesen kezelték a háború előtti Magyarország hatóságai is. Bővebben lásd: *Horváth Attila: A gyülekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig. Jogtörténeti Szemle* 9. (2007) 1. sz. 4–15. Hasonló ügyek a törvényszék anyagából: PML XV.21a/1. B. 6931/1921. Szóke Ferenc büntetőpere; PML XV.21a/1. B. 12708/1921. Dr. Suba István büntetőpere.

idézett mondatra Reöthy Vladimir volt az egyetlen tanú, az ő vallomását viszont a bíróság a régi-új igazgató Szásszal szembeni haragossága miatt nem ítélte mérvadónak.⁶⁷

A „tanítók” 1920 utáni életéről keveset tudunk. Öcsi Gyula – aki bekerült a nyilvántartott kommunisták közé⁶⁸ – feltehetően elköltözött Kispestről, mert nem volt benne a következő cím- és lakásjegyzékben.⁶⁹ Közelebbről ismeretlen időpontban a csendőrségi kartotékok alapján Dél-Amerikába emigrált.⁷⁰

Végh Antal tanítói karrierje minden bizonnyal véget ért. Amennyiben börtönviselt kommunistaperesként el is került volna a B-listázást,⁷¹ akkor is ellehetetlenítette a tanítói pályafutását, hogy az előzetes letartóztatás során fertőzést kapott, amelynek szövődményeként elveszítette a hallását.⁷² 1923-ban még, immár budapesti lakosként megtalálható a fővárosi cím- és lakásjegyzékben,⁷³ az 1934-es kispesti iskolai értesítő mint az iskola volt tanárát – tehát életben lévő személyt – említette, utána azonban nyoma vész.⁷⁴

Szász Ferenc viszont szakmai értelemben is túlélte a tanácsköztársaság rövid epizódját,⁷⁵ 1928-ban még a Wekerle-telepi elemi iskola igazgatója

⁶⁷ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 6–7. Érdekes ellentmondás, hogy a Népszava tudósítása szerint Reöthy kedvező vallomást tett mindhárom vádlott kapcsán. Népszava, 1920. január 13. 7.

⁶⁸ MNL OL K150 VII.9/b. Öcsi Gyula (sz. 1892. 02. 09.) megfigyelési kartonja.

⁶⁹ Budapesti Cím- és Lakásjegyzék 28. (1922–1923.) Bp. 1923. A jegyzékben számos, az 1950 utáni Budapesthez tartozó település is szerepel.

⁷⁰ MNL OL K150 VII.9/b. Öcsi Gyula (sz. ismeretlen) megfigyelési kartonja. A konkrét adatok azonban sporadikusak. Személyes adatokat nem tartalmaz a karton, az összes információ pedig a következő: „3283/1930 [olvashatatlan] szerint Sao Paulóban a magyar köztársasági kör elnöke, pénzadományozó, agitátor, állítólag volt csepeli munkástanács tagja és rekviráló bizottsági tag volt, az osztrák határon kommunistákat csempészett át.” A leírás plasztikus példája a kommünnel kapcsolatos információromlásnak.

⁷¹ Az iskolai értesítő szerint Véghet a törvényszéki ítélettel megfosztották tanári állásától. Szintén az értesítő állítja azonban, hogy már korábban elbocsátották őt; azonfelül a törvényszéki ítélet semmilyen mellékbüntetést nem tartalmaz a szabadságvesztés kiszabása mellett. Foglalkozástól való eltiltásról a kommünnel kapcsolatban jellemzően nem is büntetőjogi lépések, hanem munkahelyi igazoló eljárások keretében döntöttek. A kispesti m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1918/1919., az 1919/1920. és az 1920/1921. iskolai évekről i. m. 11.; 23.

⁷² PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 6r.

⁷³ Budapesti Cím- és Lakásjegyzék 28. i. m. 1445. Az egyezést valószínűvé teszi, hogy a vezetékneve kimondottan Vég alakban is szerepel, ahogy például a kispesti polgári iskola évkönyve is hivatkozik rá.

⁷⁴ A kispesti m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1933–34. iskolai évről i. m. 12.

⁷⁵ Egyetlen adatot találtam, miszerint elbocsátották volna, de P. Kovács Imre cikke nem kellően megbízható forrás. Öcsi Gyulát is tanítónak kategorizálja, a börtönbüntetésekről pedig nem ejt szót. Lásd: *P. Kovács Imre: Százéves az első kispesti iskola. Köznevelés, 1984. március 30. 3–5.*

volt.⁷⁶ (Bár sok évvel később még egy kellemetlen epizódja származott a kommünből: 1926-ban nyolc napra letartóztatták egy vissza nem vont nyomozólevél miatt.⁷⁷) Utódja az iskola élén Borbély Károly lett,⁷⁸ aki annak idején tanúskodott Öcsi Gyula és Végh Antal ellen is.⁷⁹ Vajon emlékezett még a harmincas évek közepén a perre, amelyben elődjét is a vádlottak padjára ültették?

4. Összefoglalás

A kiscesti művelődési osztály pere egy olyan esettanulmány, amely számos jellegzetes aspektusát bemutatja a Tanácsköztársaság bukását követő különleges törvényszéki ítélkezésnek. Megfigyelhetjük azt is, hogy mennyire széttartó módon vizsgálták és értékelték az egyes vádlottaknak a diktatúra alatti viselkedését.

Szász Ferenc, bár társadalmilag aktív volt 1918–1919 folyamán, s a magánvéleményének egy részét is megismerhették a per kapcsán, egyértelműen a „posztján maradt” iskolagondnok volt a bíróság szemében, nem pedig a kommün *homo novusa*. Ezzel pedig kiérdemelte Csengey tanácsától, hogy ne büntessék meg olyasmért, amiért nem feltétlenül szükséges. Minthogy ilyet mérlegelésük szerint nem követett el, felmentő ítélet született. A bírók az elvárt aprólékossággal jártak el, számításba vették a terhelő tanú haragosságát, illetve hogy a büntetőjogi tényállást kimerítette-e a cselekmény.

Öcsi Gyula, mint a kiscesti kommunizmus egyik vezető személyisége, sokkal kiélezettebb helyzetből indult. Végül nem is került el a szabadságvesztés-büntetést – s bármilyen csekélynek is tűnik az általa alkalmazott fizikai erőszak mértéke vagy a személyes szabadságtól való megfosztás hossza, a bíróságnak a jog betűje szerint igaza volt az ügyben. Nyilvánvalóan látszik ugyanakkor az is, hogy a nehezen igazolható igazgatási vádakot követően ezt az elmarasztalási lehetőséget már nem engedték könnyen.

Végh Antal esetében a leglátványosabb az elmarasztalás lehetőségét kiemelt kereső hozzáállás. Ugyan az ítéletbe belefoglalták, hogy az igazató mondatokat nem a tanár kommunista meggyőződésének, hanem hirtelen felindulásra hajlamos természetének tulajdonítják,⁸⁰ mindez, számos enyhítő

⁷⁶ Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 29. (1928.) Bp. 1928. 784.

⁷⁷ Izgatás miatt körözték, de erről a másik ügyről az ügyszámán kívül semmit sem tudunk. MNL OL K150 VII.9/b. Szász Ferenc (sz. 1868.04.10.) megfigyelési kartonja.

⁷⁸ Nemzeti Ujság, 1936. június 7. II.

⁷⁹ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 3v.; 5v.

⁸⁰ PML XV.21a/1. B. 5899/1919. fol. 6r.

körülménnyel egyetemben sem változtatott a letöltendő börtönbüntetésen. Megalapozottan feltételezhetjük, hogy ezzel az indoklással a bíróság azt a jogi fikciót kívánta aláhúzni, hogy nem a politikai meggyőződéséért zár börtönbe senkit, hanem azért, mert az illető adott társadalmi kontextusban – meggyőződésétől függetlenül – káros és veszélyes mondatokat mondott befolyásolható fiataloknak.

Figyelembe véve a „kommün rohamcsapatába” tartozó⁸¹ Szász Ferenc felmentő ítéletét, nem kizárható, hogy Csengey Miklós büntetőtanácsa őszintén így vélekedett. A „kommunista tanárok” elleni megtorlás szándékát azonban könnyen meg lehet látni az ítélethozatal mögött.

⁸¹ Kelemen Elemér neveléstörténész így titulálja az MTSZ-t, amelynek – ahogy feljebb említettem – Szász országos intézőbizottsági tagja volt. *Kelemen Elemér: A magyarországi pedagógusmozgalom radikalizálódása a 20. század első évtizedeiben.* In: *Uő: A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítás 19–20. századi történetéből.* Pécs 2007. 125.

András Szeibert-Erdős

Witch Hunt or Justice Served?

The 1919–1920 Criminal Process of the Kispeszt City Cultural Department

Many low-ranking officials of the 1919 Hungarian Soviet Republic stood trial after the fall of the short-lived Bolshevik experiment – they could have been indicted on a lot of possible charges. The Soviet was declared wholly illegitimate; therefore, by abiding its laws as a commundard official, one could commit a crime under the 1878 criminal code, the “Code Csemegi” of Hungary.

Gyula Öcsi and his co-defendants, Antal Végh and Ferenc Szász, were charged predominantly with incitement, which would be considered as a political crime under any government at the time. Öcsi was also charged with forty counts of illegal restraint for not allowing people to leave a teachers’ convention in the city of Kispeszt during the Soviet. In the end, Végh was found guilty on one count of incitement: he was sentenced to eight months in prison. Öcsi was found guilty on forty counts of illegal restraint and sentenced to six months in prison.

Even though the legal reasoning and chief intentions behind the communist processes will be explained in this paper, it is not strictly the legal aspect that is captivating about the trial of the “teachers of Kispeszt”, as the contemporary press (somewhat erroneously) referred to the defendants. Rather, it is analysing who – in the social sense – was getting punished. Gyula Öcsi was a local carpenter active in the socialist movement even before the First World War, who took on important administrative roles during the Soviet. Antal Végh was a secondary school teacher, who has grown to sympathize with socialist-communist views, even teaching them to his students on several occasions. Their backgrounds were social positions which developed into stereotypical anti-Soviet propaganda points in the Horthy era: brutish, “out of their place” worker officials and “Bolshevik Jews” (Végh, one of the defendants, was Jewish). Not letting them go unpunished from court came as no surprise, as it was also in line with the wider judicial practice in similar cases.

However, Szász, a primary school principal and teacher, who also stood firmly on the political left, being a high-ranking trade unionist and undeniably sympathetic to the revolutionary changes, was acquitted – partly because the court might have perceived him as a “decent Monarchy man”, since he was a school district supervisor before the revolutions, and his activity in 1919 largely stemmed from a continuation of his previous occupation.

Kirchhof Gréta

„Fel asszonyaink becsületéért!”

A nők elleni erőszak ábrázolása
a *Krasznaja Zvezda* cikkeiben (1941–1942)

1. Bevezetés

Az 1941. június 22-ei német támadást követően a szovjet háborús propagandában fontos szerepet kapott a megszállt területeken élő civilek ellen elkövetett kegyetlenkedések bemutatása. Ezzel a szovjet vezetés a lakosság németellenes hangulatát igyekezett fenntartani és a háború végsőig való támogatására fordítani. A háborús propagandának ezt a formáját atrocitáspropagandának nevezzük, és modern történetét az antanthatalmak első világháborús propagandájától számítjuk.¹ A második világháború keleti frontján rendkívül fontossá vált nemcsak a Szovjetunióban, hanem Németországban és a vele szövetséges államokban is, így Magyarországon szintén jelentős szerepet játszott a lakosság szovjetellenes hangulatának felkeltésében és fenntartásában.

Tanulmányomban a szovjet propaganda egy szeletére fókuszálva, a *Krasznaja Zvezda* (Красная звезда) című napilap cikkeivel foglalkozom, mely a Vörös Hadsereg lapjaként speciális helyzetben volt a propaganda terjesztése szempontjából. A benne megjelent cikkek elsősorban a hadsereg tagjainak szóltak, így olvasva őket képet kaphatunk arról, hogyan próbálták a szovjet propagandisták a Vörös Hadsereg katonáit megszólítani és a háború folytatására ösztönözni. Jelen írás fókuszában az áll, hogy a háborús nemi erőszak témáját a *Krasznaja Zvezda* lapjain, hogyan, milyen eszközökkel jelenítették meg,

¹ Paul Morrow: A Theory of Atrocity Propaganda. *Humanity: An International Journal of Human Rights* 9. (2018) 1. sz. 49–50.

azonban a tanulmány keretei nem teszik lehetővé a téma teljes kifejtését, ezért csak az első háborús év, az 1941. június 22. és 1942. június 23. közötti időszak cikkeit vizsgálom.

Az agitáció jellege és hangsúlyai a hadihelyzettel együtt folyamatosan változtak, így a szovjet propaganda alakulása szempontjából több periódus is elkülöníthető. A német támadást követően egészen a sztálingrádi szovjet ellentámadás kezdetéig (1942. november 19.) a Vörös Hadsereg alapvetően védekező hadműveleteket folytatott. Ebben az időszakban a megszállt területekről érkező híradások a lakosság szenvedéséről különösen fontosnak számítottak, ugyanis a megszállók iránti gyűlölet szításával könnyen ösztönözhetők a fronton harcoló katonákat a háború folytatására.² További lényeges választóvonalat képezett a háborús bűncselekmények dokumentálására felállított Rendkívüli Állami Bizottság (Чрезвычайная государственная комиссия) létrehozása 1942. november 2-án. Ez a bizottság a későbbiekben fontos szerepet játszott az atrocitáspropaganda alakulásában, ugyanis nagy mennyiségű, szisztematikus anyaggyűjtésbe kezdett a német megszállás alól felszabadított szovjet területeken, melynek eredményeit az agitációban is felhasználták.³ A tanulmányban vizsgált egy év tehát a háborús részvétel (az ún. Nagy Honvédő Háború) kezdeti időszakára esik, amikor a német támadást követően épp-hogy formálódni kezdett a szovjet háborús propaganda, és ekkor jelentek meg azok a motívumok, amelyek a későbbiekben is meghatározóak maradtak.

Tanulmányomban a cikkek elemzését az atrocitáspropaganda és a háborús nemi erőszak értelmezési kereteibe illesztve végzem el. Elengedhetetlennek tartom ismertetni az atrocitáspropaganda fogalmát és legfontosabb jellemzőit, a *Krasznaja Zvezda* rövid történetét és a háborús propagandában betöltött helyzetét, majd röviden a háborús nemi erőszak lehetséges magyarázataival, leggyakoribb narratíváival és különböző értelmezési kereteivel is foglalkozom. Ezt követően térek rá a szövegek elemzésére: először a leggyakrabban előforduló szavakat és a cikkekben megjelenő legfontosabb motívumokat vizsgálom, majd két szöveget és egy témához köthető fényképet részletesebben is bemutatok. A tanulmányban idézett szövegrészek fordítása a saját munkám eredménye.

² *Nyikolaj Volkovszkij*: Isztorija informacionnih vojn. V 2-h csasztyah. csaszty 2. Szentpétervár 2003. 372.

³ *Kszenyija Szak*: Zsenszkaja povszednyevnoszty v okkupacii: szekszualnoje naszilije v dokumentah i szovjetszkaj propagangye. *Questio Rossica* 12. (2024) 2. sz. 603–604.

2. Az atrocitáspropaganda jellemzői

A propaganda pontos jelentése régóta tudományos viták tárgyát képezi. A legelterjedtebb meghatározás szerint konkrét nézetek, tények és érvek terjesztését értjük alatta abból a célból, hogy azzal hatni tudjanak emberek meghatározott csoportjára vagy akár az egész társadalomra.⁴ Modern jelentése a professzionális háborús propaganda megjelenésével kapcsolódik össze, mai értelemben véve csak az első világháború idején kezdték használni ezt a kifejezést.⁵

A háborús propagandát főként annak céljai különböztetik meg a propaganda többi formájától. Legfontosabb törekvései közé tartozik az ellenség elleni gyűlölet felébresztése, a szövetségesek iránti lojalitás kialakítása, a semleges államokkal való baráti kapcsolat támogatása, segítségük megszerzése, illetve az ellenséges csapatok és társadalom demoralizálása.⁶ Az atrocitáspropaganda a háborús propaganda azon speciális fajtájának tekinthető, amelyben egy fegyveres konfliktus során adott állam vagy csoportosulás propagandagépezete az ellenség kegyetlen cselekedeteinek bemutatásával és terjesztésével akarja hadserege harci morálját és hátszágát támogatását fenntartani, azokat a háborús erőfeszítések folytatására ösztönözni. Fő célja a lakosság és a katonaság szemében az ellenség teljes erkölcsi megsemmisítése és dehumanizálása.⁷ Leggyakoribb témái közé tartoznak a különböző tömeggyilkosságok, a hadifoglyokkal való nem megfelelő bánásmód és a civilekkel szembeni kegyetlenkedések, mint például a rablások, fosztogatások vagy a nemi erőszak bemutatása.⁸ Ugyan már évszázadok óta jelen van a katonai konfliktusokban, azonban ez is, a háborús propaganda többi fajtájához hasonlóan, egyértelműen az első világháború idején vált a professzionális, pszichológiai hadviselés részévé.⁹ A második világháború idejére a tömegkommunikációs eszközök és a marketingtechnikák fejlődésének, valamint a totális diktatúrákra jellemző, a tömeget hatásosan mozgósító propagandának köszönhetően az eszközei és csatornái is sokat

⁴ *Gennagyij Borgyugov – Jelena Kotyelenyec*: Vtoraja mirovaja vojna: arszenal szredsztv i rezultati sztolknovenyija germanszkoy i szovjetszkoy propagangyiszkkih masin. *Vesztnyik Nyizsegorodszkogo unyiverszityeta im. N. I. Lobacseszko, Isztorija i Arheológia* 18. (2015) 3. sz. 27.

⁵ *Kiss Balázs*: Missziótól marketingig. Fejezetek a propaganda elméletörténetéből. *Médiakutató* 7. (2006) 1. sz. 7–20.

⁶ *Borgyugov, G. – Kotyelenyec, J.*: Vtoraja mirovaja vojna i. m. 27.

⁷ *Morrow, P.*: A Theory i. m. 48.

⁸ *Fóris Ákos*: Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok magyarországi recepciója. *Múltunk – Politikátörténeti folyóirat* 31. (2020) 1. sz. 4.

⁹ Uo. 5.

váltak, tovább finomodtak. Ennek következtében a második világháború keleti frontján egy sajátos „atrocitásháború” alakult ki a sztálini Szovjetunió és a nemzetiszocialista Németország, illetve annak szövetségesei között.¹⁰

3. A Krasznaja Zvezda a háború alatt

A szovjet tömegtájékoztatás az 1920-as évektől kezdve központosított rendszerben működött. Az ország vezetése a kezdetektől nagy erőket fordított az állami propagandára, az új rendszernek ugyanis szüksége volt a társadalom támogatásának megszerzésére. Az 1941-es német támadást követően ennek szüksége pedig a korábbiaknál is fontosabbá vált, ezért a propaganda és a tömegtájékoztatás korábbi rendszerét sietve átalakították, hogy még effektívebben tudja kiszolgálni a kibontakozó háborús propaganda igényeit. A szovjet kormány és a kommunista párt Központi Bizottsága alig két nappal a háború kezdete után, 1941. június 24-én rendelettel létrehozta a Szovjet Információs Irodát (Совинформбюро). Az új szerv feladata lett a hadi és nemzetközi eseményekről, illetve az ország belső eseményeiről szóló tájékoztatás irányítása a nyomtatott sajtóban és a rádióadásokban, innentől kezdve minden sajtóorgánum, így a *Krasznaja Zvezda* is ezen szerv alá tartozott.¹¹ A háború alatt a cenzúra is szigorodott, melyet az 1922 óta létező szovjet cenzúrahivatal, a Glavlit (Главлит) irányított. Legfontosabb feladatai közé a háború alatt az tartozott, hogy politikai-ideológiai kontrollt gyakoroljon a tömegtájékoztatás eszközei fölött, ne engedje meg a hadititoknak minősülő információk kiszivárgását és a törvények, katonai parancsok megsértését.¹²

A *Krasznaja Zvezda* (magyar fordításban ‘Vörös Csillag’) a Vörös Hadsereg hivatalos lapjaként működött. A napilap megalapításáról eredetileg az Oroszországi Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Irodája döntött 1923. november 29-én, első száma 1924. január 1-jén jelent meg. A második világháború ideje alatt jelentősége megnőtt, és már nemcsak a védelmi erők lapjaként működött, hanem a Szovjetunió egyik legfontosabb sajtóorgánumává vált, amit a katonaság mellett a civil a lakosság is nagy arányban olvasott.

¹⁰ Fóris Á.: Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok i. m. 5.

¹¹ Tatjana Volokityina: „Pero priravnyeno k stiku!” Szovjetszkaja pecsatnaja propaganda v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni. Szerija „Szlavjanye i Rosszija”. In: Szlavjanszkije i balkanszkije narodi v periogyicseszkoj pecsatyi. K 90-letyiju szo dnya rozsgyenyija A. A. Ulunyana. Red. Svetlana Dancsenko – Irina Makarova – Marina Frolova. Moszkva 2014. 328.

¹² Volkonszkij, N.: Isztorija informacionnih vojn i. m. 365.

A hadvezetéssel és a hadi eseményekkel kapcsolatos cikkek mellett publikálták benne a szovjet vezetés hivatalos dokumentumait, a nemzetközi helyzetről készített jelentéseket, illetve megjelentettek véleménycikkeket, tárcákat is riportokat is.¹³ Lapjain olyan, a korabeli szovjet kulturális elithez tartozó írók is közölték cikkeiket, mint Ilja Ehrenburg, Vaszilij Grosszman, Mihail Solohov, Alekszej Tolsztoj vagy éppen Konsztantyin Szimonov.¹⁴ A napilapnál emellett dolgoztak állandó haditudósítók is, akik a fronton és a felszabadított területeken történekről számoltak be.¹⁵

3.1 Módszertani megfontolások a forrásokkal kapcsolatban

A tanulmányhoz felhasznált források a *Krasznaja Zvezda* 1941. június 22-e és 1942. június 23-a közötti, háborús nemi erőszakkal foglalkozó cikkei. Mivel az elemzett szövegek propaganda céljából készültek, természetesen vizsgálatuknál komoly forráskritika alkalmazása szükséges, azonban kutatásom tárgyát nem képezi a cikkekben leírt történetek valóságtartalmának megítélése, azokat kizárólag, mint a központi irányítás alatt álló háborús propaganda termékeit vizsgálom.¹⁶

Az elemzett cikkeket több csoportra osztottam. Az első csoportot a nemi erőszakkal foglalkozó cikkek alkotják, amelyek általában konkrét eseteket írnak le. Ezeket gyakran a megszállt területekről származó szemtanúk beszámolóiként találták. A szövegeket változó terjedelem jellemzi, részletesebb leírások, valamint rövid híradások egyaránt előfordulnak. Utóbbi esetben a történesek leírása csak adatszerűen történik, a szövegek szerzői sem ismertek minden esetben. A második csoportot a *Krasznaja Zvezdában* gyakran publikáló írók (például Ilja Ehrenburg) írásai jelentik, akiknek közlései között egyaránt találhatunk véleménycikkeket és riportokat, illetve szépirodalmi alkotásokat, elbeszéléseket és verseket is.¹⁷ Ezekben az írásokban szintén rendszeresen

¹³ *Volokityina, T.*: „Pero priravnyeno k stiku!” i. m. 329.

¹⁴ *Jelena Maliseva*: Szovjetszkaja publicisztika i SZMI v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni: opit aktualizacii. In: Kulturnoje naszlegijije Szevernogo Kavkaza kak reszursz mezsncionalnogo szoglaszija. Red. Tyimofej Kovalenko – Anna Jeremejeva – Anatolij Krjukov – Natalja Kosztyina. Moskva 2019. 414.

¹⁵ *Volkonszkij, N.*: Isztorija informacionnih vojn i. m. 371–372.

¹⁶ A háború alatti szovjet cenzúráról lásd: *Tatjana Gorjaeva*: Polityicseskaja cenzúra v SZSZSZR 1917–1991. Moskva 2002.

¹⁷ Lásd Konsztantyin Szimonov a *Krasznaja Zvezda* 1942. július 18-ai számának 3. oldalán megjelent Ubej jegő! (Öld meg őt!) című versét vagy Ilja Ehrenburg véleménycikkeit, például: Po dorogam vojni (A háború útjain). *Krasznaja Zvezda*, 1942. június 6. 3.

megjelennek a civilek elleni atrocitások leírásai, így a nemi erőszak témája is, azonban jelen tanulmány keretei és a vizsgált időszak rövidege miatt nem kezelem az ő írásait külön a többi cikktől. A források harmadik kategóriáját a napilapban megjelenő fotóriportok jelentik, ezek közül azonban az általam elemzett egy év alatt csak egyetlen nemi erőszakhoz köthető képet publikáltak – ezzel a későbbiekben részletesebben is foglalkozom.

A szövegek vizsgálatához kvalitatív és kvantitatív elemzési módszereket alkalmazok. Fontosnak tartom a cikkek pontos számának megállapítását és annak elemzését, hogy a téma megjelenésének gyakorisága hogyan változott az általam vizsgált időszakban. A szövegekben a nemi erőszak kifejezésére leggyakrabban használt szavakat számszerűsítettem is, illetve azokat a leggyakoribb, ismétlődő motívumokat is összegyűjtöttem, melyeket a cikkek szerzői fontosnak tartottak az erőszak esetek elbeszélésekor. Mindehhez egy kvantitatív szövegelemzési módszert, a tartalomelemzést¹⁸ használtam. A tanulmány utolsó fejezetében részletes elemzésre két reprezentatív példát választottam ki.

4. *A háborús nemi erőszak magyarázatai és értelmezési keretei*

A második világháborús nemi erőszak története mind politikai, mind társadalmi okokból rendkívül érzékeny téma, melynek tudományos feldolgozása csak a közelmúltban indulhatott meg. Németországban, Ausztriában és a korábbi keleti blokk több országában, így Magyarországon is az elmúlt évtizedekben kezdődtek meg az első kutatások.¹⁹ Ezzel szemben Oroszországban a téma a mai napig nagyrészt kívül esik a tudományos érdeklődés keretein. Ugyan a háború alatti szovjet propagandában gyakran szerepeltek ilyen jellegű híradások, illetve magához a nürnbergi per anyagához is csatoltak olyan, a németek által megszállt területekről szóló tanúvallomásokat, melyekben megjelent a nemi erőszak, a háborút követően ezek a történetek hosszú évtizedekre mégis tabuvá váltak.²⁰ A hallgatás nemcsak a nemi erőszakot, hanem a háború minden más olyan területét is érintette, ami potenciálisan veszélyt jelenthetett a hivatalos állami emlékezetpolitika által kreált erős, győztes Szovjetunióról kialakított képre. A szovjet közvélemény így hosszú évtizedekig nem nézett szembe a háborús veszteségekkel sem: nem lehetett tudni a halálos áldozatok

¹⁸ Részletesebben erről a szövegelemzési módszerről lásd: *Jane Stokes: A média- és kultúrákutatók gyakorlata*. Ford. Károlyi Júlia. Bp.–Pécs 2008. 68–79.

¹⁹ Uo. 33.

²⁰ *Szak, K.: Zszenszkaja povszednyevnoszty* i. m. 603.

pontos számát, illetve tabunak számítottak a megszállt területek lakosságának szenvedései is.²¹ Vera Dubina orosz történész véleménye szerint emellett az is hozzájárult a nemierőszak-esetek elhallgatásához, hogy a patriarchális szovjet társadalom számára ezeknek a történeteknek a vállalása egyenlő lett volna az áldozatiság és a legyőzöttség felvállalásával.²² Az ellenséggel nemi kapcsolatba került nők esetei felvetették a kollaboráció kérdéskörét is, így a hivatalos szovjet narratíva és a szélesebb nyilvánosság is hajlamos volt úgy tekinteni a nemi erőszakot elszenvedett vagy éppen prostitúcióra kényszerült nőkre, mint akik az ellenséggel szövetkeztek.²³ Ennek eredményeképpen a témáról eddig alig jelentek meg Oroszországban kutatások.²⁴ A legalaposabb feltáró munkák elsősorban német nyelvterületen készültek, és a Wehrmacht katonái által elkövetett esetekre fókuszáltak.²⁵ A nemi erőszak szovjet propagandában való megjelenítésével eddig egyedül Kszenyija Szak foglalkozott 2024-es tanulmányában, ebben azonban csak néhány reprezentatív példát emelt ki a sajtócikkek közül, bővebb elemzésbe nem bocsátkozott.²⁶

A németek által megszállt területeken elkövetett nemi erőszak kutatását az is megnehezítette, hogy a nürnbergi per során Európa nyugati felén évtizedekre elterjedt az a vélekedés, hogy a Wehrmacht katonái nem követtek el tömegesen nemi erőszakot, ha mégis, azok egyedi eseteknek számítottak csupán, és az elkövetőket minden esetben megbüntették. Ez az elképzelés Erich von Manstein német tábornagy és más katonai vezetők egybehangzó vallomásaiban gyökerezett, akik a Wehrmacht fegyelmezettségét és professzionalitását

²¹ Vera Dubina: Szekszualnoje naszilije v godi Vtoroj mirovoj vojni: pamjaty, gyiszkursz, orugyje polityiki. Perszpektyivi. Elektronnij zszurnal 2. (2015) 2. sz. 62.

²² A témához lásd: Vera Dubina: Boleznyennaja tyema Vtoroj mirovoj vojni: Pamjaty szekszualnogo naszilija po obe sztoroni fronta. Vesztnyik RGGU. Szerija "Isztorija. Filologija. Kulturologija. Vosztokovegyenyije." 6. (2011) 17. sz. 47–56.; Dubina, V.: Szekszualnoje naszilije i. m. 62–73.; Vera Dubina: „Obiknovennaja isztorija” Vtoroj mirovoj vojni: gyiszkurszi szekszualnogo naszilija nad zszenscsinami okkupirovannih tyerritorij. Zszurnal isszledovanyij szocialnoj polityiki 13. (2015) 3. sz. 437–450.

²³ A témához lásd: Borisz Kovaljov: Kollaboracionyizm v Rosszii v 1941–1945 gg.: tyipi i formi. Velikij Novgorod 2009. 348–365.

²⁴ Lásd: Kszenyija Szak.: Iznaszilovanyija na Vosztocsnom frontye: rasszledovanyije, presztupnyiki i ih zszertvi. In: Tragegyija vojni. Gumanyitarnoje izmerenyije vooorzszennih konfliktov XX veka. Red. K. A Pahaljuk. Moszkva 2021.; Dubina, V.: Boleznyennaja tyema i. m. 47–56.; Szak, K.: Zszenszkaja povszednyevnoszty i. m. 601–616.

²⁵ Lásd: Birgit Beck: Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945. Paderborn 2004.; Regina Mühlhäuser: Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945. Hamburg 2010.

²⁶ Szak, K.: Zszenszkaja povszednyevnoszty i. m. 601–616.

hangsúlyozták. Mások a német fajvédelmi törvényekkel is érveltek, melyek értelmében a német férfiaknak tilos volt szláv, illetve zsidó származású nőkkel érintkezniük.²⁷ A később megindult kutatások ezzel szemben rámutattak arra, hogy a nemi erőszak a németek által megszállt szovjet területeken is ugyanolyan része volt a háborúnak, a Wehrmacht által felállított tábori bordélyokban pedig a fajvédelmi törvények ellenére számos helyi nőt is alkalmaztak.²⁸

A Vörös Hadsereg és a nyugati szövetségesek által elkövetett esetekről Németországban az egyik legátfogóbb monográfia 2015-ben született meg Miriam Gebhardt-tól. A szerző alapvetően levéltári forrásokra és egodokumentumokra támaszkodva tárta fel a nemi erőszak történetét a különböző megszállási zónákban. Emellett érintőlegesen szó esik a goebbelsi propaganda közhangulatra gyakorolt hatásairól is, amivel kapcsolatban a szerző megállapította, hogy a Vörös Hadsereg által elkövetett nemi erőszakról szóló beszámolók szerves részét képezték a háborús propagandának, és megalapozták a lakosság szovjetektől való általános félelmét.²⁹

A magyar történészek közül elsőként, az 1990-es évek közepétől Pető Andrea kezdett foglalkozni a második világháborús nemi erőszak magyarországi történetével,³⁰ 2018-ban megjelent monográfiája³¹ pedig kétségkívül az eddigi legátfogóbb munka a témáról. 2019-ben napvilágot látott egy további magyar monográfia is,³² melyben Kunt Gergely három, az 1944–45-ös időszakban szovjet katonák által nemi erőszakot elszenvedett nő – Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, Bicskey Erzsébet és Bodó Róza – naplóiban elemezte a nemi erőszak elbeszélhetőségét és feldolgozásának stratégiáit. A szerző érintőlegesen vizsgálta a nők elleni erőszak propagandában való megjelenítését és annak a naplóiíró nőkre gyakorolt hatását is, ehhez azonban csak két egyértelműen a nemi erőszakra utaló plakátot tudott felhasználni.³³ Az elmúlt években

²⁷ *Pető Andrea*: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt. Bp. 2018. 48–49.

²⁸ *Jeffrey Burds*: Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945. *Politics and Society* 37. (2009) 2. sz. 39.; A Wehrmacht tábori bordélyjaival kapcsolatban lásd még: *Szak, K.*: Zszenszkaja povesznednyevnosztyi i. m. 601–616.; *Mühlhäuser, R.*: Eroberungen i. m. 214–240.

²⁹ Uo. 47.

³⁰ Lásd a következő publikációit a témában: *Pető Andrea*: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemierőszak-esetek emlékezete. *Történelmi Szemle* 49. (1999) 1–2. sz. 85–107.; *Pető Andrea*: Magyar nők és orosz katonák. Elmondani vagy elhallgatni? *Magyar Lettre Internationale* 9. (1999) 32. sz. 68–71.

³¹ *Pető A.*: Elmondani az elmondhatatlant i. m.

³² *Kunt Gergely*: Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplóiban. Bp. 2019.

³³ Uo. 37–56.

tematikus tanulmánykötetekben szintén többször feltűnt a háborús nemi erőszak kérdésköre.³⁴

Pető Andrea monográfiájában két fő értelmezési keretet azonosított, amelyek köré általában felépülnek a háborús nemi erőszak elbeszélésének narratívái. Eszerint beszélhetünk intencionalista (nemzeti-ideológiai) és strukturalista (archaikus-patriarchális) magyarázatokról.³⁵ Az intencionalista (nemzeti-ideológiai) narratíva a nemi erőszakot etnikai keretben értelmezi és háborús fegyverként tekint rá a politikai vezetők kezében, mellyel egyes népcsoportok más népcsoportokat büntetnek egy adott háborús konfliktus során. A női testen elkövetett erőszak a nemzetet ért erőszakként jelenik meg, így a megerőszakolt nő nem mint szenvedő ember válik fontossá, hanem allegorikusan megjeleníti az egész közösség, a nemzet szenvedését is.³⁶ Ezzel szemben a strukturalista (archaikus-patriarchális) értelmezés a háborús nemi erőszakot a társadalmi nemek közti egyenlőtlen kapcsolat és a militarizmus keretrendszerén belül értelmezi. Az erőszakot elkövető katona a nőt sajátjaként veszi birtokba, ily módon rombolva a másik, ellenséges férfi személyes tulajdonát, ezzel is megerősítve győzelmét az ellenség fölött. Így, ismételten csak, nem maguk a nők, hanem a birtokukat megsértve érző férfiak válnak az elbeszélés igazi áldozataivá, mert legyőzöttségük egyik bizonyítékát jelenti az, hogy nem tudták a közösség nő tagjait megvédeni.³⁷

A Vörös Hadsereg katonái által elkövetett nemierőszak-eseteket emellett más okokkal is magyarázzák, amelyek közül az egyik legfontosabb a szovjet katonák civilizációs mássága vagy a Vörös Hadseregben uralkodó „másfajta”, „nem európai” viszonyok.³⁸ Ennek alapjai eredetileg a német és a nyilas háborús propagandában jelentek meg, majd a rendszerváltás után önálló értelmező narratívává is váltak, és a téma szakirodalmában is megjelentek.³⁹ A civilizációs másság mint a német katonák szovjet nőkkal szembeni viselkedését magyarázó tényező az általam vizsgált szövegekben is gyakran feltűnik, azonban a németekkel kapcsolatban más jellegű „civilizációs különbségeket” emelnek ki (például az „erkölcsileg züllött kapitalista Nyugat” kommunista toposzát).

³⁴ A legfontosabb témával foglalkozó tanulmánykötetek kapcsán lásd még: Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Szerk. Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Bp. 2015.; Elhallgatva. A háborús erőszak története és megjelenítése. Szerk. András Edit – Mélyi József – Pető Andrea. Bp. 2022.

³⁵ Pető A.: Elmondani az elmondhatatlant i. m. 84.

³⁶ Uo. 87.

³⁷ Uo. 26.

³⁸ Uo. 90.

³⁹ Ehhez a témához lásd: Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Bp. 1998. 296–303.

Emellett létezik egy olyan, meglehetősen széles körben elterjedt magyarázat is a Vörös Hadsereg katonáinak viselkedésére, mely magát a szovjet propagandát teszi felelőssé a nemi erőszak gyakoriságáért és a szovjet katonák civilekkel szemben elkövetett atrocitásaiért. Ez a koncepció a szovjet propaganda egyes szövegeit veszi alapul, főleg a *Krasznaja Zvezdában* gyakran publikáló Ilja Ehrenburg szovjet író publicisztikáját, amelyben többször egyértelmű felhívás történik a német lakossággal szembeni kegyetlenkedésre.⁴⁰ Az ilyen cikkeket ezért a goebbelsi ellenpropaganda is eredményesen használta, így kialakult az a napjainkban is létező narratíva, hogy a szovjet katonák viselkedése részben az ő írásainak is köszönhető. Habár ezek a cikkek valószínűleg nem közvetlen okozói a tömeges erőszakoskodásnak, a németellenes hangulat megteremtésében fontos szerepük lehetett a szovjet katonák körében.⁴¹ Ezt veszi alapul az az értelmezés is, mely szerint a szovjetek viselkedése visszavezethető volt arra, hogy meg akarták torolni azokat az atrocitásokat, melyeket ők és a családjaik szenvedtek el a németek által megszállt területeken. Ez a magyarázat a szovjet katonák felmentéseként is szolgálhat, ezért a mai hivatalos orosz emlékezetpolitikai diskurzusban is rendszeresen hallható, és szintén sokat merít a szovjet propaganda narratíváiból.⁴²

5. Nők elleni erőszak a Krasznaja Zvezda cikkeiben

A *Krasznaja Zvezda* a háború alatt végig beszámolt a németek által megszállt területeken elkövetett atrocitásokról, melyek közül csak az egyik fontos csoportot alkotják a nemi erőszakra szóló híradások. A legtöbb elemzett cikk esetében nem ez volt az egyetlen atrocitás, amiről az adott szöveg beszámolt, hanem más, civilek, illetve hadifoglyok ellen elkövetett kegyetlenkedések

⁴⁰ Ilja Ehrenburg legtöbbet idézett ilyen jellegű cikke 1942. július 24-én jelent meg a *Krasznaja Zvezdában* Ubej! (Ölj!) címmel.

⁴¹ *Pető A.*: Elmondani az elmondhatatlant i. m. 91.

⁴² Jó példa az orosz hivatalos emlékezetpolitika retorikájának alkalmazására Jelena Szenyavszkaja tanulmánya, melyben a szerző a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot hazugságnak és „oroszellenes mítosznak” nevezi, és szovjet katonák naplóbejegyzésére hivatkozva úgy véli, hogy a német nők sokszor maguk ajánlkoztak fel a Vörös Hadsereg katonáinak. Emellett a szovjet katonai vezetés iratanyaga alapján amellett érvel, hogy a háború végén a nemi betegek aránya azért nőtt meg a Vörös Hadseregben, mert a német nők között kifejezetten sok volt a nemi beteg, akiket a megszállt területeken nemi erőszakot elkövető férjeik fertőztek meg. – *Jelena Szenyavszkaja*: „Vasz szoblaznyajut nyemki, muzsja kotorih obosli vszje publicsnije doma Jevropi...” Oszvobozsgyenyije Jevropi ot fasizma Krasznoj armijej v 1944–1945 gg. v szvetye novih arhivnih dokumentov. *Uralszkij isztoricseszskij vesztnyik* 68. (2020) 3. sz. 99–106.

(például gyilkosság, kínzás) leírásai is szerepet kaptak bennük. Ezek a témák gyakorlatilag a német támadást követő első hetekben már meg is jelentek a cikkekben, és a vizsgált egy év alatt végig az atrocitáspropaganda legkedveltebb témái maradtak.⁴³ Megfigyelhető az is, hogy az első, civilek ellen elkövetett atrocitásokról szóló híradások a németek más országokban elkövetett tetteiről szóltak, és csak később írtak a megszállt szovjet területeken történekről.⁴⁴

A nemi erőszak témája valamivel több mint egy hónappal a háború kezdete után, 1941. augusztus 1-jén jelent meg először a *Krasznoj Zvezda* lapjain. A cikkekben ekkor nem volt jellemző a tudatos félelemkeltés a nemi erőszakkal kapcsolatban, ami pedig a németek és szövetségeseik propagandájának fontos részévé vált a háború utolsó szakaszában.⁴⁵ A cikkek így egyszerre beszélnek jelen és múlt időben az erőszakról. Jelen időben azért, mert azt sugallják, hogy ilyen esetek mindig történhetnek és történnek is a megszállt területeken, múlt időben pedig azért, mert a cikkek jelentős része konkrét, „megtörtént” eseteket elemez.

Kutatásom során csak azokat a cikkeket vizsgálom, amelyekben nemi erőszak jelenik meg, ezekből összesen hatvanegy cikket találtam az első háborús év alatt. Ezeken túl számos egyéb nőket ért atrocitás is felbukkan a napilap cikkeiben (például gyilkosságok és különböző kínzások), azonban ezekkel részletesen nem foglalkozom. Az elbeszélés keretét a Wehrmacht katonáinak szovjet területen elkövetett tettei adják, melyek között azonban a nemi erőszak nem feltétlenül számít önálló tényezőnek. A cikkekben a megerőszakolásokról szóló történetek általában más atrocitásokhoz kapcsolódnak, azokkal egyszerre vannak jelen a szövegekben. Néhány cikk esetében jelenik csak meg kizárólagosan a nemi erőszak, azonban ez a ritkább eset.

A hatvanegy cikk havonkénti eloszlása némileg egyenetlen képet mutat. A legtöbb cikk decemberben született (tizenkettő), a legkevesebb októberben (egy) – lásd az 1. ábrán a Mellékletben.

5.1 A leggyakrabban előforduló szavak

A cikkekben leggyakrabban előforduló szavak maguk is sokat elmondanak arról, hogy a szövegek szerzői hogyan tartották fontosnak megjeleníteni

⁴³ Az egyik legelső ilyen cikk a *Krasznoj Zvezda* 1941. július 25-ei számában jelent meg *Otomsztym fasistsztkim izvergam za zversztva nad nasimi ljugymi* (Bosszút állunk a mieink ellen elkövetett atrocitásokért) címmel.

⁴⁴ Lásd: *Germanszkije zversztva v Polse* (Német atrocitások Lengyelországban). *Krasznoj Zvezda*, 1941. július 6.

⁴⁵ *Kunt G.*: *Kipontozva...* i. m. 46.

a háborús nemi erőszakot. Az értelmezést meghatározó szavak és kifejezések három fő csoportját különítettem el vizsgálatom során: a magára a nemi erőszakra utaló, illetve az elkövetők és az áldozatok megnevezésére használt szavakat.

A konkrét cselekményre, a nemi erőszakra vonatkozó szavak vizsgálatával egyrészt láthatóvá válik, hogy a cikkek írói milyen érzelmi hatást kívánhattak elérni, másrészt pedig következtethetünk arra, hogy mi volt az a széles körben elterjedt szóhasználat, amelynek segítségével ezek a történetek nyilvánosan elmondhatókká váltak a háborús propaganda keretein belül. Mivel a propaganda eszköze a minél érzékletesebb szavak használata, arra lehetne számítani, hogy a nemi erőszakot sem semleges szavakkal írják le. Ez az általam vizsgált cikkek esetében is megfigyelhető. A nemi erőszakra legtöbbször a „megerőszakolás”/ „megerőszakolni” (изнасилование és насиловать/изнасиловать) szavakat használják, melyek magyar megfelelőjük semlegességével szemben, jelen szövegkörnyezetben érzékletesebb és erősebb kifejezésnek számítottak.⁴⁶ Emellett maga az „erőszak” (насилие) szó és a „nők ellen elkövetett erőszak” (насилие над женщинами) kifejezés is gyakran szerepel a szövegekben. Összesen harminchét olyan cikket számoltam össze, amelyekben az adott szavak és kifejezések valamelyike szerepelt, így elmondható, hogy több mint a szövegek felében megjelennek ezek a szavak.⁴⁷ Többször használt kifejezések még

⁴⁶ Szlovar szovremennogo russzkogo literaturnogo jazika. Tom 5. Red. Alekszandr Babkin – Jurij Szorokin. Moskva – Leningrád 1956. 209–210.

⁴⁷ Csudoviscsnije zlogyejanyija ozverelih fasisztov. Rassztreli sztarikov i gyetyej, naszilija nad zsenascinami (A kegyetlen fasiszták szörnyűséges gonoszítottai. Öregek és gyerekek agyonlövése, nők elleni erőszak). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 1. 3.; Nyemecko-fasisztszkiye zversztva vo Lvove (Német-fasiszta atrocitások Lvoban). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 1.; Moralnoje szosztjanyije gitlerovszkogo szoldata (A hitlerista katonák morális állapota). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Otomsztyity! (Bosszút állni!) Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 12. 2.; Vszeszlavjanszkij mitying (Pánszláv találkozó). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 12. 3.; Zapiszki partyizana Nyikolaja Hramova (Nyikolaj Hramov partizán feljegyzései). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 14. 2.; Trojnim udarom otvet (Háromszoros ütéssel érkezik a válasz). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 15. 1.; V pomoscs propagangyisztu i agitatoru (Segítség a propagandistának és az agitátornak). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 20. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Pulju v SS (Golyót az SS-nek). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 21. 3.; Krovavije presztuplenijija gitlerovszkih palacsej (A hitlerista hóhérok véres bűncselekményei). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 11. 3.; V oszvozboszgyonnoj Jelnye (A felszabadított Jelnyában). Krasznaja Zvezda, szeptember 11. 4.; Dvunogije zveri (Kétlábú vadállatok). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 19. 3.; Sto proiszchogyit v zanyjatih nyemcami rajonah (Mi történik a németek által elfoglalt területeken). Krasznaja Zvezda, 1941. november 1. 3.; Mi esco prigyom (Még visszajövünk). Krasznaja Zvezda, 1941. november 4. 1.; Na drugoj gyeny poszle zanjatyija Jelca (A következő nap Jelc elfoglalása után). Krasznaja Zvezda, 1941. december 12. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Zver v ocskah (Vadállat szemüvegben). Krasznaja Zvezda, 1941. december 12. 3.; *Ilja Ehrenburg*:

a „megbecstelenítés”/„megbecsteleníteni” szavak különböző alakjai (бесчестье és обесчестить), azonban ezek csak négy cikkben olvashatóak.⁴⁸ A szövegekben az is sokszor előfordul, hogy a „nők becsületének megőrzésére” szólítják fel a Vörös Hadsereg katonáit, ezzel sugallva, hogy a németek által elkövetett erőszak a nők „megbecstelenítésével” jár, magára az erőszak megtörténtére

Szvigyetyeli (Tanúk). Krasznaja Zvezda, 1941. december 13. 3.; Sto tvoritszja v okkupirovannih rajonah Ukraini (Mi történik Ukrajna megszállt régióban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 17. 3.; Dokumenti o csudoviscsnih zlogyejanyijah nyemcev (Dokumentumok a németek szörnyűséges gonosztetteiről). Krasznaja Zvezda, 1941. december 19. 3.; Venyericsszkije boleznyii v nyemecskoj armii (Nemi betegségek a német hadseregben). Krasznaja Zvezda, 1941. december 27. 3.; Nye zabugyem, nye prosztyim! Szozjuzkinozsurnal o zversztvah nyemcev v Rosztovena-Donu (Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Szozjuzkinozsurnal a németek atrocitásairól Rosztov-na-Donuban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 27. 4.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabeszah, razorenyii naszelenijaja i csudoviscsnih zversztvah germanszkkih vlasztyej na zahvacsnennih imi szovjetszkkih tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialitásáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 1–2.; *Ilja Ehrenburg*: Onyi pocsuvsztvujut (Majd megérezik). Krasznaja Zvezda, 1942. január 28. 3.; Miszli o nyenavisztyi i muzsesztve (Gondolatok a gyűlöletről és a bátorságról). Krasznaja Zvezda, 1942. február 10. 3.; V Sztaraj Russze (Sztaraja Russzában). Krasznaja Zvezda, 1941. március 25. 3.; Nyemeckije pszi-ricari i ih fasisztszkije potomki. K 700-letyiju szo dnya ledovogo poboiscsa (A német lovag kutyák és fasiszta leszármazottjaik. A jégcsata 700. évfordulójára). Krasznaja Zvezda, 1942. április 5. 2.; Za csesztyi nasih zsenascin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.; *Vaszilij Grossznan*: Okkupanti v Donbassze (A megszállók a Donbasszban). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Loszktunaja armija (Széttöredezett hadsereg). Krasznaja Zvezda, 1942. április 22. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel V. M. Molotova. O csudoviscsnih zlogyejanyijah, zversztvah i naszilijah nyemecsko-fasisztszkkih zahvacsikiv v okkupirovannih szovjetszkkih rajonah i ob otvetsztvennosztyi germanszkogo pravityelsztva i komandovanyijaja za etyi (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A német-fasiszta megszállók szörnyűséges gonosztetteiről, bestialitásáról és erőszakáról a megszállt szovjet területeken és a német kormány és parancsnokság felelősségéről ezek miatt a bűncselekmények miatt). Krasznaja Zvezda, 1942. április 28. 1–3.; *Ilja Ehrenburg*: Ih iszpravit mogila (Majd megjavítja őket a sír). Krasznaja Zvezda, 1942. május 10. 4.; Csudoviscsnije zversztva vengerszkkih okkupantov v Jugoszlavii (A magyar megszállók szörnyűséges rémtettei Jugoszláviában). Krasznaja Zvezda, 1942. május 15. 4.; *Ilja Ehrenburg*: Oluhi (Ostobák). Krasznaja Zvezda, 1942. május 27. 4.; *Ilja Ehrenburg*: Szpravedlivoszty (Igazságosság). Krasznaja Zvezda, 1942. június 7. 4.; *Alekszej Tolsztoj*: Ubej zverja! (Öld meg a vadállatot!). Krasznaja Zvezda, 1942. június 23. 2.; *Mihail Solohov*: Nauka nyenavisztyi (A gyűlölet tudománya). Krasznaja Zvezda, 1942. június 23. 3.

⁴⁸ *Ilja Ehrenburg*: Otomsztyityi! (Bosszút állni!). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 12. 2.; *Ilja Ehrenburg*: Za zsenszkujuz csesztyi! (A női becsületért!). Krasznaja Zvezda, 1942. március 6. 3.; Szovjetszkaja zsenascinna-truzsenyik i vojn (A szovjet női munkás és harcos). Krasznaja Zvezda, 1942. március 8. 1.; *Ilja Ehrenburg*: Armija palacsej (A hóhérok hadserege). Krasznaja Zvezda, 1942. április 3. 3.

azonban már a „megerőszakolni” szót használják.⁴⁹ Emellett a „szégyen” és a „megszégyeníteni” (позор és опозорить) szavakkal utalnak egyértelműen még a nemi erőszakra, ezek a szavak azonban csak három cikkben szerepelnek.⁵⁰ Ezen kívül egy-egy esetben a „megszentségteleníteni” (осквернить) és a „megrontani” (испортить) szavak is feltűnnek, az utóbbi egy kislány megerőszakolása kapcsán.⁵¹ Mindezek mellett egyes esetekben a következő szavakat is használták a nemi erőszak leírására: „kínzás” (издевательство), „meggyalázás” (надругательство), „szörnyűséges gonosztett” (чудовищное злодеяние), illetve egy esetben a „bűncselekmény” (преступление) szó is megjelenik.⁵² Végül van egy olyan csoportja is a cikkeknek, amelyekben nem kerül egyértelműen kimondásra a nemi erőszak megtörténte vagy az azzal való fenyegetés, a helyzet és a szöveggörnyezet alapján azonban egyértelműen erről beszélhetünk.⁵³

⁴⁹ Lásd: Za cseszty nasih zsenascin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

⁵⁰ Za cseszty nasih zsenascin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel V. M. Molotova. O csudoviscsnih zlogyejanyiah, zversztvah i naszilijah nyemecko-fasisztszkih zahvatcsikov v okkupirovannih szovjetszkij rajonah i ob otvetsztvennosztyi germanszkogo pravityelsztva i komandovanyija za etyi (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A német-fasiszta megszállók szörnyűséges gonosztetteiről, bestialitásáról és erőszakáról a megszállt szovjet területeken és a német kormány és parancsnokság felelősségéről ezek miatt a bűncselekmények miatt). Krasznaja Zvezda, 1942. április 28. 1–3.; *Ilja Ehrenburg*: Glubokaja Mokatiha. Krasznaja Zvezda, 1942. május 13. 3.

⁵¹ *Ilja Ehrenburg*: Za zsenaszkuju cseszty! (A női becsületért!). Krasznaja Zvezda, 1942. március 6. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Po dorogam vojni (A háború útjain). Krasznaja Zvezda, 1942. június 6. 3.

⁵² Mi escso prigynom (Még visszajövünk). Krasznaja Zvezda, 1941. november 4. 1.; Nye zabugyem, nye prosztyim! Fotodokumenty o krovavij zversztvah fasisztszkij merzavcev v Rosztovena-Donu (Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Fotódokumentumok a fasiszta gazemberek véres bestialitásáról Rosztov-na-Donu-ban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 11. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel V. M. Molotova. O csudoviscsnih zlogyejanyiah, zversztvah i naszilijah nyemecko-fasisztszkij zahvatcsikov v okkupirovannih szovjetszkij rajonah i ob otvetsztvennosztyi germanszkogo pravityelsztva i komandovanyija za etyi (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A német-fasiszta megszállók szörnyűséges gonosztetteiről, bestialitásáról és erőszakáról a megszállt szovjet területeken és a német kormány és parancsnokság felelősségéről ezek miatt a bűncselekmények miatt). Krasznaja Zvezda, 1942. április 28. 1–3.

⁵³ Nyemecko-fasisztszkije zversztva v Bresztye i Minszke (Német-fasiszta atrocitások Bresztben és Minszkben). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 10. 3.; *Alekszej Tolsztoj*: Fasiszti otvetjat za szvoi zlogyejanyija (A fasiszták felelni fognak rémtetteikért). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 20. 3.; Ucsityelnyica iz Zsaskova (A zsaskovi tanítónő). Krasznaja Zvezda, 1941. november 18. 3.; Ubijsztvo Jekatyerini Psencovoj (Jekatyerina Psencova meggyilkolása). Krasznaja Zvezda, 1941. december 7. 3.; Dokumenty o krovavij zlogyejanyijah nyemeckij nyegogyajev (Dokumentumok a német gazemberek véres gonosztetteiről). Krasznaja Zvezda, 1942. január 10. 3.; *Ilja Ehrenburg*:

Az elkövetőkre az általánosabb „német katonák” (немецкие солдаты), „fasiszták” (фашисты) és „megszállók” (оккупанты) szavak mellett számos más olyan szót és kifejezést is használnak, melyek az idegen hadsereghez tartozó tettek dehumanizálását segítik elő. Fontos kiemelni, hogy ezeket a szavakat nemcsak a nemierőszak-esetek leírásánál használták, hanem általánosan szolgálták a német katonák megnevezésére a napilap más cikkeiben is. A legtöbbet használt ilyen szó a „vadállat” (зверь), emellett a németek cselekedeteire gyakori szó az ebből képzett főnév, a зверство, amely (vad) állatias cselekedetet, atrocitást jelent. Összesen kilenc ilyen cikket találtam, amelyekben ezek a szavak a nemi erőszakkal összefüggésben megjelennek.⁵⁴ Fontos még a „pokolfajzatot” jelentő изверг szó is, ez négy esetben fordul elő.⁵⁵ Emellett a „hóhér” (палач)⁵⁶ és a „banditák” (бандиты)⁵⁷ szavakat mindkét esetben háromszor használják a nemi erőszakkal összefüggésben. Ezeken túl egy-két esetben még a következő szavakkal utalnak a nemi

Za zszenskujú csesztyi! (A nő becsületért!). Krasznaja Zvezda, 1942. március 6. 3.; Szovjetszkaja zszenscsina-truzsenyik i voin (A szovjet nő munkás és harcos). Krasznaja Zvezda, 1942. március 8. 1.; *Ilja Ehrenburg*: Geroyni (Hősnők). Krasznaja Zvezda, 1942. március 8. 3.

⁵⁴ Nyemecko-fasisztszkije zversztva vo Lvove (Német-fasiszta atrocitások Lvovban). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 1.; Moralnoje szosztójanyije gitlerovszkogo szoldata (A hitlerista katonák morális állapota). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 3.; Mi escso prigjom (Még visszajövünk). Krasznaja Zvezda, 1941. november 4. 1.; *Ilja Ehrenburg*: Szvigtetyeli (Tanúk). Krasznaja Zvezda, 1941. december 13. 3.; V logoviscse zverja (A vadállat odújában). Krasznaja Zvezda, 1941. december 30. 3.; V okkupirovannom Vityebszke (A megszállt Vityebszkben). Krasznaja Zvezda, 1942. március 31. 3.; Csudoviscsnije zversztva vengszkikh okkupantov v Jugoszlavii (A magyar megszállók szörnyűséges rémtettei Jugoszláviában). Krasznaja Zvezda, 1942. május 15. 4.; *Alekszej Tolsztoj*: Ubej zverja! (Öld meg a vadállatot!). Krasznaja Zvezda, 1942. június 23. 2.; *Mihail Solohov*: Nauka nyenavisztvi (A gyűlölet tudománya). Krasznaja Zvezda, 1942. június 23. 3.

⁵⁵ V osvobozsgyonnoj Jelnye (A felszabadított Jelnyában). Krasznaja Zvezda, szeptember 11. 4.; Kak nyemci beszcinsztvovali v Jasnoj Poljanye (Hogyan ámokfutottak a németek Jasznaja Poljanában). Krasznaja Zvezda, 1941. december 18. 4.; Belorusszija zsgyot! (Belorusszija vár!). Krasznaja Zvezda, 1942. február 13. 3.; Za csesztyi nasih zszenscsin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

⁵⁶ Krovavije presztuplenija gitlerovszkikh palacsej (A hitlerista hóhérok véres bűncselekményei). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 11. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Szvigtetyeli (Tanúk). Krasznaja Zvezda, 1941. december 13. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Armija palacsej (A hóhérok hadserege). Krasznaja Zvezda, 1942. április 3. 3.

⁵⁷ V osvobozsgyonnoj Jelnye (A felszabadított Jelnyában). Krasznaja Zvezda, szeptember 11. 4.; Nye zabugyem, nye prosztyim! Fotodokumentumok a krovavih zversztvah fasisztszkikh merzavcev v Rosztove-na-Donu (Nem felejtünk meg! Fotódokumentumok a fasiszta gazemberek véres bestialitásáról Rosztov-na-Donu-ban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 11. 3.; Dokumentumok a csudoviscsnih zlogyejanyijah nyemcev (Dokumentumok a németek szörnyűséges gonosztetteiről). Krasznaja Zvezda, 1941. december 19. 3.

erőszakot elkövető német katonákra: „emberevők” (людоеды) és „erőszaktevő” (насильник).⁵⁸

Az áldozatokra általában „nőként” vagy „lányként” (женщина, девушка), némely esetben (amikor kifejezetten fiatal korukat szerették volna kiemelni) „kislányként” vagy „iskoláslányként” hivatkoznak. Emellett viszonylag ritkán társítanak hozzájuk jelzőket. A leggyakrabban előforduló jelzők a „szerencsétlen” (несчастливая) és a „védtelen” (беззащитная) szavak, de ezek együtt is összesen csak öt cikkben szerepelnek.⁵⁹ Az „áldozat” (жертва) szó is csak egyszer-egyszer fordul elő a szövegekben.⁶⁰ Emellett az írások egy jelentős részében megfigyelhető, hogy konkrét eseteket mutatnak be, így ezekben az áldozatokat a nevükön nevezik. A cikkeknek erről a fajtájáról a későbbiekben még lesz szó.

5.2 Az elbeszélés motívumai

A cikkek alapját adó motívumok elemzése azért fontos, mert így láthatóvá válik, hogy mik voltak azon ismétlődő narratív keretek, melyek mentén elbeszélhetővé válhatott a háborús nemi erőszak jelensége a *Krasznaja Zvezda* lapjain. Mindezek is feloszthatók az áldozatokkal, a tettesekkel és az erőszak elkövetésének körülményeivel kapcsolatos csoportokra. Előbbit illetően külön kategóriákat képeznek az áldozatok különböző csoportjainak leírásai, a szovjet férfiakhoz való viszonyuk és a női szereplők önálló cselekvési lehetőségei is.

A szövegekben az egyik leggyakoribb, áldozatokkal kapcsolatos adat az életkor. A cikkek írói gyakran tesznek hozzávetőleges, vagy akár konkrét megjegyzést az elsősorban fiatal lányok korára vonatkozóan, némely esetben pedig

⁵⁸ Csudoviscsnije zlogyejanyija ozverelih fasisztov. Rassztreli sztarikov i gyetyej, naszilija nad zsenicsinami (A kegyetlen fasiszták szörnyűséges gonosztettei. Öregek és gyerekek agyonlövése, nők elleni erőszak). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 1. 3.; Moralnoje szosztojanyije gitlerovszkogo szoldata (A hitlerista katonák morális állapota). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 9. 3.; V pomocs propagangyisztu i agitoru (Segítség a propagandistának és az agitátornak). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 20. 3.; Za cseszty nasih zsenicsin! (Fel asszonyaink becsületéért!). *Krasznaja Zvezda*, 1942. április 10. 1.

⁵⁹ Nyemecko-fasisztszkije zversztva vo Llove (Német-fasiszta atrocitások Lvovban). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 9. 1.; *Ilja Ehrenburg*: Otomsztyity! (Bosszút állni!). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 12. 2.; Mi escso prigyom (Még visszajövünk). *Krasznaja Zvezda*, 1941. november 4. 1.; Dokumenti o krovavih zlogyejanyijah nyemeckih nyegogyajev (Dokumentumok a német gazemberek véres gonosztetteiről). *Krasznaja Zvezda*, 1942. január. 10. 3.; V Sztaroz Russze (Sztaraja Russzában). *Krasznaja Zvezda*, 1941. március 25. 3.

⁶⁰ Trojnim udarom otvet (Háromszoros ütéssel érkezik a válasz). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 15. 1.; Za cseszty nasih zsenicsin! (Fel asszonyaink becsületéért!). *Krasznaja Zvezda*, 1942. április 10. 1.

azt hangsúlyozták, hogy a németek egy megszállt faluban „minden nőt megerősakoltak 16 és 30 év között”. Gyakran „kislányokként” vagy „iskoláslányokként” is utalnak az áldozatokra. Az általam vizsgált cikkek közül tizenhétben jelenik ez meg valamilyen formában.⁶¹ A legfiatalabb áldozat – akinek életkorát kifejezetten fiatalságának alátámasztása miatt említik meg – nyolcéves volt,⁶² a legidősebb pedig tizennyolc.⁶³ Ezeken kívül még két cikkben emelik ki az életkort, amelyekben ugyanazt a történetet írják le egy huszonöt éves terhes nő megerősakolásáról.⁶⁴ Az áldozatok életkorát tehát akkor tartják fontosnak

⁶¹ Csudoviscsnije zlogvejanyija ozverelih fasisztov. Rassztreli sztarikov i gyetyej, naszilija nad zsenscsinami (A kegyetlen fasiszták szörnyűséges gonoszítottai. Öregek és gyerekek agyonlövése, nők elleni erőszak). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 1. 3.; Nyemeco-fasisztszkije zversztva vo Lvove (Német-fasiszta atrocitások Lvovban). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 1.; Moralnoje szosztjanyije gitlerovszkogo szoldata (A hitlerista katonák morális állapota). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Otomsztyity! (Bosszút állni!). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 12. 2.; Krovavije presztuplenijija gitlerovszkih palacsej (A hitlerista hőhérok véres bűncselekményei). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 11. 3.; V osvobozsgyonnoj Jelnye (A felszabadított Jelnyában). Krasznaja Zvezda, szeptember 11. 4.; Gitlerovszkije podleci popljatyjatszja szvoimi golovami (A hitlerista gazemberek a fejükkel fognak fizetni). Krasznaja Zvezda, 1941. október 18. 3.; Sto proiszhogyit v zanyjatih nyemcami rajonah (Mi történik a németek által elfoglalt területeken). Krasznaja Zvezda, 1941. november 1. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenijii naszelenijija i csudoviscsnih zversztvah germanszkih vlasztyej na zahvacsnennih imi szovjetszkih tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialitásáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 1–2.; Dokumenti o krovavijih zlogvejanyijah nyemecskih nyegyogyajev (Dokumentumok a német gazemberek véres gonoszítottairól). Krasznaja Zvezda, 1942. január 10. 3.; V Sztaroj Russze (Sztaraja Russzában). Krasznaja Zvezda, 1942. március 25. 3.; V okkupirovannom Vityebszke (A megszállt Vityebszkben). Krasznaja Zvezda, 1942. március 31. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel V. M. Molotova. O csudoviscsnih zlogvejanyiah, zversztvah i naszilijah nyemeco-fasisztszkih zahvatszikov v okkupirovannih szovjetszkih rajonah i ob otvetsztvennosztyi germanszkiego pravityelsztva i komandovanyijaja za etyi (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A német-fasiszta megszállók szörnyűséges gonoszítottairól, bestialitásáról és erőszakáról a megszállt szovjet területeken és a német kormány és parancsnokság felelősségéről ezek miatt a bűncselekmények miatt). Krasznaja Zvezda, 1942. április 28. 1–3.; *Ilja Ehrenburg*: Ih iszpravit mogila (Majd megjavítja őket a sír). Krasznaja Zvezda, 1942. május 10. 4.; *Ilja Ehrenburg*: Po dorogam vojni (A háború útjain). Krasznaja Zvezda, 1942. június 6. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Szpravedlivoszty (Igazságosság). Krasznaja Zvezda, 1942. június 7. 4.; Mihail Solohov: Nauka nyenavisztyi (A gyűlölet tudománya). Krasznaja Zvezda, 1942. június 23. 3.

⁶² *Ilja Ehrenburg*: Szpravedlivoszty (Igazságosság). Krasznaja Zvezda, 1942. június 7. 4.

⁶³ *Ilja Ehrenburg*: Otomsztyity! (Bosszút állni!). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 12. 2.

⁶⁴ Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenijii naszelenijija i csudoviscsnih zversztvah germanszkih vlasztyej na zahvacsnennih imi szovjetszkih tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialitásáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 4.; Za csesztye nasih zsenscsin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

kiemelni a szerzők, ha kifejezetten fiatal, még hajadon lányok vagy kimondottan gyerekek megerőszkolásáról van szó (idős nők áldozatokként egyáltalán nem bukkannak fel a cikkekben). A serdülőkorúak megerőszkolása azért is lehet lényeges elem a szövegekben, mert ezeknek az eseteknek a hangsúlyozása kiemelten hozzájárulhatott a német katonák dehumanizálásához. Az ilyen fiatal, a reprodukív kor előtt, vagy annak elején járó lányok képe felidézheti az olvasókban a „nő mint leendő anya” toposzát is. A nemzeti-ideológiai magyarázat szerint, melyben a nő alakja összefonódik a szülőföldével, ez a képzetársítás egyenesen a „nemzet fennmaradásának” szimbólumává válhat, így ezeknek a lányoknak a megerőszkolása átvitt értelemben a nemzet jövőjén esett erőszakként is értelmezhető. Hasonló dehumanizáló funkcióval bírhat annak a ténynek az említése is, hogy terhes nők váltak az erőszak áldozataivá, ebből azonban meglehetősen kevés szövegben esett szó: összesen három olyan cikket találtam a háború első évében, amelyben ez a motívum megjelenik.⁶⁵

Az áldozatok nevesítése és konkrét történetek leírása is meglehetősen gyakori eleme a cikkeknek, ezzel tizenkét esetben találkozhatunk.⁶⁶ A konkretizálásnak

⁶⁵ Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenyii naszelenyija i csudoviscsnih zversztvah germanszkijh vlasztyej na zahvacsennih imi szovjetszkijh tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialításáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 4.; Za cseszty nasih zsenescsin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.; *Alekszej Tolsztoj*: Groznaja szila naroda (A nép rettegett ereje). Krasznaja Zvezda, 1942. május 1. 3.

⁶⁶ Nyemecko-fasisztszkije zversztva vo Llove (Német-fasiszta atrocitások Lvovban). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 1.; Moralnoje szosztójanyije gitlerovszkogo szoldata (A hitlerista katonák morális állapota). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 3.; *Ilja Ehrenburg*: Otomsztyity! (*Ilja Ehrenburg*: Bosszút állni!). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 12. 2.; *Alekszej Tolsztoj*: Fasiszti otvetjat za szvoi zlogiejanyija (A fasiszták felelni fognak gonoszítottéikért). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 20. 3.; Krovavije presztuplenyija gitlerovszkijh palacsej (A hitlerista hóhérok véres bűncelekményei). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 11. 3.; V oszvobozsgyonnoj Jelnye (A felszabadított Jelnyában). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 11. 4.; Gitlerovszkije podleci popljatyjatszja szvoimi golovami (A hitlerista gazemberek a fejükkel fognak fizetni). Krasznaja Zvezda, 1941. október 18. 3.; Sto proiszchogyit v zanyjatih nyemcami rajonah (Mi történik a németek által elfoglalt területeken). Krasznaja Zvezda, 1941. november 1. 3.; Dokumenti o csudoviscsnih zlogiejanyiah nyemcev (Dokumentumok a németek megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1941. december 19. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenyii naszelenyija i csudoviscsnih zversztvah germanszkijh vlasztyej na zahvacsennih imi szovjetszkijh tyerritorija (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialításáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 1–2.; Za cseszty nasih zsenescsin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel V. M. Molotova. O csudoviscsnih zlogiejanyiah, zversztvah i naszlijah nyemecko-fasisztszkijh

abban is lehet szerepe, hogy megmutassa, az áldozat egy átlagos nő, akinek akárki lehetne a helyében, így azt sugallja, hogy ha az adott nő áldozattá válhatott, akkor áldozattá válhat bárki más is, akár a cikk olvasója és hozzátartozói. A következő szövegrészletben a fent összefoglalt jellemzők világosan látszanak:

„Részeg német katonák a Kościuszko Parkba hurcoltak lvovi lányokat és fiatal nőket, majd állati módon megerőszakolták őket. Egy 15 éves diáklányt, Ligyija Sz.-t, egymás után hét német tankvezető erőszakolt meg. A fasiszták a szerencsétlen lány megkínzott holttestét a Szlovackij utca 18. személtlerakójába dobták.”⁶⁷

A megerőszakolt tizenöt éves lány története egyfelől konkretizálja és valóságosabbá teszi az erőszak megtörténtét, másfelől a cikk még inkább dehumanizálja és állatiasnak mutatja be az elkövetőket azzal, hogy megtudjuk a fiatal lányon elkövetett erőszak és a gyilkosság brutális módját, illetve a tényt, hogy holttestét egy személtlerakóba dobták.

Az ehhez hasonló, konkrét eseteket tárgyaló cikkeknl gyakran az áldozatok szovjet férfiakhoz való viszonya is hangsúlyos szerepet kap. A családtagok vagy akár idegen helyiek közbelépése szintén visszatérő motívumnak tekinthető, ahogyan annak hangsúlyozása is, hogy a megerőszakolt nő milyen viszonyban állt helyi köztisztviselővel álló férfiakkal vagy pedig a Vörös Hadsereg egy katonájával. Összesen öt olyan szöveget találtam, amelyekben férfi rokonok (általában az apa vagy a férj), egy esetben pedig egy helyi pap próbált meg segíteni a németek által megtámadott nőknek.⁶⁸ A nőket védő férfiakat

zahvacsikov v okkupirovannih szovjetszkijh rajonah i ob otvetsztvennosztyi germanszko pravityelsztva i komandovanyija za etyi (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A német-fasiszta megszállók szörnyűséges gonoszítottairól, bestialitásáról és erőszakáról a megszállt szovjet területeken és a német kormány és parancsnokság felelőségéről ezek miatt a bűncelekmények miatt). Krasznaja Zvezda, 1942. április 28. 1–3.

⁶⁷ Nyemecko-fasisztszkije zversztva vo Lvove (Német-fasiszta atrocitások Lvovban). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus. 9. 1. (Saját fordítás – K. G.)

⁶⁸ Nyemecko-fasisztszkije zversztva vo Lvove (Német-fasiszta atrocitások Lvovban). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus. 9. 1.; Moralnoje szosztjoanyije gitlerovszkogo szoldata (A hitlerista katona morális állapota). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 9. 3.; Dvunogije zveri (Kétlábú vadállatok). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 19. 3.; Nota narodnogo komiszszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenyii naszelenyija i csudovicscsnih zversztvah germanszkih vlasztyej na zahvacsennih imi szovjetszkijh tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialitásáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 1–2.; V Sztaroj Russze (Sztaraja Russzában). Krasznaja Zvezda, 1942. március 25.

minden esetben kivégezték, így ezekben a történetekben a férfiak maguk is áldozatokká váltak. A Lvovi⁶⁹ pap története mindezek mellett még más szempontból is érdekes:

„Egy öreg papot, V. L. Pomaznyevet, aki keresztel a kezében imádkozott a lakosság megkíméléseért, és megpróbálta megakadályozni a lányok meg-erőszakolását, a fasiszták megverték, leszaggatták róla a reverendát, leéget-tek a szakállát, és szuronnal leszúrták.”⁷⁰

Az esetet annyira fontosnak tartották, hogy Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos 1942 januárjában összeállított, a megszállt szovjet területeken civilek ellen elkövetett német atrocitásokat tárgyaló memorandumában szintén megjelenik. A memorandumot azoknak az országoknak címezték, amelyekkel a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatban állt; a teljes szöveg a *Krasznaja Zvezda* lapjain 1942. január 7-én jelent meg.⁷¹ A szövegnek egyfajta vallásos értelmezése is lehetséges. A keresztény vallásban a mártírok és a mártírhalál rendkívül fontos szerepet tölt be, melyet ebben a cikkben is erős motívumként használtak fel. Hasonló eset játszódott le Magyarországon is 1945 tavaszán, mikor Apor Vilmos győri püspököt a plébániára betörő szovjet katonák lőtték le, mert a hozzá menekült nőket nem akarta kiadni nekik.⁷² Ebben az esetben is egy hasonló mártírtörté- nettel találkozhatunk, amelynek értelmezését a vallásos elemek hangsúlyozása (például „keresztel a kezében”) tovább erősíti. Ez a deklaráltan ateista államnak számító Szovjetunióban meglehetősen furcsának tűnik, annak ellenére is, hogy a háború alatt az azt megelőző szovjet egyházpolitika megváltozott, a korábbi egyházüldözés ugyanis abbamaradt, és a pravoszláv egyház is szerepet vállalt a háborús mozgósításban.⁷³ Ahhoz, hogy megértsük azt, hogy miért is lehetett fontos a szovjet propaganda számára egy keresztény elemeket tartalmazó történet közlése, elengedhetetlen megvizsgálni a szöveg hátterét is, ugyanis itt egyfajta reflexió történik a német atrocitáspropagandára is. Az eset helyszínéül szolgáló

⁶⁹ Mai (ukrán) nevén Lviv.

⁷⁰ Nyemecko-fasisztszkije zversztva vo Lvove (Német-fasiszta atrocitások Lvovban). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 9. 1.

⁷¹ Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabzszah, razorenijii naszelenijia i csudoviscsnih zversztvah germanszkih vlasztyej na zahvacsnennih imi szovjetszkih tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűségecs bestialitásáról az általuk megszállt szovjet területeken). *Krasznaja Zvezda*, 1942. január 7. 1–2.

⁷² Apor Vilmos életrajzát lásd: *Szolnoky Erzsébet*: Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága. Szeged 1990.

⁷³ A. V. Hohlov: Vozrozszyenyijie religioznoj zszizny i evolucija goszudarsztvenno-cerkovnih otnosenij v godi Velikoj Otyecszesztvennoj vojni. Izvesztyija Rosszjiszkzogo goszudarsztvennogo pedagogicseszzkzgo unyiversztyeta im. A. I. Gercena. 62. (2008) 11. sz. 192.

nyugat-ukrajnai Lvov (amely mindössze két évvel korábban, Kelet-Lengyelország szovjet megszállásakor került a Szovjetunióhoz) volt az egyik első város, amelyet a németek elfoglaltak. Nyugat-Ukrajnában a szovjet hatalom nem sokkal korábban nekikezdett a társadalom radikális átalakításához, melynek keretén belül százezreket deportáltak és bebörtönöztek. A német támadást követően az NKVD a börtönökben fogvatartottak közül több ezer embert kivégezett. Az ezekről a tömeggyilkosságokról szóló történeteket a tengelyhatalmak propagandája felhasználta és széles körben terjesztette. Ugyanígy fontos szerepet kapott a német atrocitáspropagandában a szovjet hatóságok templomok és a vallási jelképek elleni fellépése is.⁷⁴ A fenti szöveg értelmezhető a szovjet propaganda válaszaként is a szovjetellenes német agitáció narratíváira.

A vizsgált cikkek között hét esetben kerültek megemlítésre a megerőszakolt nők férfi rokonai is (leggyakrabban a férj, illetve az apa és a báty, egy szöveg esetében a vőlegény), akik vagy az adott város köztisztjeletben álló lakosai (például mérnök a helyi gyárban), vagy a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő katonák.⁷⁵

Szintén a férfiakat megszólító retorikai fogás, hogy a megerőszakolt nőkre a szövegekben hat esetben „mieinkként” utalnak (például mi lányaink, feleségeink, lánytestvéreink).⁷⁶ Emellett két olyan szöveg is napvilágot látott

⁷⁴ Főris Á.: Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok i. m. 5–6.

⁷⁵ Gitlerovszkije podleci popljatyjatszja szvoimi golovami (A hitlerista gazemberek a fejükkel fognak fizetni). Krasznaja Zvezda, 1941. október 18. 3.; Fasisztszkije zversztva v podmoszkovnoj gyerevnye (Fasiszta atrocitások egy Moszkva környéki faluban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 10. 3.; Nye zabugyem, nye prosztyim! Fotódokumenti o krovavih zversztvah fasisztszkih merzavcev v Rosztove-na-Donu (Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Fotódokumentumok a fasiszta gazemberek véres bestialitásáról Rosztov-na-Donu-ban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 11. 3.; Nye zabugyem, nye prosztyim! Szozjukinozsurnal o zversztvah nyemcev v Rosztove-na-Donu (Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Szozjukinozsurnal a németek a bestialitásáról Rosztov-na-Donuban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 27. 4.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenijii naszelenijija i csudovicsnih zversztvah germanszkih vlasztyej na zahvacsennih imi szovjetszkih tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialitásáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 1–3.; Harkov borjetsyja (Harkov küzd). Krasznaja Zvezda, 1942. március 15. 3.; Za cseszty nasih zsenzscsin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

⁷⁶ Ilja Ehrenburg: Otomsztyity! (Bosszút állni!). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 12. 2.; Krovavije presztuplenijija gitlerovszkikh palacsej (A hitlerista hőhérok véres bűncselekményei). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 11. 3.; Fasisztszkije zversztva v podmoszkovnoj gyerevnye (Fasiszta atrocitások egy Moszkva környéki faluban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 10. 3.; Ilja Ehrenburg: Onyi pocsuvsztvujut (Majd megérik). Krasznaja Zvezda, 1942. január 28. 3.; Ilja Ehrenburg: Za zsenzskuju cseszty (A női becsületért!). Krasznaja Zvezda, 1942. március 6. 3.; Mihail Solohov: Nauka nyenavisztyi (A gyűlölet tudománya). Krasznaja Zvezda, 1942. június 23. 3.

a vizsgált időszak alatt, amelyekben szerzőjük felhívja a Vörös Hadsereg katonáit a „szovjet nők becsületének” megvédésére. Ezek közül az egyik szöveget maga a neves szovjet író, Ilja Ehrenburg írta.⁷⁷ Ezekkel az eszközökkel, az áldozatok konkretizálásán túl, szintén a megerőszkolt nőket akarták közelebb hozni a katonához azzal, hogy egyrészt kiemelték: ezek a nők hozzájuk is tartoznak, akár az ő rokonaik is kerülhetnek hasonló helyzetbe. Másrészt ugyanezt hangsúlyozza az is, hogy a megerőszkolt nőkre gyakran a Vörös Hadsereg katonáinak hozzátartozójaként hivatkoznak. A cikkekben a hozzátartozók előtt elkövetett erőszak is megjelenik, azonban ez nem vált igazán jelentős motívummá a vizsgált időszak alatt, összesen csak két ilyen cikket találtam.⁷⁸

A szövegekben a német katonák romlottságát és dekadens életmódját is gyakran hangsúlyozzák, felhasználva a németek által megszállt területeken felállított bordélyházakról, illetve nemi betegségekkel fertőzött hadifoglyokról szóló beszámolókat. Ez azért is lehetett lényeges eleme a propagandának, mert a Szovjetunióban a prostitúció hivatalosan tiltva volt, így a Wehrmacht tábori bordélyairól szóló történeteken keresztül a szovjet és a német társadalmat erkölcsi szempontból is szembe lehetett állítani.⁷⁹ A téma gyakoriságát az is mutatja, hogy összesen tizenkét olyan cikket találtam,⁸⁰ amelyekben

⁷⁷ *Ilja Ehrenbug: Za zsenzskuju cseszty (A női becsületért!). Krasznaja Zvezda, 1942. március 6. 3.; Za cseszty nasih zsenzsincin! (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.*

⁷⁸ *Sto proiszchogyt v zanyjatih nyemcami rajonah (Mi történik a németek által elfoglalt területeken). Krasznaja Zvezda, 1941. november 1. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenyii naszelenijja i csudovicsnih zversztvah germanszkih vlasztyej na zahvacsenih imi szovjetszkih tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialításáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 1–2.*

⁷⁹ *A prostitúció elleni küzdelemről a Szovjetunióban lásd: M. I. Miroshnycsenko: Otyecsesztvennaja isztoriografija konca 1970-h–2010-h gg. o vtorom etape borbi sz prosztyituciej v SZSZSZR. Isztoriczeszkije, filozsofszkije, polityicseskije i jurigyicseskije nauki, kultorologija i isztkuszstovogyenyije. Voproszi tyeorii i praktyiki. Tom 8. (2011) 2. sz. 131–135.*

⁸⁰ *Csudovicscsnje zlogyejanyija ozverelih fasisztov. Rassztreli sztarikov i gyetyej, naszilija nad zsenzsincinami (A kegyetlen fasiszták szörnyűséges gonoszítottai. Öregek és gyerekek agyonlővése, nők elleni erőszak). Krasznaja Zvezda, 1941. augusztus 1. 3.; V oszvoobozgyonnoj Jelnye (A felszabadított Jelnyában). Krasznaja Zvezda, 1941. szeptember 11. 4.; Venyericseskije boleznyi v nyemeckoj armii (Nemi betegségek a német hadseregben). Krasznaja Zvezda, 1941. december 27. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszemesztnih grabezsah, razorenyii naszelenijja i csudovicsnih zversztvah germanszkih vlasztyej na zahvacsenih imi szovjetszkih tyerritorijah (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialításáról az általuk megszállt szovjet területeken). Krasznaja Zvezda, 1942. január 7. 1–2.; V Sztaraj Russze (Sztaraja Russzában). Krasznaja Zvezda, 1942. március 25. 3.;*

előkerül a tábori bordélyok említése, ahová a németek erőszakkal hurcolták el a környező falvak vagy városok női lakosságát. A nemi betegségeket négy cikk említi:⁸¹ Ezek általában a Wehrmachtban harcoló nemi beteg katonák magas számáról szólnak, illetve azt taglalják, hogy a megszállt területeken élő civil lakosság körében rohamosan nő a fertőzöttek aránya, amit a nemi erőszak egyik leggyakoribb következményeként értelmeznek.

1941. december 27-én egy bizonyos V. Prozrovskij nevű katonaeorvos által írt cikk jelent meg a *Krasznaja Zvezda* lapjain, *Nemi betegségek a német hadseregben*⁸² címmel, amelyben a szerző a Wehrmachtban dülő „nemibetegség-járványról” ír. Leszögezi, hogy a hadifoglyokkal való munkája során rengeteg nemi beteggel találkozott, akik szerinte a németek által uralt országok valamelyik bordélyházában fertőződtek meg, és nagy részük, nem törődve a betegséggel, továbbra is szabad nemi életet él. A helyzet hitelesebb bemutatásához a cikk írója egy franciaországi tábori bordélyban gonorrhoeával megfertőzött német katonát is megszólaltat, aki szovjet fogságba kerülése után tőle kért segítséget. Az ő elbeszélése szerint leginkább azok szenvednek a szifilisztől és a gonorrhoeától, akik már évek óta a Wehrmacht kötelékében harcolnak, és Európa több országában is teljesítettek szolgálatot. Az elmondottakat a cikket író orvos saját tapasztalata alapján is megerősíti. Kiemeli, hogy a német hadseregben nem is törődnek a nemi betegségek kezelésével, és a német katonák még büszkén is tekintenek azokra mint a harctéri vitézség egy sajátos formájára. Végezetül azt a következtetést vonja le, hogy mindez a „nemzetiszocialista német társadalom

V okkupirovannom Vityebszke (A megszállt Vityebszkben). *Krasznaja Zvezda*, 1942. március 31. 3.; *Za cseszty nasih zsenascin!* (Fel asszonyaink becsületéért!). *Krasznaja Zvezda*, 1942. április 10. 1.; *Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel tov. V. M. Molotova. O povszem-esztnih grabezsah, razorenijii naszelenijija i csudovicsnih zvszrtvah germanszkkih vlasztjeje na zahvacsennih imi szovjetszkkih tyerritorijah* (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A mindennapos rablásokról, a lakosság pusztulásáról és a német hatóságok szörnyűséges bestialitásáról az általuk megszállt szovjet területeken). *Krasznaja Zvezda*, 1942. január 7. 1–2.; *Fasisztszkij „novij porjadok” v okkupirovanih rajonah Lenjingradszkij oblasztyi* (A fasiszták „új rendszere” a Leningrádi körzet megszállt területein). *Krasznaja Zvezda*, 1942. április 29. 3.; *V. Kurszke* (Kurszkban). *Krasznaja Zvezda*, 1942. május 29. 3.; *V okkupirovannom Szmolenszke* (A megszállt Szmolenszkben). *Krasznaja Zvezda*, 1942. június 4. 3.; *Ilja Ehrenburg: Po dorogam vojni* (A háború útjain). *Krasznaja Zvezda*, 1942. június 6. 3.

⁸¹ *Venyericeszkuje boleznji v nyemeckoj armii* (Nemi betegségek a német hadseregben). *Krasznaja Zvezda*, 1941. december 27. 3.; *V Sztaroz Russze* (Sztaraja Russzában). *Krasznaja Zvezda*, 1942. március 25. 3.; *Za cseszty nasih zsenascin!* (Fel asszonyaink becsületéért!). *Krasznaja Zvezda*, 1942. április 10. 1.; *Fasisztszkij „novij porjadok” v okkupirovanih rajonah Lenjingradszkij oblasztyi* (A fasiszták „új rendszere” a Leningrádi körzet megszállt területein). *Krasznaja Zvezda*, 1942. április 29. 3.

⁸² *Venyericeszkuje boleznji v nyemeckoj armii* (Nemi betegségek a német hadseregben). *Krasznaja Zvezda*, 1941. december 27. 3.

romlottságával” van összefüggésben, ugyanis náluk a „szabad szerelem és a bordélyok látogatása bevett szokás”. Ez a hozzáállás már a cikk első mondataiból is kiolvasható:

„Nekem, szolgálatom természetéből adódóan, érintkeznem kell hadifoglyokkal. És minél jobban megismerem Hitler közkatonáit és tisztjeit, annál inkább elámulok észbeli és erkölcsi alacsonyrendűségüktől. A fasiszmus elrontotta őket. Ezek nem harcosok, ennek a szónak az általánosan vett értelmében, ezek banditák és rablók, akik elvesztették emberi mivoltukat és leromlottak erkölcsileg is és fizikailag is.”⁸³

Majd később kijelenti: „Nyilvános ház a család helyett – ilyen a hitleristák állatias erkölcse!”⁸⁴ Végül arról is beszél, hogy a német katonák között már a háborút megelőzően is jóval nagyobb volt a nemi betegek aránya, mint más hadseregek esetében: az általa megadott adatok azt mutatják, hogy a német katonák között jóval több szifilisz és gonorrhoeás volt 1925-ben, mint a francia hadseregben. A cikk végén a Szovjetunióban elkövetett nemierőszak-eseteket is párhuzamba állítja a fentebb elmondottakkal, és kifejezi aggodalmát azzal kapcsolatban, hogy a nemi beteg német katonák a szovjet nőket is megfertőzik:

„A jelenlegi háborúban a nemi betegségek száma a sokszorosára nőtt a német hadseregben, amely végigrabolta egész Európát. Ez az erkölcsileg romlott, mocskos, tetves, gonorrhoeával és szifilisszel fertőzött fasiszta katonahorda erőszakolja meg a szovjet nőket az elfoglalt városokban és falvakban. A gazemberek megkínózzák őket kétféleképpen is; megtaposásuk a becsületüket és elveszik az egészségüket is. Félelmetessé válik belegondolni, a fasiszta erőszaktevők hány szerencsétlen áldozata fertőződött meg súlyos nemi betegségekkel!”⁸⁵

Majd befejezőképpen hozzáteszi:

„A németek mindig dicsekedtek a kultúrájukkal és a pontosságukkal. A tények megmutatják, miből áll most a dicső német kultúra és pontosság. A háború útjain haladva a német barbárok halált, pusztulást, éhséget és betegséget hagynak maguk után.”⁸⁶

⁸³ Venyericseszkuje bolezni v nyemeckoj armii (Nemi betegségek a német hadseregben). Krasznaja Zvezda, 1941. december 27. 3.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

Írásának végén tehát globálisabb következtetéseket is levon a német hadsereg feltételezett morális állapotáról, és a nemi betegséget a megszállt területeken elkövetett szexuális erőszakkal hozza összefüggésbe.

A megerőszakolt nők, illetve összességében a vizsgált szövegek női szereplői kétféle szerepben tűnnek fel. A cikkek többségében egyszerű áldozatok, akiken a németek erőszakot tesznek, a bosszúállás pedig a Vörös Hadsereg katonáinak a feladatává válik. Azonban van néhány olyan cikk is, amelyben az erőszaknak kitett nők vagy ellenállnak az erőszaknak, vagy pedig az erőszak elszenvedése után maguk állnak bosszút az elkövetőkön, egyes szövegek pedig általánosságban szólnak a megszállt területeken élő nők erkölcsi tartásáról és a német megszállókkal szembeni harcukról. Összesen nyolc olyan szöveget találtam, melyben az önálló női cselekvés valamilyen formában szerepet kapott.⁸⁷ Ezek közül hat cikkben olvashatunk konkrét történetet. Két esetben a magát megerőszakolni nem hagyó nőt a németek kivégzik,⁸⁸ megint csak két esetben pedig a nők maguk ölik meg az őket megerőszakolni akaró katonát.⁸⁹ Egy másik cikkben a németek által megerőszakolt nő az erdőbe megy, ahol csatlakozik a partizánokhoz, hogy így álljon bosszút a rajta elkövetett erőszakért.⁹⁰ Ezek mellett még egy szöveget érdemes megemlíteni, melynek női főszereplője egy idősebb nő, a falu kolhozának elöljárója, akit a németek együttműködésre akarnak rábírni, aminek megtagadása miatt kivégzik. A németek megfenyegetik a falu fiatal lányainak megerőszakolásával, ez azonban nem nyer nagyobb jelentőséget a cikkben.⁹¹

⁸⁷ Ucsityelnycia iz Zaskova (A zaskovi tanítónő). Krasznaja Zvezda, 1941. november 18. 3.; Ubijisztvo Jekatyerini Psencovoj (Jekatyerina Psencova meggyilkolása). Krasznaja Zvezda, 1941. december 7. 3.; Fasisztszkije zversztva v podmoszkovnoj gyerevnye (Fasiszta atrocitások egy Moszkva környéki faluban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 10. 3.; Miszli o nyenavisztyi i muzszesztve (Gondolatok a gyűlöletről és a bátorságról). Krasznaja Zvezda, 1942. február 10. 3.; Belorusszija zsgyot! (Belorusszija vár!). Krasznaja Zvezda, 1942. február 13. 3.; Szovjetszkaja zsenzsicsina-truzsenyik i vojn (A szovjet női munkás és harcos). Krasznaja Zvezda, 1942. március 8. 1.; *Ilja Ehrenburg*: Geroinyi (Hősnők). Krasznaja Zvezda, 1942. március 8. 3.; Harkov borjetszja (Harkov küzd). Krasznaja Zvezda, 1942. március 15. 3.

⁸⁸ Fasisztszkije zversztva v podmoszkovnoj gyerevnye (Fasiszta atrocitások egy Moszkva környéki faluban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 10. 3.; Harkov borjetszja (Harkov küzd). Krasznaja Zvezda, 1942. március 15. 3.

⁸⁹ Ucsityelnycia iz Zaskova (A zaskovi tanítónő). Krasznaja Zvezda, 1941. november 18. 3.; Miszli o nyenavisztyi i muzszesztve (Gondolatok a gyűlöletről és a bátorságról). Krasznaja Zvezda, 1942. február 10. 3.

⁹⁰ Belorusszija zsgyot! (Belorusszija vár!). Krasznaja Zvezda, 1942. február 13. 3.

⁹¹ Ubijisztvo Jekatyerini Psencovoj (Jekatyerina Psencova meggyilkolása). Krasznaja Zvezda, 1941. december 7. 3.

A nemi erőszakot követő öngyilkosság szintén az önálló női cselekvés egyfajta sajátos útjának tekinthető, bár a vizsgált időszak alatt ez a motívum mindössze csak három szövegben jelenik meg.⁹² Maga a motívum azonban egybecseng az archaikus-patriarchális szemléletmóddal, mely szerint az idegen férfitől elszenvedett nemi erőszak a nő becsületének elvesztését idézi elő. Ebben az olvasatban az öngyilkosság elkövetése értékelhető ennek visszaszerzésére tett kísérletként is.⁹³ Az öngyilkosság mint lehetséges kiút a második világháború során nemcsak a szovjet, hanem a német és a vele szövetséges országok propagandájában is feltűnik. Naplóbejegyzések alapján pedig arra lehet következtetni, hogy a front közeledtével egyre több nőben merült fel az öngyilkosság gondolata, és voltak, akik valóban meg is ölték magukat a nemi erőszaktól való félelem miatt.⁹⁴

A *Krasznaja Zvezda* civilek ellen elkövetett atrocitásokról szóló cikkeiben (például a polgári lakosság kényszermunkára hurcolása, verések) gyakran előfordul, hogy az áldozatok egyes szám első személyben beszélnek az őket ért atrocitásokról, még inkább megerősítve az olvasókban a beszámolók hittelességét és az atrocitások megtörténtének tényét. A nemi erőszakról szóló beszámolóiban ezzel szemben majdnem minden esetben egyes szám harmadik személyben beszélnek. Az általam elemzett hatvanegy cikkből csak egyet találtam, amelyben egy áldozat egyes szám első személyben beszél az elszenvedett erőszakról.⁹⁵ Az összes többi cikk közös tulajdonsága, hogy közvetlenül a nemi erőszak áldozatai, illetve családtagjaik soha nem beszélnek bennük, történetüket vagy kívülálló szemtanúk mesélik el, vagy maguk az újságírók. Ez az egyes szám harmadik személyű elbeszélési mód nemcsak a propaganda sajátja, hanem a háborús nemi erőszakról szóló másfajta beszámolóiban (például egodokumentumok, interjúk) is rendszeresen előfordul. A megerőszakolások

⁹² Belorusszija zsgyot! (Belorusszija vár!). *Krasznaja Zvezda*, 1942. február 13. 3.; Nota narodnogo komisszara inosztrannih gyel V. M. Molotova. O csudoviscnih zlogyejanyiah, zversztvah i naszilijah nyemecko-fasisztszkih zahvatcsikov v okkupirovannih szovjetszkih rajonah i ob otvetsztvennosztyi germanszkogo pravityelsztva i komandovanyija za etyi (V. M. Molotov elvtárs, külügyi népbiztos jegyzéke. A német-fasiszta megszállók szörnyűeséges gonoszítottairól, bestialitásáról és erőszakáról a megszállt szovjet területeken és a német kormány és parancsnokság felelősségéről ezek miatt a bűncselekmények miatt). *Krasznaja Zvezda*, 1942. április 28. 1–3.; *Ilja Ehrenburg*: Po dorogam vojni (A háború útjain). *Krasznaja Zvezda*, 1942. június 6. 3.

⁹³ *B. Nagy Anikó*: „Szoknyád az arcomra fogom borítani, a népek elé tárom csupasz alfeled”. Epizódok a nők elleni erőszak irodalmi és képi hagyományaiból. In: *Elhallgatva. A háborús erőszaktétel története és megjelenítése*. Szerk. András Edit – Mélyi József – Pető Andrea. Bp. 2022. 117.

⁹⁴ *Kunt G.*: Kipontozva... i. m. 46–47.

⁹⁵ Belorusszija zsgyot! (Belorusszija vár!). *Krasznaja Zvezda*, 1942. február 13. 3.

áldozatai rendkívül ritkán kapnak lehetőséget arra, hogy történetüket maguk mondják el, illetve gyakran nem is akarnak megszólalni, hanem az esethez tapadt szégyenérzés és a téma tabusítása miatt az elkövetőkhöz hasonlóan inkább az ügy elhallgatása mellett döntenek.⁹⁶ Továbbá fontos megemlíteni azt a korábban említett tényt is, hogy az általam elemzett cikkekben gyakran olyan eseteket mutattak be, amelyekben az áldozatokat az elkövetők megölték, így ők maguk nem is tudnának megszólalni.

Az egyedüli cikk, melyben a nemi erőszak egyes szám első személyben kerül elmondásra, 1942. február 13-án *Belorusszija vár!*⁹⁷ címmel jelent meg. A benne leírt történetet írója személyes élményként tálalja. Az erőszak elbeszélésekor valójában szintén nem az áldozat és a vele történtek kerülnek az elbeszélés középpontjába. A leírás szerint egy faluban az ott megpihenő katonákhoz futár érkezik, aki két levelet ad át otthonról egy fiatal tisztnek: az egyik az édesanyjától, a másik a lánytestvérétől jött. A leveleket ezután hangosan felolvassák a katonáknak. A tiszt testvére a következőképpen ír megerőszkolásáról:

„Szervusz, drága bátyám, Nyikolaj! Azért írom neked ezt a levelet, hogy megtudd, mit műveltek a németek a te testvéreddel, Jevdokijával. Decemberben bejött hozzánk három német a lakásba. Az első éjszakán a vezetőjük bemászott az ágyamba. Megütöttem a fején. Kialtott valamit a másik kettőnek, és mindhárman rám vetették magukat. Anyám közbe akart avatkozni, ezért a németek bezárták a pincébe. Egészen reggelig kínoztak engem. Két bordámat eltörték, a bal szememet kiütötték. Reggel majdnem teljesen meztelenül kihajítottak az utcára.”⁹⁸

A szöveg, erősen konstruált alaphelyzetéből fakadóan nem tekinthető az erőszak megélésének hiteles forrásaként, hanem sokkal inkább az atrocitáspropaganda terméke, melynek fókuszában a németek barbársága áll. Azonban az is kétségtelenül megfigyelhető, hogy az áldozatok által elbeszélte történetekhez hasonlóan jelen esetben is igaz, hogy magáról az erőszakról alig tudunk meg részleteket, annak elbeszélése meglehetősen száraz és érzelemmentes, és megtörténte gyakorlatilag csak utalás történik.

Végül a szöveg főszereplője az önálló cselekvést választja megoldásnak:

„Hogyan fogok élni ezután, nem tudom. Már régen megöltem volna magamat, ha nem akarnék bosszút állni ezeken a pokolfajzatokon. Így, ha egy kicsit

⁹⁶ Pető A.: Elmondani az elmondhatatlant i. m. 137–138.

⁹⁷ Belorusszija zsgyot! (Belorusszija vár!). Krasznaja Zvezda, 1942. február 13. 3.

⁹⁸ Uo.

*meggyógyultam, elmegyek a partizánokhoz. Lehet, találkozunk majd veled valahol a harcban. Csak nem fogsz engem már megismerni, Nyikolaj! Legyél egészséges és erős, kedves bátyám. Küzdj bátran. Várunk Belorusszijába.*⁹⁹

A korábban ismertetett motívumok itt tehát együtt is megjelennek. Egyrészt a nő úgy gondolja, hogy két út áll előtte, ha vissza akarja szerezni az uralmat saját maga felett: vagy öngyilkosságot követ el, vagy pedig csatlakozik a partizánokhoz.¹⁰⁰ Másfelől a szöveg egyfajta példázatként is értelmezhető, amelyben a nő korábbi „passzív” állapotából kimozdulva maga is részt kíván vállalni a megszállók elleni harcban, hogy ezáltal bosszút álljon a rajta elkövetett erőszakért. Ezzel együtt bátyját és a Vörös Hadsereg katonáit is arra biztatja, hogy folytassák a harcot.

6. Narratívák és magyarázatok az erőszakra két példán keresztül

A következőkben két szöveget mutatok be részletesen abból a szempontból, hogy azok milyen narratíva mentén mesélik el az erőszakot, illetve milyen magyarázatokat adnak a német katonák viselkedésére. Mindkét szöveg a *Krasznaja Zvezdában* megjelenő nemierőszak-ábrázolások tipikus példájának tekinthető. Különlegességüket az adja, hogy kifejezetten a nemi erőszak témájával foglalkoznak, ezért világosan láthatóak bennük a különböző magyarázatok és narratívák. Az egyik cikk egy konkrét esettel foglalkozik, és azon keresztül von le következtetéseket, a másik pedig általánosságban beszél a megszállt területeken tapasztalható tömeges nemi erőszakról, bár – mint azt a későbbiekben majd látni fogjuk – a hitelesség és a jelentőség alátámasztására itt is megjelennek a konkrét példák.

Az első elemzett írás Ilja Ehrenburg szovjet író 1941. augusztus 12-én megjelent cikke, amely a *Bosszút állni!*¹⁰¹ címet viseli. A rövid szöveg a lapszám második oldalán jelent meg, és a nemi erőszak egy konkrét esetét dolgozza fel. A cikk leírása szerint a Vörös Hadsereg tagjai két német katonát ejtettek fogságba, majd egyiküknél találtak egy szovjet igazolványt, amelyet eredetileg egy tizennyolc éves orosz lány, a születési ápolónőként dolgozó Jekatyerina Mihajlovna Mihajlova részére adtak ki. A német, akinél találták, először

⁹⁹ Belorusszija zsgyot! (Belorusszija vár!). *Krasznaja Zvezda*, 1942. február 13. 3.

¹⁰⁰ A nők partizánmozgalomban való részvételéről lásd: *Marina Balahnyina: Ucsasztyije zsenescsin v partyizanszkom dvizsenyii v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni* 10. (2021) 2. sz. 85–89.

¹⁰¹ *Ilja Ehrenburg: Otomsztyity!* (Bosszút állni!). *Krasznaja Zvezda*, 1941. augusztus 12. 2.

hazudik arról, hogy azt az út mellett találta, felvette és magával vitte, azonban társa feltárja a szovjeteknek, hogy is történt valójában az eset:

„*Bolsoje Pankratovo nevű faluban jártunk. Ez hétfőn volt, 21-én, [a cikk 1941. augusztus 12-ei megjelenése miatt valószínűsíthetően júliusban – K. G.] reggel négy órakor. Ő végigment a falun, bement minden házba, a parasztoktól elvette a pénzt és a tárgyaikat, megfenyegette őket, hogy lelövi az összes lakost. Azután bementünk a kórház épületébe. Ott volt az orvos és a lány. Azt mondta a lánynak: »Kövessen a parancsnokságra, le kell ellenőriznem az iratait.« Láttam, ahogy [a lány – K. G.] a mellényzsebébe rejtette az igazolványát. Elvitte [a másik katona – K. G.] őt a kertbe, a kórház mögé, és ott megerőszkolta. Azután a lány kiszaladt a mezőre, kiabált, látszott, hogy elveszítette az eszt. [A másik katona – K. G.] elkapta, és hamarosan visszatért, megmutatta nekem a véres igazolványt.*”¹⁰²

Az eset több elemében is követi a szovjet atrocitáspropagandára jellemző narratívát. Az áldozat egy tisztességes orosz lány, akinek fiatal korát (tizennyolc éves) is kiemeli az író. A foglalkozása is beszédes: ápolónőként dolgozik a település kórházának szülészeten, ami valamiféle áldozatvállalást feltételez a lányról. A német katona – aki előtte már a település más lakosaival is erőszakoskodott – hazug módon csalogatja magával a kórház mögé, ahol megerőszkolja, majd később meggyilkolja. Az igazolványt egyfajta trófeaként viszi magával.

Ehrenburg a történet ismertetése után maga is levonja saját következtetéseit:

„*Íme Jekatyerina Mihajlovna Mihajlova története, egy orosz lányé, aki mindössze tizennyolc éves volt. Ezt a történetet meg kell ismernie minden embernek az országunkban. Nézem a fényképet, és elsötétül a tekintetem a gyűlölettel. Látom, ahogy ez a primitív vadember, egy a sok közül, akit Adolf Hitler nevelt fel, a halálba taszította a lányt.*”¹⁰³

Ehrenburg itt még inkább ráerősít az elkövető és az áldozat közötti különbségekre: az áldozat egy mindössze tizennyolc éves, tisztességes, becsületes lány, az elkövető ezzel szemben pedig „primitív vadember”, akinek ideológiai hovatartozása kiemelt fontossággal bír („egy a sok közül, akit Adolf Hitler nevelt fel”). A cikk befejező része még jobban kiemeli ezt a különbséget:

¹⁰² Ilja Ehrenburg: Otomsztyity! (Bosszút állni!). Krasznojá Zvezda, 1941. augusztus 12. 2.

¹⁰³ Uo.

„Félelmetes, aljas teremtmények! Megbecstelenítették és meggyilkolták őt, egy lányunkat, testvérünket... Vannak olyan érzések, amelyekre nincsenek szavak. De itt nem is szavak kellene, hanem golyók. Bosszút állni Mihajlova elvtársnőért! Bosszút állni mindenért!”¹⁰⁴

Látható, hogy az egyes számból itt már többes számba vált át a cikk szerzője („félelmetes, aljas teremtmények”, „megbecstelenítették és meggyilkolták”), ezáltal az egyszeri, konkrét eset egy többször előforduló, általános jelenséggé válik. Az elkövetőkről itt már csak mint teremtményekről beszél, ezzel még inkább dehumanizálva őket. Ebben az esetben is megfigyelhető, hogy az áldozatot „lányunknak” és „testvérünknek” nevezi, hogy ezzel még inkább közel hozza őt az olvasóhoz. Az utolsó mondatokban ezen kívül egyértelművé teszi a szovjet katonákhoz intézett felhívást azzal, hogy az erőszaktevők megbüntetésére és bosszúra szólít fel. Az áldozatot „Mihajlova elvtársnőnek” nevezi, kiemelve a kommunizmushoz való tartozását. Ezzel valójában ideológiai ellentét jelenik meg a tettes-áldozat kapcsolat és a nemzeti ellentét mögött: az erkölcsi jó képviselő kommunisták és az erkölcsi rossz képviselő „fasiszták” antagonisztikus szembenállása. Ebben az értelmezésben a nemi erőszak a tisztességtelen, romlott „németek” és „fasiszták” fegyvereként szolgál a tisztességes „orosz”, „kommunista” nők ellen.

A második részletesebben elemzett cikk 1942. április 10-én jelent meg a *Krasznoj Zvezda* címlapján, ennek szerzője ismeretlen. A szöveg a *Fel asszonyaink becsületéért!*¹⁰⁵ címet viseli, és egy frissen felszabadított faluban elkövetett nemierőszak-esetek leírásával kezdődik. Írója amellet érvel, hogy a német katonák által a megszállt szovjet területeken elkövetett tömeges nemi erőszak az egyik legszörnyűbb atrocitás, és a Vörös Hadsereg katonáinak feladata, hogy mihamarabb véget vessenek ennek. A németek viselkedésének okát ugyancsak nemzeti-ideológiai keretben látatja, azonban maga a cikk sokkal inkább az archaikus-patriarchális szemléletmódot tükrözi. Ez látszik abban is, ahogyan arról beszél, hogy a nők védelme a hazáját védő katona egyik legfontosabb feladata:

„A női becsület egy szentség minden nép számára. A feleség, a testvér, az anya, a lány becsülete – mi tud ennél drágább lenni a hazáját, a családját védő férfi számára? Mindenkor és minden korszakban a nőkhez való hozzáállásban mérték az ember erkölcsi szintjének értékét. Azt nevezzük lovagnak, aki nemes, tiszta lelkű, bátor szívű, erős jellem. De mégis, a lovagok egyik

¹⁰⁴ *Ilja Ehrenburg*: Otomsztyiy! (Bosszút állni!). *Krasznoj Zvezda*, 1941. augusztus 12. 2.

¹⁰⁵ *Za cseszty nasih zsenscsin (Fel asszonyaink becsületéért!)*. *Krasznoj Zvezda*, 1942. április 10. 1.

legfőbb tulajdonságának a nők tiszteletét tartják, és azt, hogy készek harcba szállni bárkivel, aki meg meri sérteni becsületüket.”¹⁰⁶

Ebben az értelmezésben a „nők becsületének” megvédése a haza megvédésével kerül párhuzamba, és a nő alakja összemosódik a szülőföld alakjával. A haza megvédése egyenlővé válik az otthon, a család és ezzel együtt a nők megvédésével is az idegen katonáktól. Ehhez kapcsolódva a lovagi erények követését állítja példaként a Vörös Hadsereg katonái elé. Ezen keresztül egy érték-szembeállítás is történik, ugyanis a szöveg kimondatlanul is arra utal, hogy a lovagi erények követése a szovjet katonákhoz kapcsolódik, a németek pedig ennek ellentétét képviselik. A továbbiakban ezt a szöveg meg is erősíti:

„A német fasiszták, akik szemtelenül meggyalázzák a szovjet nő becsületét, kéjvágyó állatok. Elherdálták az ifjúságukat Németország nyilvános házaiban, és a bűnbarlangok erkölcsét tették magaviseletük hitvallásával a megszállt országokban. A tankok és repülőgépek rohamának nyomában jöttek az erőszaktevők mocskos tömegei a német hadsereg egyenruhájában, hogy halált és siralmat hozzanak a dolgozó népek számára. Ha minden megszállt ország lakossága számukra szolgál, akkor a nőkre csak mint aljas vágyaik kielégítésére szolgáló kellékként tekintenek.”¹⁰⁷

Majd később ezzel állítja szembe a szovjet társadalom „erkölcsi felsőbbrendűségét”:

„Hazánk felnevelte egészséges, tiszta és becsületes emberek nemzedékét. A szovjet fiúk és lányok már nem ismerik a forradalom előtti idők aljasságát és képmutatását megengedett kicsapongásával, a nyilvános házakkal, a prostitúcióval. Elfoglalva városainkat, a németek mindenekelőtt nyilvános házakat nyitottak a tiszték és a közkatonák számára, és erőszakkal odahurcoltak fiatal asszonyokat és lányokat.”¹⁰⁸

Ebben a szembeállításban újra megjelenik egyfajta ideológiai szembenállás is, a kommunista és a kapitalista világ oppozíciója. A korábbi, a „forradalom előtti világ” „romlott” és „képmutató” erkölcsstelenségét állítja szembe a korabeli Szovjetunió „tiszteletes”, szigorú erkölcsösségével. Ebben az értelmezésben Németország társadalma ugyanehhez a „régvi világhoz” tartozik, és ennek

¹⁰⁶ Za cseszty nasih zsenzsin (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

eredménye a német katonák viselkedése is a szovjet nőkkel szemben. A cikk írója a németeket „kéjvágó állatoknak” nevezi, ezzel is kiemelve viselkedésük brutalitását és nem emberi voltát. Ezután hangsúlyoz is egy konkrét esetet arról, hogy Kurszkban a németek egy Puskin nevét viselő színházat alakítottak át bordéllá, ami ugyancsak civilizálatlanságukat és a másik kultúra iránti tiszteletlenségüket támasztja alá.

A továbbiakban a nők társadalmon belüli szerepét és a rájuk leselkedő német veszélyt is tovább magyarázza:

„A nő mint jövődöbéli anya a nemzet büszkesége. Törődéssel és tisztelettel veszik körül. De a német erőszaktevők számára nem léteznek semmilyen emberi törvények, számukra nincsen szégyenérzet, nincsen könyörület, nekik szívük sincs.”¹⁰⁹

Itt a nő mint „jövődöbéli anya” az élet továbbadásának szimbólumaként, egyfajta szentségként jelenik meg, akire a németek veszélyt jelentenek, a meggyalázással téve teljessé győzelmüket a szovjet hadseregben harcoló férfiak, egyben a teljes szovjet társadalom fölött is. A cikk erre is említ egy konkrét esetet. Eszerint a németek egy kilencedik hónapban járó terhes nőt – a Vörös Hadsereg egyik katonájának a feleségét – erőszakoltak és gyilkoltak meg. Ezzel kapcsolatban fontos azt is kiemelni, hogy az ilyen jellegű cikkekben látszik egy éles váltás a háború előtti szovjet nődiskurzushoz képest, ugyanis a korábbi „harcias, szocialista nő” képét egy sokkal konzervatívabb, a „nő mint jövődöbéli anya” képe váltja fel.¹¹⁰

A cikk írója ezek után Sztálin február 23-ai hadparancsát¹¹¹ is idézi, amelyben a szovjet nők felszabadításáról is szó van.

A cikk a következő gondolatokkal zárul:

„A Vörös Hadsereg egyetlen katonája sem hallgathatja hidegvérrel a fasiszták szovjet nőkön elkövetett gyalázatát, és nem nézhet lelki fájdalom nélkül a német erőszaktevők áldozataira. Mindenkinek közülünk van édesanyja,

¹⁰⁹ Za cseszty nasih zsencsin (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

¹¹⁰ A háború előtti szovjet nődiskurzusról és a szovjet nők háborúban való részvételéről bővebben lásd: Anna Krylova: Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender: Rearing a Generation of Professionally Violent Women Soldiers in 1930s Stalinist Russia. *Gender & History* 16. (2004) 3. sz. 626–653.; Anna Krylova: *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*. Chicago 2010.

¹¹¹ A cikkben a következő részletet idézik: „felszabadítani végre asszonyainkat attól a szégyentől és gyalázattól, aminek a német-fasiszta pokolfajzatok teszik ki őket.” – Za cseszty nasih zsencsin (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

*testvére vagy felesége. Aki megsérti a becsületüket, számunkra háromszorosan is ellenség.*¹¹²

A szöveg szerzője a Vörös Hadsereg katonái felé fordul: az ő kezükben van a megoldás, és az ő feladatuk, hogy a megszállt területeken elkövetett nemi erőszakért bosszút álljanak. Az ő feladatuk a szovjet nők „felszabadítása” és megmentése a „gyalázattól”, ennek a feladatnak a sikertelensége számukra szégyent és vereséget jelent. A németek által a szovjet nőknél elkövetett erőszak tehát valójában a szovjet katonák mint férfiak vereségét és szégyenét testesíti meg.

7. A nemi erőszak vizuális megjelenítése

1941. december 11-én *Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Fotódokumentumok a fasiszta gazemberek véres atrocitásairól Rosztov-na-Donu-ban*¹¹³ címmel fotóriportot közöltek az újságban. Ehhez hasonló fotóriportokat gyakran publikáltak a német atrocitásokról a vizsgált időszak alatt, ezekben azonban a nemi erőszak témája egyáltalán nem jelent meg, általában csak meggyilkolt civilekről és hadifoglyokról közöltek képeket.¹¹⁴ A nemi erőszak vizuális megjelenítése fényképeken rendkívül ritka. A szovjet propagandában csak plakátokon jelenítették meg, és általában azt sem explicit módon. Fontos kivételként lehet kiemelni a Zoja Koszmogyemjanszkaja holttestéről készült képet, bár az ő esetében konkrétan nemi erőszak nem történt. A róla készült fényképet a *Pravda* 1942. január 27-ei számában tették közzé egy cikkel együtt,¹¹⁵ amelyben először írták le hősiességének történetét. Zoja 1941-ben tizennyolc éves diáklány volt, aki a háború kitörése után partizánnak állt, majd 1941. november végén a németek kezére került, akik Moszkvától nem messze kivégezték. Holttestét újév környékén német katonák meggyalázták, ruháját letépték, testét megcsonkították.¹¹⁶ A települést január végén visszafoglaló szovjet csapatok

¹¹² Za cseszty nasih zsenascin (Fel asszonyaink becsületéért!). Krasznaja Zvezda, 1942. április 10. 1.

¹¹³ Nye zabugyem, nye prosztyim! Fotodokumenti o krovavih zversztvah fasisztszkih merzavcev v Rosztove-na-Donu (Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Fotódokumentumok a fasiszta gazemberek véres atrocitásairól Rosztov-na-Donu-ban). Krasznaja Zvezda, 1941. december 11. 3.

¹¹⁴ Lásd a Krasznaja Zvezdában 1941. augusztus 12-én a megjelent Krovavije zversztva nyemeckih fasisztov. Fotodokumenti (A német fasiszták véres atrocitásai. Fotódokumentumok) című cikket, melyben megkínzott és meggyilkolt hadifoglyok holttesteiről közöltek képeket.

¹¹⁵ Tanja. Pravda, 1942. január 27. 3.

¹¹⁶ Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy Zoja történetét a szovjet propaganda a saját ízlésének megfelelően, erősen kiszínezve tárta a nyilvánosság elé, ami miatt a mai napig vita tárgyát képezi, mi is történt valójában. Bővebben lásd például: *Vitalij Levin: Zoja Koszmogyemjanszkaja: ktona? 9.* (2017) 5/1. sz. 86–96.

a testet exhumálták, ekkor készült róla a *Pravdában* közölt kép is. A képen a lány meztelen felsőteste látható, amelyen világosan kivehető, hogy az egyik mellét levágták.¹¹⁷ Zoját később is gyakran ábrázolták meztelen felsőtesttel, amellyel a német katonák brutalitását és Zoja hősieis áldozatvállalását igyekeztek kidomborítani.¹¹⁸ Az ábrázolásmód a plakátokon is visszaköszön, ugyanis meglehetősen gyakran jelennek meg az erőszakot elszenvedett nők a mellüknél szétszakított inggel.¹¹⁹

A *Krasznaja Zvezdában* 1941. december 11-én közölt fotóriport a hozzá készült leírás szerint azután készült, hogy a német hadsereg nyolc nap megszállás után elhagyta Rosztov-na-Donut. A riportban összesen négy képet közöltek, melyek közül mind a négyen rosztovi civilek holtteste láthatók, akiket a németek gyilkoltak meg. A képek alatt rövid leírás is olvasható. A harmadik képen egy fiatal nő holtteste látható a következő képaláírással:

„A város főutcáján fekszik egy nő holtteste. Ez Szerafima Ignatyjevna Gorgyejeva, Gorgyejev elvtársnak, a Krasznij Don üzem mérnökének a felesége. Arcán és nyakán egyértelműen látszanak a nyomai a hitlerista banditák gyalázatának és erőszakának.”¹²⁰

A *Krasznaja Zvezda* egy másik, 1941. december 27-én megjelent cikkében bővebben is beszámolnak ugyanennek a nőnek a sorsáról. Innen megtudhatjuk, hogy a nőt a német katonák megerőszakolták, majd lelőtték, az arcát és a nyakát pedig késsel összevagdosták.¹²¹

A kép közelről mutatja a holttest arcát, a teste körülbelül a mellkasáig látszik, az áldozat jobb kezét kicsit felemeli, arcával kissé jobbra fordul. Az arcán és

¹¹⁷ Olga Rosenblum: Zoja Koszmgymjanszkaja: Evoljucija „geroja”, kak „kulturnogo geroja” v 1940 – e godi. Gyetszkije cstyenyija 3. (2013) 136.

¹¹⁸ Zoja Koszmgymjanszkaja alakjának vizuális megjelenítésével kapcsolatban bővebben lásd: Rosalinde Sartort: Obrazi vojni v vizualnoj pamjatyi: na primere Zoi Koszmgymjanszkoi. In: Ocse-vidnaja isztorija. Problemi vizualnoj isztorii Rosszii XX sztoletija. Szbornyik sztatyej. Red. I. V. Narszkij. Cseljabinszk 2008.

¹¹⁹ Lásd Fjodor Antonov *Bojec Krasznoj armii! Ti nye das ljbimuju na pozor i bescesztye gitlerovszkim szolodatam* (1942) és Viktor Klimasin *Bojec, Ukraina zsgyot tyebja!* (1943) című plakátjait.

¹²⁰ Nye zabugyem, nye prosztyim! Fotodokumentumok o krovavih zversztvah fasisztszkih merzavcev v Rosztove-na-Donu (Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Fotódokumentumok a fasiszta gazemberek véres atrocitásairól Rosztov-na-Donu-ban). *Krasznaja Zvezda*, 1941. december 11. 3.

¹²¹ Nye zabugyem, nye prosztyim! Szozjuzkinozsurnal o zversztvah nyemcev v Rosztove-na-Donu (Nem felejtünk, nem bocsátunk meg! Szozjuzkinozsurnal a németek atrocitásairól Rosztov-na-Donuban). *Krasznaja Zvezda*, 1941. december 27. 4.

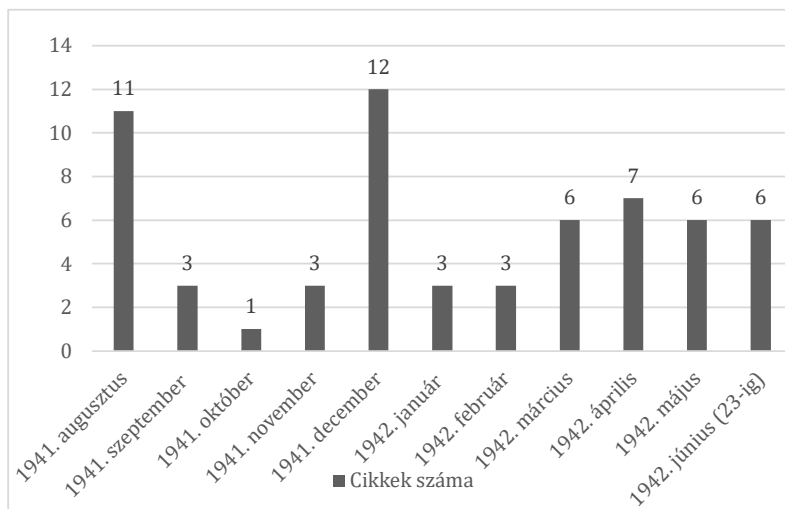
a nyakán – ahogyan az a képhez fűzött magyarázatban is olvasható – sötét vágások látszanak. A nemi erőszakra egyértelmű utalás a képen nem történik, a testen a ruhának az a része, amit látunk, majdnem teljesen zárt, a nemi erőszak megtörténtéről gyakorlatilag csak a szövegből szerezhethetünk tudomást. A szög, amelyből a holttestet lefényképezték, azonban ennél egy kicsit beszéde-sebb: a fényképész fölülnézetből és egészen közlőről, szinte a holttesten térdelve készítette a képet, ezzel talán hangsúlyozva az áldozaton elkövetett erőszakot. Az áldozat arca kifejezetten hangsúlyos szerepet kap ebben a kompozíció-ban, a kezét úgy tartja, mintha védekezni akarna. A hozzá csatolt magyarázó szövegben a már korábban említett motívumok közül itt is megjelenik a köz-tiszteletben álló férfihez tartozás és az áldozat nevesítése.

8. Összegzés

A háború általam vizsgált első egy éve alatt a nők elleni erőszak fontos témája volt a *Krasznaja Zvezda* civilek elleni atrocitásokat bemutató írásainak. Fontos azt is megjegyezni, hogy a vizsgált időszak a háború kezdeti szakaszára esik, amikor a német támadást követően épphogy formálódni kezdett a szovjet atrocitáspropaganda. A Vörös Hadsereg egységei ebben az időszakban még nagyrészt védekező hadműveleteket folytattak, így különösen fontos volt a harcoló egységek harci moráljának fenntartása és ösztönzése a háború további folytatására, ezért az atrocitáspropagandát is fokozottan ennek a célnak vetették alá. Az elemzett időszakban talált hatvanegy cikk esetében azonosítani lehetett a leggyakrabban előforduló szavakat és azokat a motívumokat, amelyekre legtöbbet támaszkodtak a nemi erőszak elbeszélésekor. Többségében az erőszakot a „megerőszkolás” szóval írták le, az elkövető német katonák esetében pedig gyakran használtak nem emberi mivoltukat kiemelő jelzőket, ami így hozzájárulhatott dehumanizálásukhoz. Gyakori motívumok kapcsolódtak mind az áldozatokhoz, mind az elkövetőkhöz. Az áldozatok kapcsán a leggyakrabban fiatal korukat hangsúlyozták, illetve a szovjet férfiakhoz való viszonyuk nyert jelentőséget. Gyakran mutattak be konkrét történeteket, ami így még közelebb hozhatta az áldozatokat az olvasókhöz. Ehhez képest az áldozattá váló nők önálló aktorként kifejezetten ritkán jelentek meg, ha erre mégis kitérnek a cikkek szerzői, akkor olyan eseteket emelnek ki, amelyekben a nő valamilyen formában ellenáll az erőszaknak, vagy képes bosszút állni az erőszakoskodó katonákon. A megerőszkolás után elkövetett öngyilkosság szintén az önálló cselekvés egy formájaként értelmezhető. Az elkövetőknek általában erkölcsi

romlottságát emelték ki a cikkekben, ennek legtöbbit használt eszköze a nemi betegségek és a megszállt területeken nyitott bordélyházak emlegetése. Ezzel a szovjet társadalom „erkölcsi magasabbrendűségét” helyezték szembe a kicsapongónak és erkölcstelennek tartott „kapitalista világgal”. A két részletelesen elemzett szövegben nemzeti-ideológiai szembenállásként interpretálják az erőszakot, amely így az erkölcsi jó oldalán álló kommunista szovjetek és az erkölcsi rosszat megtestesítő „fasiszta” németek harcaként jelenik meg. A cikkekben a nemi erőszak archaikus-patriarchális magyarázata is fontos szerepet kap, ugyanis a szovjet katonák felé a szövegek azt sugallják, hogy kötelességük megvédeni a szovjet nőket a németektől, hiszen a rajtuk elkövetett erőszak egyben a szovjet férfiak fölötti győzelmet is jelenti. Mindezek mellett a nemi erőszakot csak egy esetben ábrázolták vizuálisan is, azonban itt sem explicit módon. Vizsgálatomat csak a német–szovjet háború első évére, az 1941. június 22-től 1942. június 23-ig terjedő időszakra korlátoztam, ezért tanulmányom csak a téma egy kisebb részét érintette. A még teljesebb kép kialakításához a háború teljes ideje alatt megjelent cikkek elemzésére lenne szükség, ami további kutatásokat igényel.

Melléklet

1. ábra

A nők elleni erőszakról szóló írásművek eloszlása a Krasznaja Zvezda cikkeiben
(1941. június 22. – 1942. június 23.)

Gréta Kirchhof

“Rise for the Honour of Our Women!”

Representation of Violence Against Women
in the Articles of *Krasnaya Zvezda* (1941–1942)

After the German attack of 22 June 1941, the presentation of enemy atrocities committed against the population of the occupied territories became an important feature of Soviet war propaganda. This so-called ‘atrocity propaganda’, i.e. the dehumanisation and terrifying portrayal of the enemy by shedding light on their mass murders and atrocities committed against civilians, is certainly not a 20th century invention, but it was only during the First World War that it first became a part of professional psychological warfare.

By the time of the Second World War, its means and channels were changed and refined, due on the one hand to the development of mass media, and, on the other hand, to the effective mobilisation of mass propaganda characteristic of totalitarian dictatorships. As a result, on the Eastern front, the Stalinist Soviet Union and Nazi Germany (with its allies) engaged in a certain ‘war of atrocities’. In Soviet propaganda, rape in the occupied territories was a common theme in such ‘atrocity stories’. In my study, I will examine the representation of this theme in the issues of *Krasnaya Zvezda*, the official newspaper of the Red Army, from the 22 June 1941 to 23 June 1942, in the first year of the war.

In the case of sixty-one articles found in the period analysed, it was possible to identify the most frequently occurring words and motifs used to describe rape. Recurrent motifs are linked to both the victims as well as the perpetrators: most notably the young age of the victims, and also references to the moral depravity of the perpetrators, with repeated mentions of brothels in the occupied territories, and venereal diseases. In these texts, violence is usually interpreted as a national-ideological confrontation, thus portrayed as a struggle between the communist Soviets on the side of moral good and the ‘fascist’ Germans embodying moral corruption. However, the archaic-patriarchal explanation of rape is also of key importance, since, in the articles, Soviet soldiers are implied to have a duty to protect Soviet women from the Germans, because violence against them would also mean victory over Soviet men.

